T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CENGİZNĀME ÜZERİNDE ŞEKİL VE CÜMLE BİLGİSİ ÇALIŞMASI

Tezi Hazırlayan
İlknur AYGÜN KOCAOĞLU

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Şubat 2006
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CENGİZNĀME ÜZERİNDE ŞEKİL VE CÜMLE BİLGİSİ ÇALIŞMASI

Tezi Hazırlayan
İlknur AYGÜN KOCAOĞLU

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Şubat 2006
KAYSERİ

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY danışmanlığında **İlknur AYGÜN KOCAOĞLU** tarafından hazırlanan **"Cengiznâme Üzerinde Şekil ve Cümle Bilgisi Çalışması"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

24 / 03 / 2006

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Üye : Prof. Dr. Necati DEMİR .....

Üye : Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH .....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 21.04.2006 tarih ve .09..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

21/04/ 2006

Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN
Enstitü Müdürü

Şekil 3.a. Kabul ve onay sayfası (Yüksek Lisans).

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Ötemiş Hacı adlı Türk bilgininin "Cengiznāme" adlı eserinin şekil ve cümle bilgisi açısından değerlendirilmesini ihtiva etmektedir.

Eserin elimizde bulunan kısmı, ikisi yarım olmak üzere yirmi dört varaktan, yani kırk altı sayfadan (36b-59a) oluşur. Çalışmamız, Cengiznāme'nin bu kırk altı sayfasının Prof. Dr. Tuncer Gülensoy tarafından Arap alfabesinden transkribe edilmiş metni üzerinde yapılmıştır.

"Şekil ve Cümle Bilgisi" olmak üzere başlıca iki kısımdan oluşan çalışmamızda, Cengiznāme'yi şekil yönünden incelemeden önce, Cengiznāme ve Cengiznāme'nin yazıldığı Çağatay Türkçesi hakkında kısaca bilgi vermeye çalıştık. "Cengiznāme" başlığı altında verdiğimiz bilgileri (s.1 ile 6 arası) Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un izni ile, kendisine ait olan fakat henüz yayımlanmamış olan "Ötemiş Hacı: 'Cengiznāme'" adlı kaynaktan aldık. Ayrıca, Cengiznāme'yi şekil ve cümle bilgisi yönünden incelerken, Cengiznāme'yle ilgili örneklere değinmeden önce, örneğini vereceğimiz konu hakkında, bazı farklı görüşleri de içeren, özet mahiyetinde bilgiler de vermeye çalıştık.

Değerlendirdiğimiz konuları bütün yönleriyle ele almak istedik ve bu amaç doğrultusunda alt başlıkları geniş tutmaya çalıştık. Amacımız titiz bir çalışma ortaya koyabilmekti. Ancak bu noktada bazı sıkıntılarla karşılaştık. Sıkıntılarımızın sebebi de Cengiznāme'nin elimizde bulunan kısmının kırk altı sayfadan ibaret olmasıydı.Yani, bir eseri özellikle şekil bilgisi açısından değerlendirirken, eserin hacim bakımından dar olmasının beraberinde getirdiği sıkıntıların çoğunu yaşadık. En büyük sıkıntıyla da yapım eklerini incelerken karşılaştık: Çağataycada varlığı kanıtlanmış birçok yapım ekine Cengiznāme'de rastlayamadık. Ayrıca, Ötemiş Hacı'nın Cengiznāme'de kullandığı kelime hazinesinin dar oluşu da sıkıntılarımızı bir kat daha arttırdı.

Cengiznâme üzerinde çalışmak istemekteki amacımız, Türk kültür tarihi açısından önemli sayılabilecek bu eserin, Çağatay Türkçesi içerisindeki yerinin belirlenmesine ve daha yakından tanınabilmesine katkıda bulunabilmektir.

Çalışmalarımı konu tespitinden başlamak üzere hemen her safhasında yönetmek lütfunda bulunan değerli hocam Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY'a, hatalarımı görebilmem ve düzeltebilmem hususunda yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Mustafa ARGUNŞAH'a, çalışmalarım sırasında yardımlarının yanı sıra manevi desteğini de hiçbir zaman eksik etmeyen fedakâr eşim İbrahim KOCAOĞLU'na ve biricik kardeşim İlker AYGÜN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

CENGİZNAME ÜZERİNDE ŞEKİL ve CÜMLE BİLGİSİ ÇALIŞMASI

İlknur AYGÜN KOCAOĞLU

ÖZET

Cengizname, Ötemiş Hacı adlı Türk bilgini tarafından XVI. yüzyılda kaleme alınmış ve ele aldığı konularla içeriğindeki folklorik bilgiler açısından, Türk kültür tarihi için önemli sayılabilecek bir eserdir. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki; Cengizname'nin önemi sanat gücünden ziyade, içeriğindeki tarihi bilgilerden kaynaklanmaktadır.

Cengizname'yi önce şekil bilgisi açısından, daha sonra da cümle bilgisi açısından değerlendirmeye çalıştık. Bunu yaparken de öncelikle, örneğini vereceğimiz konu hakkında kısa bilgiler verdik.

Bazı konuların ve sınıflandırmaların gramerlerimizde farklı farklı değerlendirildiği noktalarda biz, bu farklılıkları da belirtmekle birlikte, Zeynep Korkmaz'ın "Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)" adlı kitabını referans almaya çalıştık. Bunun nedeni olarak da; Zeynep Korkmaz'ın gramerinin, günümüze yakın bir tarihte yayımlanmasını ve diğer gramer kitaplarına oranla, konuları daha kapsamlı bir bakış açısıyla ele almasını gösterebiliriz. Çağatayca konusunda ise, en kapsamlı çalışmaların Janos Eckmann tarafından yapılması, birçok konuda onun görüşlerini refarans almamızda baş sebep olmuştur. Ayrıca, Janos Eckmann'ın yanı sıra, özellikle de zaman eklerinin tasnifinde, Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış divan incelemelerindeki gramer bilgilerinden de yararlanmaya çalıştık.

Çağataycada varlığı kanıtlanmış birçok yapım ekinin, Cengizname'de kullanılmadığını gördük. Bu durumun sebepleri arasında Ötemiş Hacı'nın kullandığı kelime hazinesinin dar oluşunu da sayabiliriz.

Son olarak, "Genel Değerlendirme" başlığı altında, Cengizname'de görülen Oğuz ve Kıpçak Türkçesi unsurlarını belirterek, eserdeki farklılıkları ortaya koymaya çalıştık.

Bütün bu çalışmaları yapmaktaki amacımız; yukarıda da belirttiğimiz gibi Cengizname'nin, şekil ve cümle bilgisi özelliklerinin gün ışığına çıkmasını sağlayarak,

Çağatay Türkçesi içerisindeki yerinin belirlenmesine ve daha yakından tanınmasına katkıda bulunabilmektir.

Anahtar Kelimeler:

Çağatay Türkçesi

16. Asır

Cengizname

Şekil Bilgisi

Cümle Bilgisi

THE MORPHOLOGIC and SYNTACTIC WORKS on CENGİZNAME

İlknur AYGÜN KOCAOĞLU

ABSTRACT

Cengizname had written by Ötemiş Hacı who was Turkish scientist, at XVI century. The book is significant for Turkish Culture History aspect of containing cultural information. In addition, we should say: the historical information that contained in Cengizname is more important than the art of Cengizname.

We worked to evaluate the Cengizname in two ways, which are morphology and syntax. During this work, we tried to give short information about subject which will be exemplified.

Some subjects and classifications in our grammar are discussed in different approaches. At this point, we indicated these differences and generally referenced Zeynep Korkmaz's book called "Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)". Because Zeynep Korkmaz's grammar book has recently published and subjects have been manipulated in more detail than other grammar books. The most detailed works on Çağatay Turkish was performed by Janos Eckmann. It is the main reason for that we referenced him. Also, especially in classifying tenses, we used other researches and books.

There are many suffixes, has been proved, in Çağatay Turkish. But we didn't see them (not used in Cengizname). One of the reasons, Ötemiş Hacı has limited word knowledge.

Finally, below of the "General Evaluation" title, we tried to discover members of Oğuz and Kıpçak Turkish, which appeared in Cengizname.

The purposes of all these works, as mentioned above, are to provide determining its place in Çağatay Turkish while bringing to light the morphologic and syntactic features of Cengizname and helping The Cengizname to be well known.

Key Word:

Çağatay Turkish

16th century

Cengizname

Morphologic

Syntactic

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ I

ÖZET (CENGİZNĀME ÜZERİNDE ŞEKİL ve CÜMLE BİLGİSİ ÇALIŞMASI)..III

ABSTRACT..... V

KISALTMALAR.....XIV

GİRİŞ 1

CENGİZNĀME 1

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN GELİŞMESİ VE KARAKTERİ 6

I. BÖLÜM..... 11

CENGİZNĀME'NİN ŞEKİL BİLGİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ....11

1. ŞEKİL BİLGİSİNİN TANIMI 11

1.1. KELİME KÖKLERİ..... 11

1.2. EKLER..... 11

1.2.1. İŞLETME EKLERİ (ÇEKİM EKLERİ)..... 12

1.2.1.1. AD İŞLETME EKLERİ..... 12

1.2.1.1.1. + lAr Çokluk Eki..... 13

1.2.1.1.2. Adlarda iyelik (Sahiplik)..... 14

1.2.1.1.3. Aitlik Eki..... 18

1.2.1.1.4. Adlarda Soru….....18

1.2.1.1.5. Adlarda Çekim ve Ad Çekimi (Durum Gösterme) Ekleri 19

1.2.1.1.5.1. Yalın Durum 19

1.2.1.1.5.2. İlgi Durumu..... 20

1.2.1.1.5.3. Yönelme Durumu..... 21

1.2.1.1.5.4. Yükleme Durumu..... 23

1.2.1.1.5.5. Bulunma Durumu..... 24

1.2.1.1.5.6. Çıkma Durumu..... 26

1.2.1.1.5.7. Vasıta Durumu 27

1.2.1.1.5.8. Eşitlik Durumu..... 29

1.2.1.1.5.9. Yön Durumu 30

1.2.1.2. FİİL ÇEKİMİ 30

1.2.1.2.1. Fiilde Kip 31

1.2.1.2.2. Fiilde Zaman 32

1.2.1.2.3. Fiilde Şahıs ve Sayı..... 32

1.2.1.2.4. Fiilde Olumsuzluk..... 37

1.2.1.2.5. Fiilde Soru..... 38

1.2.1.2.6. Çekimsiz Fiiller..... 39

1.2.1.2.6.1. Ad-Fiiller..... 40

1.2.1.2.6.2. Sıfat-Fiiller..... 42

1.2.1.2.6.3. Zarf-Fiiller..... 45

1.2.1.2.7. Çekimli Fiiller..... 50

1.2.1.2.7.1. Bildirme Kipleri 51

1.2.1.2.7.1.1.Görülen Geçmiş Zaman Kipi 51

1.2.1.2.7.1.2.Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi 56

1.2.1.2.7.1.3.Geniş Zaman 62

1.2.1.2.7.1.4. Şimdiki Zaman..... 66

1.2.1.2.7.1.5. Gelecek-İstek Kipi 68

1.2.1.2.7.2. Tasarlama Kipleri..... 71

1.2.1.2.7.2.1. Emir Kipi 71

1.2.1.2.7.2.2. İstek Kipi 77

1.2.1.2.7.2.3. Şart Kipi 79

1.2.1.2.7.2.4. Gereklilik 82

1.2.1.2.8. Çağataycada Yardımcı Fiiller 82

2. KELİME YAPIMI 85

2.1. YAPI BAKIMINDAN KELİMELER 85

2.1.1. BASİT KELİMELER 86

2.1.2. TÜREMİŞ KELİMELER 87

2.1.2.1. ADLARIN YAPIMI 88

2.1.2.1.1. Addan Ad Türeten Ekler 88

2.1.2.1.1.1. “-aḳ / -ek ” Eki 88

2.1.2.1.1.2. “-an / -en” Eki 88

2.1.2.1.1.3. “-ça / -çe” Eki 89

2.1.2.1.1.4. “-çı / -çi ” Eki 89

2.1.2.1.1.5. “-daş / -deş” Eki 90

2.1.2.1.1.6. “-laḳ / -lek ” Eki 91

2.1.2.1.1.7. “-lı /-li /-lu /-lü < -lıġ /-lig /-luġ /-lüg ” Eki 91

2.1.2.1.1.8. “-lıġ / -lig / -luġ / -lüg ” Eki 92

2.1.2.1.1.9. “-lıḳ / -lik / -luḳ / -lük” Eki 93

2.1.2.1.1.10. + rAḳ Karşılaştırma Eki 94

2.1.2.1.1.11. “-sız / -siz” Eki 94

2.1.2.1.2. Fiilden Ad Türeten Ekler 95

2.1.2.1.2.1. “-a /-e, -ı /-i /-u /-ü ” Eki 95

2.1.2.1.2.2. “-g /-ġ, -ıġ / -ig / -uġ / -üg” Eki 96

2.1.2.1.2.3. “-ġu / - ḳu / -gü / -kü” Eki 96

2.1.2.1.2.4. “-ġun / -ḳun / -gün / -kün” Eki 96

2.1.2.1.2.5. “-l ” Eki 97

2.1.2.1.2.6. “-m, -ım / -im / -um / -üm” Eki 98

2.1.2.1.2.7.“-mur ” Eki 99

2.1.2.1.2.8. “-n, -an / -en, -ın / -in / -un / -ün” Eki 99

2.1.2.1.2.9.“-nç, -anç, -ınç / -inç / -unç / -ünç” Eki..... 100

2.1.2.1.2.10.“-k / -ḳ, -aḳ / -ek, -uḳ / -ük” Eki..... 100

2.1.2.1.2.11. “-ş, -ış / -iş / -uş / -üş” Eki 101

2.1.2.1.2.12. “-vul, -avul” Eki 101

2.1.2.1.2.13. “-z ” Eki 102

2.1.2.2. FİİLLERİN YAPIMI 102

2.1.2.2.1. Addan Fiil Türeten Ekler 102

2.1.2.2.1.1. “-a- / -e-” Eki 103

2.1.2.2.1.2. “-da- / -de-” Eki 103

2.1.2.2.1.3. “-ı- / -i- / -u- / -ü-” Eki 103

2.1.2.2.1.4. “-l-, -al- / -el-, -ul- / -ül-” Eki 104

2.1.2.2.1.5. “-la- / -le-” Eki 104

2.1.2.2.1.6. “-şa- / -şe-” Eki 105

2.1.2.2.2. Fiilden Fiil Türeten Ekler..... 105

2.1.2.2.2.1. “-ar- / -er-, -ur- / -ür-” Eki 105

2.1.2.2.2.2. “-dur- / -dür- / -tur- / -tür-” Eki 106

2.1.2.2.2.3. “-ġar- / -ger- / -ḳar- / -ker- ve -ġur- / -gür- / -ḳur- / -kür-” Eki 106

2.1.2.2.2.4. “-l-, -ıl- / -il- / -ul- / -ül-” Eki 107

2.1.2.2.2.5. “-n-, -ın- / -in- / -un- / -ün-” Eki 108

2.1.2.2.2.6. “-sa- / -se-” Eki 108

2.1.2.2.2.7. “-ş-, -ış- / -iş- / -uş- / -üş-” Eki 108

2.1.2.2.2.8. “-t-” Eki 109

2.1.3. BİRLEŞİK KELİMELER 110

2.1.3.1. BİRLEŞİK ADLAR 110

2.1.3.2. BİRLEŞİK SIFATLAR 111

2.1.3.3. BİRLEŞİK ZARFLAR 111

2.1.3.4. BİRLEŞİK ZAMİRLER 113

2.1.3.5. BİRLEŞİK ÜNLEMLER 114

2.1.3.6. BİRLEŞİK BAĞLAÇLAR 115

2.1.3.7. BİRLEŞİK FİİLLER 116

2.1.4. EK KALIPLAŞMASI ile OLUŞAN KELİMELER 118

II. BÖLÜM 120

CENGİZNĀME’NİN CÜMLE BİLGİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 120

1. CÜMLE 120

1.1. CÜMLENİN UNSURLARI 120

1.1.1. YÜKLEM 120

1.1.2. ÖZNE 123

1.1.2.1. ÖZNE ve YÜKLEM UYGUNLUĞU 125

1.1.3. NESNE 126

1.1.4. TÜMLEÇ 127

1.2. CÜMLE TÜRLERİ 128

1.2.1. YAPI BAKIMINDAN CÜMLELER 129

1.2.1.1. Yalın (Basit) Cümle 129

1.2.1.2. Birleşik Cümle 130

1.2.1.3. Temel Cümle 131

1.2.1.4. Yan Cümle 131

1.2.1.5. Bağlaçlı (ki'li) Yan Cümle (Bağlı Cümle) 132

1.2.1.6. Şartlı Yan Cümle 132

1.2.1.7. Edatlı Yan Cümle 133

1.2.1.8. Sorulu Yan Cümle 133

1.2.1.9. İkilemeli Yan Cümle 133

1.2.1.10. Ara Cümle 134

1.2.1.11. Girişik Cümle 134

1.2.1.12. Sıralı Cümle 135

1.2.1.12.1. Bağımlı Sıralı Cümle 135

1.2.1.12.2. Bağımsız Sıralı Cümle 136

1.2.1.13. Kesik Cümle 136

1.2.2. HÜKÜM (YARGI) BAKIMINDAN CÜMLELER 137

1.2.2.1. Olumlu Cümle 137

1.2.2.2. Olumsuz Cümle 138

1.2.2.3. Soru Cümlesi 138

1.2.3. FİİL (YÜKLEM) BAKIMINDAN CÜMLELER 139

1.2.3.1. İsim Cümleleri 139

1.2.3.2. Fiil (Eylem) Cümleleri 140

1.2.3.2.1. Haber (Bildirme / İhbar) Cümleleri 140

1.2.3.2.2. Dilek (İsteme) Cümleleri 141

GENEL DEĞERLENDİRME 142

SÖZLÜK..... 146

KAYNAKÇA..... 170

EK: ESERİN METNİ

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
Far.	: Farsça
Osm.	: Osmanlıca
Moğ.	: Moğolca
Yun.	: Yunanca
bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ET	: Eski Türkçe
H.	: Hicrî
M.	: Milâdî
s.	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: ve benzeri

GİRİŞ

CENGİZNĀME

“CENGİZNĀME, Ötemiş Hacı adlı Türk bilgini tarafından Arap harfleriyle Çağatayca yazılmış bir eserdir. İkisi yarım olmak üzere yirmi dört varak, yani kırk altı sayfadan oluşmuştur.

1967 yılında Kazakistan’ın tanınmış Doğubilimcisi V.P.YUDİN tarafından Taşkent’teki Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsünde bulunmuştur.

Altınordu ve Kazakistan tarihlerini anlatan eserin, Özbekistan’da bugün yalnız bir yazma nüshası bulunmaktadır; o da XVIII-XIX. yüzyıllara ait dinî bir eserin içindedir. [ÇİNGİZNĀME, Ruk- İV AN RUZ., inv. No. 1552/V, 1.36a-59a] Bu yazma nüsha, ne yazık ki, bir bütünlük arz etmemekte, Toktamış Han (H.782-797, M.1380-1395) hikâyesiyle sona ermektedir. Bu metnin Şeybân Han’ın (ölm. 965/1558) isteği üzerine XVI. yüzyılda yazıldığı belirtilmektedir.

Cengiznāme’nin yazarı, İlbars Han (918/1512-931/1525) devrinde de hayatta olan Ötemiş (Otamış/Utamış/Ütemiş?) Hacı’dır. Onun ataları XVI. asrın sonlarında Sırderya Irmağının aşağı boylarında yaşayan Yâdigâr-Han neslindendir.

Ötemiş Hacı’nın; yukarıda adı geçen İlbars Han’ın sarayında, büyük bir ihtimalle, saray kâtibi (yazguçı) olarak çalıştığı söylenmektedir.

Cengiznāme hakkında ilk bilgileri E.F.Kal, V.V.Bartold ve A.Z.V. Togan’ın yazdıklarından öğrenmekteyiz. Orta Asya Türk tarihi üzerine değerli eserler veren bu tarihçiler, Cengiznāme’nin bilimsel değerine işaret etmektedir. Cengiznāme üzerine

çalışanlardan birisi de, bugün hayatta olmayan, büyük Kazak bilgini şarkiyatçı, V.P.YUDİN'dir.

Eser, Kazakistan tarihinin yazılmasında başlıca kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır: O devirlerdeki kabile beylerinin hayatı, Kazakistan steplerinde XIV. yüzyıllardaki hayat, taht kavgaları ile Urus Han'ın ölümünün rivayeti ve buna benzer olaylar eserin konusunu oluşturmaktadır.

Cengiznāme'nin 1889 yılında hazırlanan ünlü E.Kalin kataloğunda yer aldığı bilinmektedir. 1902 yılında V. Barthold, Türkistan genel kütüphanesindeki el yazmalarını araştırdığı zaman bu eseri bulmuş ve 1904 yılında basılan "Türkistan Seyahatinin Sonuçları" adlı eserine Cengiznāme ile ilgili notları eklemiştir. 1915'te A.Z.V. Togan'ın "Fergana Bölgesindeki Doğu Yazmaları" adlı bir çalışması bulunmaktadır. Burada, 1913 yılında, Orenburg'da "Çingiznāme"nin bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir.

Ötemiş Hacı, eserini hazırlamadan önce, Hârezm ve Altun Ordu'nun güney bölgelerini, Hazar Denizi'nin çevresini ve İdil ırmağının aşağı kısımlarını gezmiş ve araştırmıştır. Bu yüzden, kitabındaki pek çok olay, şahitler tarafından rivayet edilmektedir. Bir örnek olarak Berke Han'ın (655/1257-665/1266), Altun Ordu topraklarına giren İlhan Hülâgü Han (654/1256-663/1265) ordusuyla yaptığı savaşı gösterebiliriz. Ötemiş Hacı bu konuda şöyle yazıyor: "O Kulzum, Hazar denizinden gelen yolda, pek çok kollarla koylar ayrılıyor. Yol, bu koyların üzerinden geçip gidiyor. O yol üzerinde yüksek kum tepeleri bulunmaktadır. Ben fakir, o yerleri gördüm. Onların adı Kır-Maçak'tır." Yazar, bazı olayları anlatırken de Hârezm'i 1557 /1558 yılları arasında bir sene yönetmiş olan İş-Sultan'ın ağabeyi Dost-Sultan'ın tarihçesini kullanmaktadır. Meselâ; "Bazıları diyor ki, bu orduda Hülâgü Han bizzat kendisi de bulunmuştur. (Biraz önce, yukarıda bahsedilen Berke Han ile Hülâgü Han'ın ordularının savaşından söz ediliyor.) Bu ordu mağlûb edildiği zaman Hülâgü Han da öldürülmüştür. Fakat, hiç kimse onun öldürüldüğünü bilmiyordu. Ama, Dost-Sultan'ın Vekâyinâme'sinde bu konu hakkında şöyle yazılmaktadır: "Bu yürüyüşte, ordusunun mağlûbiyetinin üzüntüsü yüzünden hastalanıp, iki ay sonra ölmüş." Biraz daha aşağıda, Tuğlı-Timur hakkındaki hikâyede, onun büyük imparator olacağı ve Semarkand ile Buhara'yı yöneteceği anlatılmaktadır.

Ötemiş Hacı'nın yazdıklarında, tarihçiler için çok ilgi çekecek bilgiler bulunmaktadır.

Altın Ordu'da Berdibek-Han'dan (1557/1561) sonra, yönetimi ele geçiren Şeybân'ın torunları hakkındaki bilgiler de oldukça fazladır. Bu konuda Ötemiş Hacı şöyle yazmaktadır: "Canıbek-Han'ın annesi Tay-Tuġlı-Begim'ın oğlu Ḫıżır-Han'ı yanına çağırıp Saray vilâyetinin hanı yaptı." Burada, Ḫıżır-Han'ın kim olduğu sorusuna, Cengiznāme yazarı şöyle cevap vermektedir: "O, Şeybân Han'ın torunlarından Mañġutay'ın oğlu Ḫıżır Oğlanı'dır. Mañġutay'ın yurdu, ona Sayın-Han ṭarafından bağışlanmış olup Ak-Köl civarında bulunuyormuş."

Mañġutay ise, Reşidü'd-Din'e göre, Şeybân'ın torunlarından olan bir prensmiş.

Ötemiş Hacı'nın eseri, Cengizhan ve Cengizoğullarının XIII-XIV. yüzyıldaki yönetim yıllarını kapsar ve Batu Han'dan başlayıp Toktamış Han'ın başa geçişine kadarki süreyle ilgili bilgileri içine alır.

"Cengiznāme"de, genellikle efsane ve sözlü anlatımların materyalleri üzerinde durulmuştur. Tanınmış tarihçi V. Barthold, bu konuda Ötemiş Hacı'yı takdir etmekte, onu "efsânelerin erbabı" olarak tanımlayıp, topladıklarının gerçek anlamda süzgeçten,geçirildikten ve analize tabi tutulduktan sonra kullanıldığını belirtmektedir. Nitekim, Ötemiş Hacı da bu konuda: "Onların (Altnordu hanlarının) hakkındaki en doğru bilgileri elde etmeye niyetli olduğum için, 'yaşlı birisi efsaneleri iyi biliyor' denildiği zaman onun yanına gider ve sorardım. Böylece gerçeği ortaya çıkarmaya çalışır ve mantık terazisinde tartıp, yararlı olanlarını aklımda tutar, diğerlerini ise unuturdum." diye belirtmiştir. Eserden anlaşıldığına göre, Ötemiş Hacı'ya bilgi verenlerin arasında yolcular, hanlar ve devlet adamları da bulunmaktadır.

Eserde adı geçen Ḫıżır-Oğlan'ın Mañġutay'ın oğlu olup olmadığı tesbit edilememiş ise de onun Altınordu tarihinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

Bilindiği üzere Şeybân, Batu-Han'ın 1234-1238, 1238-1240 yıllarındaki Rusya ve Avrupa'ya seferlerinde büyük bir rol oynamıştır. Bu konu ile ilgili gerçek bilgileri yalnız genel olarak Reşidü'd-Din yazmışsa da Ötemiş Hacı bu olayları daha geniş ve ayrıntılı açıklamıştır.

Ötemiş Hacı'nın, Kırım'da Şeybân Han'ın savaşlarını nakledişi oldukça ilgi çekicidir: "Kırım'da Şeybân Han, ve alınamaz diye bilinen Kırk-er adlı kaleyi muhasara etti. Fakat orayı uzun ve kanlı savaşlardan sonra alabildi." Yazar, devamlı savaşın bütün ayrıntılarını göstermekte ve olayları dramatize ederek anlatmaktadır: "Néhayet o emretti 'Akşamdan sabaha kadar, bütün gürültü yapan şeyleri birbirine vurun!' On gün boyunca, savaşçılar düşmanlarının kulaklarını böylece sağır ettiler. Bu zamanda Moğollar dört taraftan lağım kazmaya başladı ve gizlice bu işi ilerletti. Muhasarada olanlar, gürültü yüzünden kazmaların sesini duyamadılar ve lâğımların yerlerini bulamadılar. Şimdi de o lâğımların izleri vardır."

Kalenin burçlarını göz önüne alırsak, Ötemiş Hacı burada, her halde, Moğolların muhasara ettikleri ve Şeybân Han tarafından 1238'te zaptedilen başka bir kaleden bahsediyor olabilir.

M.H. Abuvetinova, "Cengiznāme" notlarında o yöreden bahsederken benzetmeleri çok doğru yapmıştır. Burası, şimdiki Bahçesaray'ın yakınındaki, 1299 yılında Nogay Han tarafından yıkılmış olan Çufut-kale'dir. Çufut-kale'den, Şeybân ve Batu Han'ın Kelar, Başgırt seferlerinde konaklamak için yararlanılmıştır. Ötemiş Hacı, bu bölgeyi Koral olarak isimlendirmektedir. Onun adlandırdığı bir başka bölge de Ulak'tır. Kelar bölgesi, bugün Polonya ve Macarlara ait olarak gösterilmekte olup, Kolar diye de isimlendiriliyormuş. Ulak adının da Moğolların 637/1238 yıllarında aldığı Ulakut adından geldiği ifade edilmektedir. Ötemiş Hacı'nın şu notu da değerlidir: "Şeyban Han Koral vilâyetine doğru yola-çıktı. Koral çok büyük bir vilâyetti. Onu almak için savaşıldı, sonuçta vilâyet fethedilerek başkent yapıldı. Şeybân orada vefāt etti."

Şimdiye kadar Deşt-i Kıpçak nüfusunun İslâmiyeti XIV. yüzyılın ilk yarısında, Özbek Han zamanında (7I2/1312-741/1340) kabul ettiği biliniyordu. Cengiznāme'nin yazarına göre ise bu olay çok daha önce, Berke-Han'ın zamanında olmuştur. O, bu konuda şöyle demektedir: "Deşt-i Kıpçak vilâyeti Berke-Han devrinde baş eğdiği zaman, kāfirlerin çoğu İslâmiyeti kabul etmiştir." Berke-Han'dan sonra ise yine eski dinlerine dönmüşlerdir.

Ötemiş Hacı, eserinde pek çok karanlık noktayı aydınlatmıştır. Bilindiği üzere Cuci'nin, babasıyla hayatının son yılları ve babasının ölümünden sonra geçirdiği devirlerin ayrıntıları, kaynaklarda farklı farklı anlatılmaktadır. Tabakât-ı Nasirî'ye göre: "Cuci, Kıpçak ülkesinin havasını ve suyunu gördüğü zaman, bütün dünyāda bu yerlerden daha hoş, daha iyi, suyu daha tatlı, yayla ve ovaları daha geniş başka bir yer olamayacağını düşündü ve kafasında babasına karşı ayaklanma isteği uyanmaya başladı. Yönetiminde bulunanlara şunları söyledi: 'Cengiz Han, bunca halkı yok ettiği ve bu kadar ülkeyi yıktığı için çıldırmış olmalıdır. Avda babamı öldürüp, Muhammed-Sultan ile ittifak kılıp, devletimizi eski çiçek gibi hâline dönüştürmek ve Müslümanlara yardım etmek en mantıklı harekettir.'" Daha sonra, aynı kaynakta, Çağatay'ın, Cuci'nin bu niyetini babasına ilettiği anlatılıyor. Bunun üzerice Cengiz Han, oğluna karşı kuvvetler göndermiştir. Baba ile oğulun karşı karşıya gelişini Reşidü'd-Din şöyle nakletmektedir: "Harezm'i ele geçirdikten sonra Cuci Han, ağırlıklarının bulunduğu İrtiş sahiline gitti ve kendi ordusuna katıldı. Daha evvel Cengiz Han, Cuci'nin sefere çıkıp Başkırd, Urus, Çerkez, Deşt-i Kıpçak vb. ülkelere baş eğdirmesini emretti. Cuci Han bu emre itaat etmeyip, kendi ordusunun konakladığı yere gittiği zaman, Cengiz Han çok kızmış; "Ben onu idam ederim; şefkatimi görmeyecektir!" demiştir.

Cengiz Han itaatsiz oğluna karşı, başında Çağatay ve Ögedey'in bulunduğu ordularını gönderdi. Fakat tam bu sırada, Cuci'nin öldüğüne dair üzücü bir haber geldi. Mahmud ibn Vahn'in hikâyesi de, genellikle, yukarıda anlatılanla aynıdır. Ebu'1-Gazi Bahadır Han ise Cuci Han'ın Cengiz Han'dan altı ay önce öldüğünü belirtir. "Cengiznāme'nin yazarı Ötemiş Hacı ise, bu olay hakkında: "Cuci Han, Cengiz Han'ın oğullarından en büyüğüydü, onun emrine büyük ordu verdi ve Deşt-i Kıpçak vilâyetini bağışlayarak şöyle dedi: 'Deşt-i Kıpçak senin atlarına yem olsun!' Sonra, Harezm vilâyetini verdi. Cuci Han Deşt-i Kıpçak vilâyetine gittikten sonra Uluğ Dağ'a ulaştı. Bir gün av için dağa çıktığında, bir maral sürüsü gördü. Onları peşlerinden ok atarak kovaladığı sırada atından düşmüş, boynu kırılarak ölmüştür." diye yazmaktadır. Bu ifadede açıklamalar daha fazladır. Ancak, burada Cuci'nin öldüğü yere dikkat etmek gerekir: Uluğ Dağ ve av... Zira, o zamanlarda avlanmak, istenmeyen kişilerden kurtulmanın sıkça rastlanan yöntemlerinden birisiydi.

Gösterdiği ayrıntılara göre, Ötemiş Hacı'nın eseri, tarihin bilinmeyen bazı sorularını aydınlatabilecek gibi görülmektedir.

"Cengiznāme" yalnız Deşt-i Kıpçak'ın değil, bugünkü Kazakistan'ın tarihiyle de yakından ilgilidir. Eserde geçen bölgelerin politik ve etnik tarihleri, sosyo-ekonomik ilişkileri, kültürleri, folklorik ve etnografik bilgileri Türk kültür tarihi için çok önemlidir.[1]

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN GELİŞMESİ VE KARAKTERİ

Çağatayca için Türk araştırıcılar tarafından genellikle, Köprülü'nün İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "Çağatay Edebiyatı" maddesindeki tanım benimsenmektedir.[2] Köprülü Çağataycayı şu şekilde tanımlamaktadır: "Kelimenin en geniş manası ile, Moğol istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII.-XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde, bilhassa XV. asırda, klâsik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta-Asya lehçesi."[3]

Janos Eckmann'ın Çağatayca ile ilgili tanımı ise şu şekildedir: "Karahanlı (11.-13.yüzyıllar) ve Harezm (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak, Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen dil."[4]

Janos Eckmann, Çağataycanın Türkistan'da ve Avrupa Rusyası'nda 19. asrın sonuna kadar, Oğuzlar'ın dışındaki İslâm-Türklerinin edebiyat dili olarak yayıldığını da belirtir.[5]

---

1 "Cengiznāme" başlığı altında verilen bilgiler (s.1 ile 6 arası) Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un izni ile, henüz yayımlanmamış olan aşağıdaki kaynaktan alınmıştır:
Tuncer Gülensoy; Ötemiş Hacı: "Cengiznāme"

2 Bilâl Yücel; Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1995 s.7.

3 İslâm Ansiklopedisi, Çağatay Edebiyatı Maddesi, Cilt 3, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 1997, s.270.

4 Janos Eckmann; Çağatayca El Kitabı (Çev.: Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s.11.

5 Mehmet Akalın; Tarihî Türk Şiveleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998, s.211

Ahmet Bican Ercilasun'un; 15. yüzyılın ilk yarısında başlayıp, 20. yüzyılın başlarına kadar devam ettiğini söylediği Çağatayca ile ilgili açıklamaları şu şekildedir: "Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü, 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek aynı yazı dilini kullanmıştır; bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı Çağatay Türkçesidir."[6]

XIII. yüzyıla kadar tek bir kol hâlinde gelip, Harezm döneminde dallanmaya uğrayan Orta-Asya Türk yazı dilinin bu yüzyıldan sonraki gelişmesi; adlandırma, bölge ve zaman açısından Türkologlarca tartışılan bir konu olmuştur.[7] Köprülü'ye göre XIII. yüzyıldan, Eckmann'a göre XV. yüzyıldan başlayıp Nevāyi ile klâsik şeklini aldıktan sonra XIX. yüzyıl sonlarında yerini Özbekçeye bırakan Çağataycanın kökeni, gelişmesi ve dönemleri üzerinde değişik görüşler ileri sürülmüştür.[8]

Ahmet Caferoğlu, Çağatay deyiminin ilk olarak Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'dan türediğini belirtir.[9] Janos Eckmann[10] ve daha birçok bilim adamı[11] da, Çağatay kelimesinin türeyişi hususunda Ahmet Caferoğlu ile hemfikirdir. Yine Caferoğlu'na göre, ilk zamanlarda sadece kişi adı olan kelime, XIV. yüzyıldan sonra, Maveraünnehir'in Çağatay varislerinin idaresi altına geçmesiyle, daha resmî bir mana almış; Orta-Asya Türk devletine alem olmuştur.[12] Çağatay deyimi bu resmî manası dışında, bir de kabile adı olarak kullanılmıştır. Ahmet Caferoğlu, görüşlerine şunları da ekler: "Deyim, Timurîlerle Çağataylılar devrinde, sırf göçebe ve göçebelik geleneklerine bağlı halklara izafe edilmekle kalmamış, sonraları Çağatay sülâlesine

---

[6] Ahmet Bican Ercilasun; Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 404.

[7] Yücel, adı geçen eser, s. 6.

[8] Yücel, adı geçen eser, s. 6.

[9] Ahmet Caferoğlu; Türk Dili Tarihi, Enderun Yayınları, İstanbul 1984, s. 199.

[10] Janos Eckmann; Harezm Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 133.

[11] Mustafa Özkan; Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 27.

[12] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 199.

mensup hükümdarlar bulunmadığı sıralarda dahi, kendi resmî manasını muhafaza etmiş ve hatta Hindistan'a kadar götürülmüştür.[13]

XVI. yüzyıldan sonra Timurî'lerin düşmesiyle, yeni kurulmaya başlayan Özbek ülkelerinde, Çağatay ismini taşıyan göçebe halklara rastlanır.[14] Bununla beraber, Çağataylıları, Türkleşmiş Moğollardan sayanlar da vardır. Fakat bu görüş, geniş bir taraftar bulmamış ve sırf bazı göçebelerin kendilerine "Moğol" kavim adını vermelerinden ileri gelmiştir. [15]

Ahmet Caferoğlu "Ali Şir Nevāyî'nin eserlerinde, adları geçen Özbek, Kalmık, Kıpçak, Akar, Kiat, Belügüt, Arlat, Barlas, Tarḫan, Sulduz, Kongrat, Celair, Kuçin, gibi bazı boy ve kabile adlarına bakılırsa, Çağatay devleti sınırları içerisinde, karma bir çok Türk unsurunun yerleşmiş olduklarına hükmetmek gerekmektedir. Fakat ne yazık ki, bu çok şiveli kabilelerin konuştukları ve bazılarının yazıda kullandıkları edebî şiveleri hakkında hiç bir fikrimiz yoktur."[16] diyerek konu ile ilgili görüşlerini belirtir.

Çağatay Türkçesinin mahiyeti zamanımıza kadar bir türlü aydınlatılamamıştır. Nitekim Otto Blau, Korş ve Radloff gibi bilginler, Çağataycayı, "Çağatay dili" altında, Orta-Asya sahasında eski Uygurca'nın yerini tutan bir edebî Türkçe olarak kabul etmişlerdir.[17] Ahmet Caferoğlu konu ile ilgili olarak: "Lenguistik bakımından bu edebî Türkçe, yani araştırıcılarının zannettikleri gibi, basit ve sadece Uygurcanın sunî kalıbından ibaret olmamış, koca bir edebiyat yaratan, temelli ve bünyece çeşitli bir dil karakterine malik olmuştur."[18] yorumunu yapar ve ekler: "Çağatayca, her bir yazı dili gibi muayyen bir şive üzerine kurulmuş olmayıp, daha önceki edebî dille, komşu kültür merkezlerini tesirini de kendi üzerinde hissetmiştir. Nitekim Mir Ali Şir'ce kurulan edebî dil, her şeyden evvel, kendisinden önceki mevcud edebî dil tradisyonlarından bir çok hususlarda ayrılmıştır. Bilindiği üzere, daha Moğol istilâsından evvel XI. yüzyıldan

---

[13] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 200.

[14] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 200.

[15] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 200-201.

[16] Caferoğlu, adı geçen eser,, s. 201.

[17] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 202.

[18] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 203.

itibaren eski Uygurca ile, Yusuf Has Hacib tarafından kurulan İlk Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesi, Şarkî Türkistandan başlayarak garba doğru yayılmaya başlamıştır. Moğol istilâsı ve bu istilâ neticesinde, Şarkî ve Garbî Türkistan'ları içerisine alan Çağatay devleti kuruluşu, tabiatıyla yayılmaya başlayan bu mevcut edebî tradisyona engel olamazdı. Bundan dolayı da bu edebiyata has birçok fonetik, morfolojik ve leksik hususiyetler, ister istemez, Nevāyî'den çok daha evvel, muhtelif kültür bölgelerinde yazılmış olan Türkçe eserler içerisinde, yerleşmeğe imkân bulmuşlardır. Uygur alfabesinin, Uygurların ayak bastıkları her yerde kullanılması, bu maziye karşı beslenen hörmetin ve bağlılığın en büyük bir ifadesidir. Hele Orta-Asya Türk kültürünün taşıyıcıları rolünde bulunduktan sonra, tabiîdir ki, 'devlet divanında' ve idaresinde, esas hâkim rol de Uygurların elinde olacaktı. İşte, Ali Şir Nevāyî'nin mirasına konduğu resmî devlet dili, bu dil idi. Lâkin, XIV. asrın ikinci yarısında, bilhassa XV. asra doğru, Timurîler devletlerinin kuruluşu üzerine, Orta-Asya sahasındaki tarihî şartlar değişmeğe başlamıştır. Timur'un ve umumiyetle Timurîler devletlerinde, Uygur tesirinden nisbeten uzak, fakat garple cenubun edebî tradisyonları tesirini taşıyan, yeni yeni medeniyet merkezleri kurulmaya başlamıştı. Tabiîdir ki, en parlak devrinde bile, orijinal bir Türkçe edebiyat vücūda getiremeyen Uygurca "devlet divan" dili dışında, yeni merkezlerde gelişme nüvesi gösteren yeni Türk edebiyatı üzerinde müessir olamazdı. Ali Şir Nevāyî, bu eski Uygur dil ananelerinden ayrılan ve bu sunî dile arkasını çeviren ilk Orta-Âsya mütefekkiri ve dilcisi idi. Artık onun Çağataycasında, seleflerinden Sekkâkî ve Lutfi'de kendi ifadesince, görülen 'Uygurca ifadelerdeki belâgate' rastlanmamaktadır. Bununla beraber, Ali Şir'in kurduğu yeni Çağataycada, Eski Türkçeden alınma, bazı arkaik unsurlara da rastlanmıyor değil."[19]

Ahmet Caferoğlu, şu cümleleri ile Çağataycanın gelişmesi ve karakteri hakkındaki düşüncelerini özetlemiştir: "Kökünü, Yusuf Has Hacip tarafından işlendikten sonra, Nevāyî devrine kadar bir kaç yüzyıl boyunca Orta-Asya'nın edebî ve kültür dilini teşkil etmiş olan Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesinden alan Çağatayca, XV.-XVI. yüzyıllarda Semerkant ve Herat'ta kemalini bularak, edebî Özbekçenin ilk temel taşı

[19] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 207-209.

rolünü oynamıştır. Bugün bu edebî Türkçe tradisyonları Özbek edipleri tarafından yaşatılmaktadır."[20]

[20] Caferoğlu, adı geçen eser, s. 210-211.

I. BÖLÜM

CENGİZNĀME'NİN ŞEKİL BİLGİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. ŞEKİL BİLGİSİNİN TANIMI

Bir dilin köklerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin türetme ve çekim özelliklerini, anlam ve görevlerini inceleyen gramer dalına "şekil bilgisi" denir.

Şekil bilgisinin temel ögeleri kelime kökleri ve eklerdir.

1.1. KELİME KÖKLERİ

Bir kelimenin, yapısında yer alan bütün ekler çıkarıldıktan sonra, kelimenin daha küçük parçalara ayrılamayan kısmı kalır. Kelimenin temel anlamını oluşturan bu kısmına "kök" adı verilir.

Kelime kökleri anlamları bakımından *ad kökleri* ve *fiil kökleri* olmak üzere ikiye ayrılır.[21]

1.2. EKLER

Zeynep Korkmaz, eklerin tanımını şu şekilde yapar: "Ekler, kelimenin yapısında yer alan, tek başına kullanılmayan, kökler ile birleşerek gövdeler, gövdeler ile birleşerek de

---

[21] Zeynep Korkmaz; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 12.

yeni kelime gövdeleri oluşturan yahut da kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran görevli şekillerdir." [22]

Tahir Nejat Gencan'ın tanımı Zeynep Korkmaz'ın tanımının özetlenmiş şekli gibidir: "Sözcük türetmeye ya da sözcüklerin görevini belirtmeye yarayan parçalara *ek* denir."[23]

1.2.1. İŞLETME EKLERİ (ÇEKİM EKLERİ)

Zeynep Korkmaz, işletme eklerinin tanımını ise şu şekilde yapar: "İşletme ekleri, adlar ile adlar veya adlar ile fiiller arasında geçici ilişkiler kuran eklerdir." ve ekler: "Yapım ekleri kök ile gövdenin kendi sınırları içinde kaldığı hâlde, işletme ekleri, kök ve gövdelere bazı anlam bağlantıları katarak onları birbiriyle ilişkiye geçiren, onlarla kelime grupları ve cümlenin öteki ögeleri arasında geçici anlam örgüsü kuran eklerdir. Kelime gruplarından ve cümleden işletme ekleri çıkarıldığında, kelimeler arasındaki anlam bağları kopar ve cümlenin yapısı bozulur. Bu nedenle işletme ekleri hem kök ve gövdelere işleklik kazandıran eklerdir; hem de yapım eklerinden daha kapsamlıdır." [24]

1.2.1.1. AD İŞLETME EKLERİ

Tükçemizdeki işletme ekleri *çokluk, iyelik, aitlik, soru* ve *ad çekimi* ekleridir.[25] İşletme ekleri taşıdıkları özellikler ve cümledeki işlevleri açısından birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Zeynep Korkmaz eklerin bu durumunu dikkate alarak onları üç ana grupta toplamıştır:[26]

1. Etkisi yalnız eklendiği ad veya ad grubu ile ilgili olan, o adın sınırı içinde kalan ekler: *Çokluk, iyelik* ve *ilgi ekleri* ile, işletme görevindeki *aitlik eki* bu gruba sokulabilir.

---

[22] Korkmaz, adı geçen eser, s. 15.

[23] Tahir Nejat Gencan; Dilbilgisi, Ayraç Yayın Evi, Ankara 2001, s. 81.

[24] Korkmaz, adı geçen eser, s. 22.

[25] Korkmaz, adı geçen eser, s.256.

[26] Korkmaz, adı geçen eser, s. 256-257.

2. Adlar ile fiiller arasında bağlantı kuran ekler: Bunlar ileride üzerinde durulacak olan ad *çekimi ekleridir.*

3. mı / mu soru eki.

1.2.1.1.1. + lAr Çokluk Eki

+lAr çokluk eki, belirtildiği gibi aslında bir işletme ekidir. Ancak, bu ekin etkisi yalnızca eklendiği adın sınırları içinde kalır ve ek, kapsam alanına yalnızca adların teklik biçimlerini alabilir.

Çağatay Türkçesinde de çokluk eki olarak "-lAr " kullanılır.

Cengiznāme'de çokluk eklerinin kullanımı aşağıdaki gibidir:

Adlarda çokluk:

Ayturlar: Bir vaḳt-ta Tub-Ḫā(7)ndın élçi***ler*** kéldi. (43b / 6,7)

Ekṣeṅ -köp kāfir***ler***mi Müsülmān ḳıldı. (43a / 16)

Mundın ʿacāib ve ġarāib söz***ler***, ṭurfa ḥikāyet***ler*** bisyār (6) turur. (43b / 5,6)

Sayın-Ḫān nesli-din mundın özge kişi tapmayın bég***ler*** ittifāḳ ḳılıp meşar (5) aleyhni ḫān ḳıldılar. (43b / 4,5)

Zamirlerde çokluk:

Biz***ler*** hem sizge oşandaġ mūtiʿ fermānberdār tururbiz. Serkeş ḳılurımız (16) yoḳ turur. (46b / 15,16)

Kelin-Beyalınnı taḳı (17) ḫān-nıñ özge żaʿīfe-lerini hem aldı. Baʿżı***lar*** ayturlar, Bacır Uyġur (18) érdi, Toḳ-Buġa Nutın **ér**di. (46a / 16,17,18)

Munça-dın birü kişi yoḳdın (10) méni ḫān ḳılıp érdiñiz. Siz***ler*** hem ḳıynaldıñız, mén hem ḳıynaldım. (45a / 9,10)

Janos Eckmann çokluk ekleriyle ilgili şu açıklamayı yapar: "Arapça kırık çokluklar, bazen Türkçe çokluk ekini de alırlar." ve bu duruma örnek olarak da "enbiyâlar" kelimesini verir.[27]

Cengiznāme'de nadir de olsa bu bu tarz kullanımlara rastlıyoruz:

Olarnıñ evṣāf-ı hamīdelerini éşitip iştiyāḳ (8) ve riʿbet bilen ḫizmetlerige kélip néçe yıllar riyāzetler çekip (9) ***evliyālarda*** kemāliniñ nihāyetini ḥāṣıl ḳılıp érdi. (41b / 7,8,9)

1.2.1.1.2. Adlarda İyelik (Sahiplik)

Adlardaki işletme eklerinden biri de iyelik ekleridir. Bu ekler, adın karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve adlar ile adlar arasında bağlantı kuran eklerdir. Dolayısıyla getirildikleri adların dışında, fakat o adlara ait olan, o adların malı sayılan nesneleri şahıs olarak gösteren eklerdir.[28]

İyelik ekleri, ünlüyle biten kök ve gövdelere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise, bir yardımcı ünlüyle getirilir.[29]

İyelik ekleri:

Teklik:

1. –m, -ım / -im / -um / -üm

2. -ñ, -ıñ/-iñ/-uñ/-üñ

3. -ı /-i, -sı / -si

---

[27] Janos Eckmann; Çağatayca El Kitabı (Çev.: Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s.61.

[28] Korkmaz, adı geçen eser, s.259.

[29] Eckmann, adı geçen eser, s. 62.

Çokluk:

1.-mız/ -miz, -ımız/-imiz / -umız / ümiz; nadiren: -umuz / -ümüz

2. -ñız/-ñiz, -ıñız / -iñiz / -uñız / -üñiz; bazen: - uñuz /-üñüz

3. 3. teklik kişi iyelik eki gibi kullanılır, veya -ları /-leri ekleriyle kullanılır.

Cengiznāme'deki 1. teklik kişi iyelik ekine örnekler:

(2) Aġası İcenge aydı: Ata*m* ornuġa aġa*m* sén. Hemān ata*m* tururs*in*. (38a / 2)

Bir Ḫudāya, meniñ düşmān*ım*nı biliksiz ḳılgıl (43b / 18)

Mén hem söz*üm*ni (12) ʿarż ḳılayın, siz hem sözüñizni ʿarż ḳılıñız. (38a / 11,12)

(14) Yana aydı kim: "Sendin yana söz sorar érdim, velīkin ayaḳ*ım*dın tarta tururlar." –tédi. (44a / 14)

(9) "Yosaḳlı aġa*m* turġanda maña né oḫşar ki ḫān bolġaymén" –tép aġa(10)sıġa köp teklīf ḳıldı. (38a / 9,10)

Cengiznāme'deki 2. teklik kişi iyelik ekine örnekler:

"Bir türlik bizniñ fikrimizni (6) ḳılmasañ, séniñ yaḳa*ñ* bizniñ elimiz turur, ḳıyāmet kün bolsa",-tédiler. (56a / 5,6)

Ol yigit bolur. Tañda sén ḳarıġandın soñ, ḫān-lıġ*ıñ*-nı (17) talaşıp alġay. (50a / 16,17)

Séniñ nöker(2)çilik*iñ*din boyun tolġamaġay biz. (52b / 0,1,2)

Taḳı seni çarlap alġanı ol érdi kim, saña aydı (8) kim: Séni ḫān kötereli. Velī rāżı bolġıl kim, ḳarındaşlar*ıñ*nı öltüreli. (52b / 7,8)

Cengiznāme'deki 3. teklik kişi iyelik ekine örnekler:

Ḫalāyıḳ(14)lar ḳımız içip ʿayş-ʿişretge meşġūl érdiler. Bu eṣnāda (15) Toḫtamış-Oġlan bu élniñ içiñe kirip kéldi. (56a / 13,14,15)

Hannıñ selāmet(9)lıḳı mı sorġıl. (43b / 8,9)

Oġlı Bérdi bég atası taḫtında ḫān (8) boldı. (50a / 7,8)

Cengiznāme'deki 1. çokluk kişi iyelik ekine örnekler:

Bizniñ işimiz mü(9)şkil boldı. Bu kün aḫşām birle bir iş ḳıla alsaḳ alduḳ, ḳıla almasaḳ, tañla barça ölüm(10)ge barġu turur biz. (52a / 8,9,10)

Her(12)gāh ki bizniñ bu naṣīḥatimizni unutup ferīşān sözleri başlasañız (13) ol yipni tartsun. (43b / 11,12,13)

İyemiz ḫān yumuşıge yiberip érdi. Ol kişini alıp kéle tururbiz. (46b / 12)

"Yat (3) yurutġa bara turur biz. Ḫān bolġıl", tédi. İcen aydı: "Méniñ séndin yaşġa (4) uluġ ékenim rāst. Ammā, atamız séni bisyār süyip erke östürüp érdi." (38a / 3,4)

Cengiznāme'deki 2. çokluk kişi iyelik ekine örnekler:

"Aramızda gine ʿadāvet bolġay. Sizniñ közizniñizge yaman körinürmén", (14) -tép, bu cihettin ḳābūl ḳılmaymén. (39a / 13,14)

Aydı: "Ol maḥālde ki iniñiz öldi, (7) iniñizdin bir oġul bolup érdi. Sizni öltürgey tép ḳaçırıp Çerkes vilā(8)yetinge yiberip érdim."(46a / 6,7,8)

Isatay yétip (7) boynınġa çaptı, başı bir ḳadem yérge barıp tüşti. Alatay böyde bile sançıp (8)yuḳaru kötergeç feryād ḳıldı kim: Muña iyeñizniñ başı. (47b / 6,7,8)

"Sizlerniñ atalarıñızġa tilegen hem salmadı", -téyürler. (38b / 7)

Sizniñ ayaḳıñızge bir yip (11) taḳalı. (43b / 10,11)

“Sizniñ yarlıḳ*ıñız*dın (5) taşra men bir iş ḳılıp turur mén. Eger günāhımnı baġ[ış]lasañız aytayın”, - tédi. (46a / 4,5)

Cengiznāme’deki 3. çokluk kişi iyelik ekine örnekler:

Çün faḳīr (13) alarnıñ bende-zāde*leri* érdim. (37a / 12,13)

İl ḳaldı – pādşāh*ları* yoḳ, żaʿīf*leri* ḳaldı – ʿar*ları* yoḳ. (41a / 14)

Köpreki-niñ at*ları* hem mezkūr érmes érdi. (36b / 12)

Kün sovıḳ (17) érdi. Hüseyn-Oġlan tégen Timur-Ḳutluḳ-Ḫān, Urus-Ḫān atalarınıñ ḳar(18)ındaş*ları*ndın bolur érdi, ḳulaḳı üşüdi taḳı yarusındın köpreki (19) tüşdi. (51a / 16,17,18,19)

Cengiznāme’de, 3. teklik kişi iyelik eki ile oluşturulan 3. çokluk kişi iyelik çekimi örnekleri aşağıdaki gibidir:

Ol meşhūr turur. Özbegler ara*sı*nda ayturlar, (6) “Isatay-ġa örüm çetip, Alaṭay-ġa miñ bérdi dérler.” (48a / 5,6)

Uluġ-Taġda olarnıñ ara*sı*nda ol resm hem henüz bar érdi. (47a / 9)

Aşağıda, Cengiznāme’deki iyelik eklerinin dönüşlülük zamiriyle kullanımının örnekleri verilmiştir:

İn-şāʿ-Allah, (10) ölmesem, öz*üm*ni yétkürgüm turur sizlerge, -tédi. (56a / 9,10)

Oġlum-nıñ hem işi ol ṭarīḳe boldı, (3) öz*üm*ge hem ölüm yaḳın kéldi. (46a / 2,3)

1.2.1.1.3. Aitlik Eki

İyelik veya aitlik bildiren eklerden biri de -ki'dir. Bu ek, ad kök ve gövdelerine doğrudan doğruya geldiği gibi, adların ilgi ve bulunma durum eki almış biçimlerinden sonra da gelir. Ek, "içinde bulunma ve aitlik bildiren" bir işleve sahiptir.[30]

Cengiznāme'deki aitlik eki örnekleri aşağıdadır:

Ayaḳında-***ḳı*** başaḳnı aldurup köp (14) türlük dārūlar ḳıldurdı. Tā bir aydın soñ yaḫşı boldı. Ol ḳış bég ḫizmetide (15) boldılar. (55b / 13,14,15)

Çün ol tépede***ki*** kişi bizge at saldı. (43a / 8)

Deşt vilāyetin-de***ki*** her ḳayda **(59a)** serkeş bolup baş köterip yürügen kişiler çāresiz bolup, (2) özleri kélip, mūṭīـ bolup,nöker boldılar. (59a / 0,1,2)

Ḳatında***ḳı*** çoraları hem çāresiz bolup tüştiler. (44b / 18)

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi; Cengiznāme'deki *-ki* aitlik ekinin, bugünkü Türkiye Türkçesinden farklı olarak, büyük ünlü uyumuna uyan bir özellik taşıdığı görülüyor.

1.2.1.1.4. Adlarda Soru

Çekimli fiillerde ve öteki kelime türlerinde olduğu gibi, adlarda da soru *mI / mU* ekiyle karşılanır. Bu ek de adları soru yoluyla belirleyip fiiller bağlayan bir işletme ekidir.[31]

mI / mU soru eki, yalın durumdaki adlara gelebildiği gibi, iyelik ve çekim ekleri almış adlardan sonra da gelebilir ve addan ayrı yazılır.

Ekin, ad çekimi eklerinden sonra da gelebilmiş olması, edat kökenli olduğuna işaret sayılmaktadır.[32]

---

[30] Korkmaz, adı geçen eser, s. 263.

[31] Korkmaz, adı geçen eser, s. 329.

Cengiznāme'den örnekler:

Biz hem birge ölgenimiz yaḫşı-raḳ degil ***mü***? (57a / 15)

Tebriz (11) ʿulemālarındın sordı ki: "Bir kim-érse diraḫt tik[se] taḳı anıñ mīvesi yétilse (12) özi-***mü*** yésün, ya özgege ***mü bér***sün?" (49b / 10,11,12)

1.2.1.1.5. Adlarda Çekim ve Ad Çekimi (Durum Gösterme) Ekleri

Ad çekimi, adların birbirleri veya fiiller ile olan ilişkisini belirleyen durum gösterme kavramını karşılamak üzere, belirli eklerle birleşerek aldıkları şekillerdir.[33]

Zeynep Korkmaz, adların cümle içinde bağımsız olmadıklarını; cümlenin ad, edat, fiil gibi öteki ögeleri ile sürekli bağlantı içinde bulunduklarını belirtir ve ekler: "Adlar, cümlenin örgüsünü oluşturan bu bağlantıyı kurabilmek için, ilişkinin türüne göre çeşitli durumlara girerler. Adların girdikleri bu hâllere *ad durumları* denir." [34]

Janos Eckmann bu konuda şunları söyler: "Çağataycada dokuz hal çekimi vardır: yalın, genitif, datif, akkuzatif, lokatif, ablatif, eşitlik, vasıta ve yön halleri. Vasıta hali eki kalıplaşmış ve yön hali eki sadece bir kaç zarfta kalmıştır." [35]

1.2.1.1.5.1. Yalın Durum,

Yalın durum, adın anlam ilişkisi yönünden cümlede başka bir kelimeye bağlı olmayan durumudur. Zeynep Korkmaz bu durumdaki bir adın, yalnız çokluk ve iyelik eklerini alabileceğini belirtmiştir. [36]

Yalın durumun Cengiznāme'deki örnekleri:

---

[32] Muharrem Ergin; Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 332-333.

[33] Korkmaz, adı geçen eser, s. 266.

[34] Korkmaz, adı geçen eser, s. 266.

[35] Eckmann, adı geçen eser, s.63.

[36] Korkmaz, adı geçen eser, s. 267.

Andın soñ Melik Eşref tégen Tebriz ḥākimi érdi, şeyṭān anı yoldın çıḳarıp *öz* ḳızını aldı. (49b / 8,9)

Bir néçe ***kün*** yürigendin soñ ınāk-larındın ayturdı: (58a / 1,2)

Bu emlek ***at***, arabanı alıp ḳaçıp yaplarge, ḳaçularge urur érdi, tā bégim helāk boldı. (54a / 7,8)

Pādşāhları ya uluġları ötgende gürūh-gürūh, ḳavmları birle kélip üç kerrāt *"çev çev"* tép feryād ḳılıp ***yas*** tutarlar érdiler. (47a / 7,8,9)

1.2.1.1.5.2. İlgi Durumu

İlgi durumu eki hakkında Zeynep Korkmaz şunları söyler: "Eklendiği ad ile başka bir ad arasında sahiplik, ilgi bağı kurma durumudur. İlgi durumunun öteki ad çekimi eklerinden ayrılan tarafı, adı fiille bağlayan bir ek olmamasıdır. Bu ek ilişki kurduğu adla yalın durumda bir kavramı karşılamaktadır. Bu yüzden de onu durum eki olarak kabul etmeyen görüşler vardır. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, çekim ekleri nitelik ve işlev bakımından birbirlerinden farklıdır. İlgi durumu eki, adlar arasında ilişki kuran bir ek olduğu için onu ad çekimi eki saymamak doğru değildir." [37]

Janos Eckmann, ilgi halinin "-nıñ /-niñ", yuvarlak bir ünlüden sonra da bazen "-nuñ/ -nüñ" eki ile sağlandığını söyler ve ilgi ekinin, Çağatyacada bugünkü Türkiye Türkçesinden daha az kullanıldığını belirtir.[38]

Cengiznāme'de İlgi durumu ekinin adlarla kullanımı aşağıdaki gibidir:

(4) Ḫān***nıñ*** élleri yaylaġ-ge tarḳap érdi. At***nıñ*** semrügen (5) mahāli érdi. Ḫān ḳatıġ ılġadı.Yıraḳ-daḳı éller***niñ*** çériki ḫānġa (6) yétüşe almadı. (56b / 4,5,6)

---

[37] Korkmaz, adı geçen eser, s. 268-269.

[38] Eckmann, adı geçen eser, s. 64-65.

Ḫān*nıñ* nöke(9)rleri taḳı özge ḫalāyıḳları iḫtiyār bu oġlan-ı meẕkūrge maʿidā (10) érdiler. (54b / 8,9,10)

Nāgāh Sır*nıñ* (6) yaḳasınġa közi tüşti. Ḳamış-*nıñ* tüpinde kördi,bir yalañ terlik kéygen yigit (7) sudın çıḳıp yüz töpen tutup iki bükülüp ḳaltıray yatıp érdi. (55a / 5,6,7)

Taḳı halā Ḳoral pādşāhı-*nıñ* evlādı turur. (41a / 5)

Cengiznāme'de İlgi durumu ekinin zamirlerle kullanımı aşağıdaki gibidir:

Bir Ḫudāya, *méniñ* düşmānımnı biliksiz ḳılgıl. (43b / 18)

Dembedem *séniñ* atañnı hem tüşürürler. (57a / 13,14)

Mén *olarnıñ* ḳılıçın çapa(3)rge yuban mén. (58a / 1,2,3)

Ol aytur ékendür: "*Bizniñ* Özbeg tāʿifesinde her ki, omaḳlı él ki, bar turur, barçasındın anda (8) bar turur." (41a / 7,8)

Sizniñ yarlıḳıñızdın (5) taşra men bir iş ḳılıp turur mén.

1.2.1.1.5.3. Yönelme Durumu

Yönelme durumu, kelime gruplarında ve cümlelerde, fiildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durumdur. Zeynep Korkmaz yönelme durumunu: "Adı yönelme, yaklaşma işlevi ile fiile bağlayan durumdur."[39] şeklinde tanımlar.

Janos Eckmann Çağataycadaki yönelme durumu eklerini şu şekilde verir: "Vokallerden sonra -ġa /-ge; sedalı ünsüzlerden sonra genellikle -ġa / -ge, fakat b ve d' den sonra bazen de -ḳa / -ke; sedasız ünsüzlerden sonra umumiyetle -ḳa / -ke, bazen de -ġa / -ge; iyelik eklerinden sonra: -ġa /-ge, şiirde -ġa /-ge yanında -a / -e üçüncü şahısta –na /-ne [40]

---

[39] Korkmaz, adı geçen eser, s. 280.

[40] Eckmann, adı geçen eser, s.66.

Cengiznāme'deki yönelme durumu ekinin örnekleri aşağıdadır:

Bu ḥālet(6)ni barça körer érdiler. Bular yürüp tennūr***ġa*** kirdi. Bir ḳoy et[i]ni kéltürüp (7) tennūrġa asdılar, aġzını berkittiler. (49a / 5,6,7)

Ol (16) aydı kim: "Bacır Toḳ-Buġa bégleri birle ittifāḳ ḳılıp kéngeştiler kim, sizler barıp (17) ordalar éşiki***ge*** tüşüp iki kerrāt "çev-çev" tép… (47a / 16,17)

Taḳtın rāst kılġunç Isatay yétip (7) boynın***ġa*** çaptı, başı bir ḳadem yérge barıp tüşti. Alatay böyde bile sançıp (8) yuḳaru kötergeç feryād ḳıldı kim: "Muña iyenizniñ başı." (47b / 6,7,8)

Cengiznāme'de yönelme durumu ekinin zamirlerle kullanımı aşağıdaki gibidir:

Ḳabūl ḳılmadılar. Né cihetdin ḳabūl ḳıla al-maġanların (8) bile almaymén. Bu ʿarżımnı ***sizge*** aytayın tép kéldim", -tédi. Ḫān aydı: "Sayın (9) yosaḳlı söz ayta turur. (39a / 7,8,9)

Sén bizniñ içimizde ḫān bolup ***bizge*** baş bolsañ (12) anı öltürüp andın açığımızını almaḳ āsān turur. (52b / 11,12)

Aşağıda, yönelme durumu ekini aldıkları için kök ünlüleri değişime uğrayan zamirlerin Cengiznāme'deki örnekleri verilmiştir:

"Badıḳ(?) Oġlanı tégen ***saña*** devlet bérse, méni unutmaġıl",- tédi. (55b / 3,4)

"Maña bu sözni aytġıl, né söz turur?" (47 a / 15)

Cengiznāme'de yönelme durumu ekinin "-ġa / -ge" olduğunu belirtmiştik. Ancak birkaç kelimede ekin, Batı Türkçesinin tesiriyle "-a /-e" şeklinde kullanıldığını da görüyoruz. [41]

Bu durumun Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdadır:

---

[41] Günay Karaağaç; Lutfî Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.xxxviii.

Her birsi bir şī r-merd yigit bekin süren salıp bir yol***a*** at saldılar. (57a / 16,17)

Taḳı yana barıb dünyānıñ pādşāhlıġına taḳı meşaḳḳatin***e*** (14) özimni salġaymén! (41b / 13,14)

1.2.1.1.5.4. Yükleme Durumu

Zeynep Korkmaz, yükleme durumu hakkında şunları söyler: "Geçişli fiil taşıyan bir cümlede, fiilin etkisi altında kalan adın içinde bulunduğu durumdur. Yani addan fiile değil, fiilden ada doğru bir etki bir yükleme ve bir bağlantı söz konusudur. Bu durumdaki ad, yüklemin bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilendiği için cümlede nesne görevindedir, dolayısıyla bir belirtme işlevi yüklenmiştir. Yükleme durumundaki ad bir kelime grubu da olabilir."[42]

Grönbech, Çağataycanın sadece –nı' lı yükleme hâlini tanıdığını belirtir.[43]

Eckmann da, Çağataycada bu eklerin "-nı /-ni "; üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra ise genellikle "-n" şeklinde kullanıldığını söyler.[44]

Cengiznāme'de yükleme durumu ekinin kullanımı aşağıdaki gibidir:

Kelin-Beyalın***nı*** taḳı (17) ḫān-nıñ özge żaʿī fe-leri***ni*** hem aldı. Baʿżılar ayturlar, Bacır Uyġur (18) érdi, Toḳ-Buġa Nutın érdi. (46a / 16,17,18)

Olar ḳarı sözi***ni*** yaḫşı bilür érdi. Bérdibig-Ḫānnıñ pād-şāhlıḳı-dın (6) üç yıl ötti. (51b / 5,6)

Öy-niñ yarı yolıġa yitkende (13) tutup attın çıḳıp mażbūt baġlap bıçaḳ***nı*** boġ[a]zınġa ḳoyup bu ḫaberni soralı. (52a / 12,13)

---

[42] Korkmaz, adı geçen eser, s. 277.

[43] Kaare Grönbech; Türkçenin Yapısı (Çev.: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.126.

[44] Eckmann, adı geçen eser, s.69.

Cengiznāme'de yükleme durumu ekinin zamirlerle kullanımının örnekleri aşağıdaki gibidir:

Aydı: "Ol maḥālde ki iniñiz öldi, (7) iniñizdin bir oġul bolup érdi. ***Sizni*** öltürgey tép ḳaçırıp Çerkes vilā(8)yetinge yiberip érdim." (46a / 6,7,8)

"Eger yaġı ***bizni*** bassa sürenidin ma-lūm (17) bolġusı turur,turmay ḳaça körsünler",-tép ittifāḳ ḳıldılar. (56b / 16,17)

Munça-dın birü kişi yoḳdın (10) ***méni*** ḫān ḳılıp érdiñiz. Sizler hem ḳıynaldıñız, mén hem ḳıynaldım. (45a / 9,10)

Ol kélgen kişi né aytti? Ve taḳı ***séni*** çarlap beg né aytti? (52b / 4)

Olar ḳol tepretip ***sizlerni*** ḳırmaḳ boldılar. (47a / 17,18)

1.2.1.1.5.5. Bulunma Durumu

Zeynep Korkmaz, bulunma durumu hakkında şunları söyler: "Bulunma durumu, genellikle fiildeki oluş ve kılışın yerini bildiren ad durumudur. Ancak, buradaki yer kavramı, yalnızca somut bir yer kavramı değildir. Fiildeki harekete sahne olan her türlü somut ve soyut kavramları karşılayan adlar bulunma durumuna girebilir. Dolayısıyla bu durum, eklendiği ad ile fiil arasındaki bağlantı özelliği açısından, bulunma ve yer gösterme kavramına koşut olarak zaman, iş, süreklilik, içinde olma, tarz bildirme, karşılaştırma, gösterme, vasıta, amaç, sebep vb. ifadeleri de içine alır. [45]

Çağataycada bulunma durumu ekleri şunlardır: "-da / -de"; sedasız ünsüzlerden (ç, f, h, ḫ, k, ḳ, p, s, ş, t) sonra da "-ta / -te", üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra genellikle zamir n'si ile kullanılır.[46]

---

[45] Korkmaz, adı geçen eser, s.289.

[46] Eckmann, adı geçen eser, s.70.

Cengiznāme'de bulunma durumu, her şeyden önce, yer ifade etmek için kullanılır. Ancak bazen, çeşitli zaman ifadelerinde kullanıldığı da görülür. Bu kullanımdaki bulunma durumu eklerini Janos Eckmann "zaman lokatifi" olarak adlandırmıştır.[47]

Cengiznāme'deki bulunma durumu eklerinin örnekleri aşağıdaki gibidir:

Aydı: "Ol maḥāl***de*** ki iniñiz öldi, (7) iniñizdin bir oġul bolup érdi. Sizni öltürgey tép ḳaçırıp Çerkes vilā(8)yetinge yiberip érdim." (46a / 6,7,8) (Yer bildirir.)

Baʿżılar ayturlar: "Yigirmi yaşı***da*** (12) ḫān boldı, yétmiş yıl ḫān-lıḳ ḳıldı, -téyürler, çün āḫir ʿömriñe yaḳın kéldi." (45b / 11,12) (Zaman bildirir.)

bégleri ve nökerleri éşiki***de*** ḳorlap érdiler. Bular kélip (5) éşik*te* tüştiler taḳı bir kerrāt "*çev-çev!*" tép yaslaġandın soñ "çe!" tégeç (6) Bacır Toḳ-Buġanıñ üstige ḳoyuldular. (47b / 4,5,6) (Yer bildirir.)

Ḥālā her yıl***da*** anıñ selāmet-lıḳ ḫaberi kéle turur. Bu yıl on tört (9) yaşın***da*** turur. (46a / 8,9) (Zaman bildirir.)

Sayın-Ḫān salġaġan yurtları***da*** bolur érdi tép (5) tururlar. Ve taḳı Alaṭayġa miñ baġlı él ayırdı. (48a / 4,5) (Yer bildirir.)

Toġrul ölgen maḥāl***de*** bir ferzendi boldı. Kördi ki (7) Toktaġa-Ḫān oġlı cihettin ḳarındaş-ların ḳıra turur. (45b / 6,7) (Yer bildirir.)

Uluġ-Taġ***da*** olarnıñ arasın***da*** ol resm hem henüz bar érdi. (47a / 9) (Yer bildirir.)

Cengiznāme'de zamirlerle kullanılan bulunma durumu eklerinin örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bizniñ Özbeg tāʿifesinde her ki, omaḳlı él ki, bar turur, barçasından ***anda*** (8) bar turur. (41a / 7,8)

---

[47] Eckmann, adı geçen eser, s.71.

Bu söz ***munda*** mevḳūf bolsun. (50b / 12)

1.2.1.1.5.6. Çıkma Durumu

Cümlede ve kelime gruplarında, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılır.

Çıkma durumu, öteki ad durumları içinde işlevi en geniş olan durumdur denebilir. Zeynep Korkmaz çıkma durumu hakkında şunları söyler: "Bağlı bulunduğu fiilin taşıdığı anlam ayrılıklarına ve çıkma durumuna girmiş olan adın ilişki biçimlerine göre, ek, adı fiile yer, mekan, zaman, hareket biçimi, sebep, ölçü, miktar, fiat, bir bütünü veya bütünün parçasını gösterme gibi değişik birçok ilişkilerle bağlar."[48]

Çıkma durumu eki, genellikle yer tamlayıcısı olarak veya zarf görevi yüklenerek adı fiile bağlar.

Çağataycada çıkma durumu ekleri şunlardır: "-dın /-din, -tın / -tin" Janos Eckmann şiirde, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra ekin genellikle -ndın /-ndin şeklinde kullanıldığını da belirtir.[49]

Hareket ifade eden fiillerle kullanıldığında çıkma durumu ekinin fonksiyonu yer bildirmek olur. Bu kullanımdaki çıkma durumu eklerini Janos Eckmann "yer ablatifi" olarak adlandırmıştır.[50]

Çıkma durumu ekinin Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Nāgāh Sırnıñ (6) yaḳasınġa közi tüşti. Ḳamış-nıñ tüpinde kördi, bir yalañ terlik kéygen yigit (7) su***dın*** çıḳıp yüz töpen tutup iki bükülüp ḳaltıray yatıp érdi. (55a / 5,6,7)

Çıkma durumu eki bazen de herhangi bir şeyin türediği öz veya kaynağı ifade eder. Bu

---

[48] Korkmaz, adı geçen eser, s. 301.

[49] Eckmann, adı geçen eser, s.72.

[50] Eckmann, adı geçen eser, s.77.

kullanımdaki bulunma durumu eklerini Janos Eckmann "öz veya kaynak ablatifi"olarak adlandırmıştır.[51]

Bu durumun Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Yocı-(14)Ḫānnıñ özge ana***dın*** toġ-ġan on yéti oġul[ı]nıñ oġlanlarını çırla(15)tıp kéltürüp aydı ki: (47b / 14,15)

Çıkma durumu eki, sebep ifade etmek için de kullanılır.

Bu durumun Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

ol cihet***tin*** (48a) anıñ oġlanlarını ve nebere-lerini barça ḫalāyıḳ-lar ـizzet ve ḥürmet ḳılurlar érdiler. (48a / 0,1)

"Yurutum yād kişi-ge tüşer. Bī-ṭāḳat-lıġım (4) ol cihet***tin*** turur", - tédi érse, Kélin-Beyalın aydı: (46a / 3,4)

Cengiznāme'de çıkma durumu ekinin zamirlerle kullanımı aşağıdaki gibidir:

Bu yolı ***méndin saña*** himmet-medet (2) ol turur, yılḳımnı sürüp alnıġa salayın. (58b / 1,2)

Köçlerin (6) alnıġa salıp soñıdın yasap barur érdiler. Ḫān aydı: "Bu kişi ***bizdin*** köp (7) turur." (57a / 5,6,7)

Méniñ ***séndin*** yaşġa (4) uluġ ékenim rāst. (38a / 3,4)

1.2.1.1.5.7. Vasıta Durumu

Zeynep Korkmaz, vasıta durumunun tanımını şu şekilde yapar: "Adın belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki oluş ve kılışta 'vasıta' olarak kullanıldığını veya 'birliktelik' ifade ettiğini gösterme durumudur."

---

[51] Eckmann, adı geçen eser, s.74.

Zeynep Korkmaz Eski Türkçede –In / Un eki ile karşılanan bu durumun zaman içinde canlı kullanılışını yitirip kalıplaşmasından bahseder.[52]

Çağataycadaki vasıta durumu ekleri: "-n, -ın / -in / -un / -ün ; -la / -le" dir.[53]

Janos Eckmann da Çağataycadaki vasıta durumu eklerinin kalıplaşmış olduğunu söyler ve konuyla ilgili şu örnekleri verir: "Barçaların kaçtı.", "Boldı bu sözdin barısın şādmān."[54]

Vasıta durumu ile ilgili Kemal Eraslan ise şunları söyler: "Eski Türkçe'de yaygın bir kullanılışı olan vasıta hâli eki +n' nin, Eski Türkçe'den sonra kullanış sahasının daraldığını, zamanla kalıplaştığını ve yerini *ile, ilen, bile, bilen, birle, birlen* edatlarının aldığını biliyoruz."[55]

Cengiznāme'de vasıta durumu eki "-n" ye rastlanılmamıştır. "-la / -le" ise "tañla" kelimesinde kalıplaşmış olarak kendisini göstermektedir.[56]

Bu durumun örneği aşağıdaki gibidir:

Bizniñ işimiz mü(9)şkīl boldı. Bu kün aḫşām birle bir iş ḳıla alsaḳ alduḳ, ḳıla almasaḳ, ***tañla*** bar ölüm(10)ge barġu turur biz. (52a / 8,9,10)

Tañlası kör[ü]nüşke ki bardılar, ol aytġa(4)n Noġaynı çarlap aldılar. Bir zamāndın soñ bularnı çarlay kişi kéldi. (53a / 3,4)

Kemal Eraslan'ın yukarıdaki açıklamalarından hareket ederek, Cengiznāme'de vasıta durumu ekinin yerine kullanılan edatları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

---

[52] Korkmaz, adı geçen eser, s. 318.

[53] Eckmann, adı geçen eser, s.77.

[54] Eckmann, adı geçen eser, s.77.

[55] Kemal Eraslan; Mevlâna Sekkâkî Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 74.

[56] Zeynep Korkmaz; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 32.

Émdi sizler ***birle*** bir (17) şarṭ ḳılalı. Men bu aşuḳnı bu ḳalḳannıñ ya tolġanıñ ḳubbesi üze urayın. (18) Eger bularnıñ ḳubbesi üze omḳa tursa- ḫôd, biliñ ki, mén bu yaġını mén basarmén. (42a / 16,17,18)

Sayın-Ḫān Deşt vilāyetinde uluġ pādşāh bo(10)ldı, néçe yıllar devlet-saʿādet ***bile*** pādşāhlıḳ sürdi. (41a / 9,10)

Üç yérde Şeybān-Ḫān oġlanları Toḫtamış-(3)Ḫān ***bile*** Timur-Ḳutlı ve Urus-Ḫān oġlanları faḫr ḳılıp maḳtanurlar. (38b / 2,3)

1.2.1.1.5.8. Eşitlik Durumu

Eşitlik durumu, eklendiği adla fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilişkisi kurma durumudur.[57] (Burada, nitelik açısından bir eşitlik ve benzetme ilişkisi söz konusudur.)

Çağataycada eşitlik ekleri "-ça / -çe" dir.[58]

Janos Eckmann'ın Çağataycadaki eşitlik ekiyle ilgili örnekleri şunlardır: kılça beliñ, her biri bir çupçuḳ yumurtasıça, özgeçe…[59]

Eşitlik eki Cengiznāme'de sık kullanılan bir ek değildir ve Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Bu oġlanlar hem birge atlandılar. Kördiler kim, kündeki tek (18) çehresi ṭavr-ı ṭarīḳe-si özge***çe*** bolup érdi. (52a / 17,18)

Ekin ad çekimi eki olarak bazı işlevleri zamanla kullanılıştan düşmüş; ek kalıplaşma yoluyla çekim ekinden yapım ekine dönüşme özelliği kazanmıştır.[60]

---

[57] Zeynep Korkmaz; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 318.

[58] Eckmann, adı geçen eser, s.76.

[59] Eckmann, adı geçen eser, s.77

[60] Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 32-33.

Ekin Cengiznāme'deki kalıplaşmış şekilleri aşağıdaki gibidir:

Ammā Yoci-Ḫān bar***ça*** oġlanlarındın uluġraḳ (10) érdi. ʿAẓīm leşker ḳoşub Deşt-i Ḳıpçaḳ vilāyetige salġap yiberdi. (37b / 9,10)

Bar***ça***sın éşitmek birle bitip turur mén. (37a / 17)

Ta bu vaḳtġa tégrü né iş bile né keyfiyyet birle aralarında né türlik (8) uruşlar, né türlik mācerālar bolġanın bar***ça***sın maʿlūm ḳılıp (37a / 7,8)

1.2.1.1.5.9. Yön Durumu

Çağataycada yön durumu ekleri: -ra / -re, -ġ / ḳarı /-g / keri (kalıplaşmış; nadiren kullanılır)[61]

Kalıplaşmaya uğrayan ekin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bu taş***ġarı***-ġı oġlanlar bu ḥāletni (17) mülāḥaẓa ḳılıp fikr ḳılurlar érdi kim: "Ayā bu kélgen kişi né kişi bolġay (18) éken, bu él-meclisde bu ṭarīḳe müteḥayyir boldılar?" – téyü. Bese. (51b / 16,17,18)

"Sizniñ yarlıḳıñızdın (5) taş***ra*** men bir iş ḳılıp turur mén. Eger günāhımnı baġ[ış]lasañız aytayın", - tédi. (46a / 4,5)

Yuḳ***arı***da hem taḳrīb bile ẕikr ḳılıp érdik. Çün (20) Şeybān-Ḫān ḳılıçlar çarpıp yaġılar-vilāyetler alıp érdi, (47b / 19,20)

1.2.1.2. FİİL ÇEKİMİ

Fiiller bir oluşu, bir kılışı veya bir durumu bildiren kök ya da gövde durumundaki anlamlı gramer birimleridir. Bu gramer birimleri, dilde yalın olarak yalnızca gösterdikleri oluş, kılış ve durumun adı olan mastar şekilleriyle yer alırlar. Fiiller, cümle ve söz içinde de çekimli olarak bulunurlar. Çekimli bir fiilde de fiil kök veya gövdesi

---

[61] Eckmann, adı geçen eser, s.77.

dışında kip, zaman, şahıs, sayı kavramı ve ögeleri bulunur. [62]

Janos Eckmann, Çağataycadaki fiil çekimi hakkında şunları söyler: "Çağataycadaki fiil işletmesi veya fiil çekimi, olumlu veya olumsuz fiil tabanlarının teklik veya çokluk şahıs, şekil, zaman, partisip ve zarf-fiil gibi değişik çekimlerinden oluşur. Olumsuz gövde, *-ma / -me* olumsuzluk ekinin doğrudan doğruya olumlu kök veya gövdeye getirilmesiyle teşkil edilir.Şahıs ekleri vasıtasıyla gramatik şahıs ifade eden fiil şekilleri, çekimsiz şekillerin aksine, çekimli şekiller (çekimli fiil) olarak adlandırılır. Çekimli şekiller, şekil ve zaman ifadelerinin hepsini, çekimsiz şekiller ise, partisipler ve zarf-fiilleri kapsar." [63]

1.2.1.2.1. Fiilde Kip

Türkçede "şekil, biçim, kalıp" anlamlarına gelen *kip* terimi için gramerlerimizde verilen tanımlar ve yapılan açıklamalar oldukça bulanık ve karışıktır. Muharrem Ergin kipi, fiilin gösterdiği hareketin nasıl yapıldığını veya olduğunu bildiren bir şekil veya tarz olarak kabul eder.[64]

Tahsin Banguoğlu da kipin "zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla meydana geldiğini" bildirmiştir.[65] Dolayısıyla kipi yine zaman (varsa tarz) ve şahıs kavramlarına bağlamıştır.

Doğan Aksan kipi şu şekilde açıklar: "Eylemin bildirdiği devinimin, oluşun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda ve ne yolda yansıtıldığını gösterir. Bir bakıma, açıklamada beliren ruh durumudur da denebilir."[66]

Zeynep Korkmaz'ın kip ile ilgili görüşleri ise şöyledir: "Fiiller şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler, işte bu anlatım

---

[62] Zeynep Korkmaz; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 567.

[63] Eckmann, adı geçen eser, s.99.

[64] Muharrem Ergin; Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 288-313

[65] Tahsin Banguoğlu; Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara 1990 s. 441.

[66] Doğan Aksan; Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yayınları Ankara 1995, s. 263.

kalıplarına kip, bu kavramı karşılayan eklere de kip ekleri diyoruz. Kip, kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koyabilmektedir. Buna göre *kip,* şekil + zaman kavramlarının birleşiğidir."[67]

Türkiye Türkçesinde başlıca iki anlatım kalıbı yani iki ana *kip* vardır. Bunlar: I.Bildirme kipleri, II.Tasarlama kipleri

1.2.1.2.2. Fiilde Zaman

Fiilde zaman, Zeynep Korkmaz'ın ifadesiyle "Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın, başı ve sonu belli olmayan zaman çizgisinin neresinde gerçekleştiğini bildiren bir gramer kategorisidir."[68]

Fiilin zamanı özel ekler ile gösterilir. Bunlar, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman ekleridir. Fiil çekimi, zaman kavramı açısından *basit zamanlı* çekimler ve *birleşik zamanlı* çekimler olmak üzere ayrıca iki grup oluşturur.[69]

1.2.1.2.3. Fiilde Şahıs ve Sayı

Çekimli bir fiilde şahıs ekleri, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın hangi şahıslar tarafından yapıldığını bildirir.

Konuşan, dinleyen ve kendisinden söz edilen olmak üzere başlıca üç şahıs vardır. Bu şahısların teklik ya da çokluk biçimlerinde bulunmaları, onların sayı belirtme görevini üstlenmiş olduklarını gösterir.

Fiil, üçüncü şahıs teklik çekiminde genellikle şahıs eki almaz.

Diğer eklerden farklı olarak, emir ve istek kipini oluşturan şekil ve zaman ekleri, aynı

---

[67] Korkmaz, adı geçen eser, s. 569.

[68] Korkmaz, adı geçen eser, s. 570.

[69] Korkmaz, adı geçen eser, s. 570.

zamanda şahıs kavramını da içlerine alabilir.

Cengiznāme'deki 1.şahıs teklik çekimi aşağıdaki gibidir:

ᶜaḳl terāzūsıġa muvāzine ḳılıp maᶜḳūlın ḫāṭırımda kizlep nā-maᶜḳūlnı (16) ber-ṭaraf ḳılur érdi***m***. (36b / 15,16)

Çün maña dāᶜiye ol (13) utru kim bularnıñ aḥvāli-din kemā-ḫaḳḳ bilse***m***, bu cihettin érdi (36b / 12,13)

Tevārihler ki kördü***m***, bularnıñ bir azraḳı-nıñ atları bitik-lik (11) érdi ve bes. (36b / 10,11)

Ve mén bu ṣoḥbet birle meşhūr boldı***m***. (36b / 18)

Çağataycada olduğu gibi[70] Cengiznāme'de de şahıs zamirleri fiil çekiminde kullanılabilir:

Ḳabūl ḳılmadılar.Né cihetdın ḳabūl ḳıla al-maġanların (8) bile almay***mén***. (39a / 7,8)

Taḳı aramız(7)da uruş ᶜadāvet bolġay. Sén-oḳ ḫān bolġıl. Seniñ Ḫānlıḳıñġa mén (8) çıdar***mén***. (38a / 6,7,8)

(9) Yosaḳlı aġam turġanda maña né oḫşar ki ḫān bolġay***mén*** " –tép aġa(10)sıġa köp teklī f ḳıldı. (38a / 9,10)

Günay Karaağaç "Lutfî Divanı" nı incelerken eserde var olan Oğuz unsurları ile ilgili şu şekilde bir değerlendirme yapar: "Geniş zaman ile öğrenilen geçmiş zamanın müsbet ve menfî çekimlerinin 1. teklik şahsında, zamir menşeli şahıs ekinin Çağataycada muhafaza edilen eski şekli yanında, ekin Eski Anadolu ve Azerî Türkçesindeki şekillerinin de kullanıldığını görüyoruz. Bu Oğuz unsuru, Nevâyi'de ve Nevâyi'den sonra da devam edecektir. Bilhassa ekin *–n* şekli, menfi fiil gövdelerinden sonra, yalnız

---

[70] Eckmann, adı geçen eser, s. 112.

Çağataycada değil, Doğu Türkçesinin her devrinde ve Azeri Türkçesindeki canlılığını günümüze kadar korumuştur.” [71]

Burada bahsedilen ekin, “-n” şeklinde kullanımına Cengiznāme’de sadece bir yerde rastlanılmaktadır:

Aydı: “Ol (5) kélgen kişi né aytġanın bilme***n***. méni çarlap hiç söz aytmadı”, -tédi érse... (52b / 4,5)

Cengiznāme’deki 2. şahıs teklik çekimi aşağıdaki gibidir:

Bu Eger rāstıñ aytsa***ñ***, bizniñ (birle) (1) ittifāḳ ḳılsa***ñ***, séni ḫān-ı mezkūr kötereli, taḳı ʿahd-i vefā ve şarṭ kılalı. séniñ nöker(2)çilikiñdin boyun tolġamaġay biz. (52a / 22 ve 52b / 1,2)

“Eger öl(9)türmese***ñ***, olar séndin uluġ turur. Séniñ ḫānlıkıñġa boyun sunmas(10)dur”, -tédi. (52b / 8,9,10)

“Né üçün ḳabūl ḳılmadı***ñ***?” tédi. İcen hem yükünip (10) aydı: “Beli ḫānım! Yaşġa uluġ ékenim rāst. Velī kin atamız anı bisyār süyip erke (11) östürüp érdi.” (39a / 9,10,11)

Ol otuz miñ kişige, aña yaḳın ayırdı***ñ***, ol kişini yine leşker (16) ḳoşup baḳmaġan vilāyetlerge yibergil. (40a / 15,16)

Ol Ḫān sordı kim: “Ḳarındaşımız ḫānnı néçük kördü***ñ*** ve né (10) türlik kişi turur?” - tédi érse, (44a / 9,10)

Çağataycanın genelinde olduğu gibi[72] Cengiznāme’de de, şahıs zamirleri fiil çekiminde kullanılabilir demiştik. Bu durumun örnekleri aşağıdaki gibidir:

“Ammā méniñ Ḫānlıḳımġa sén çıdamas***sin***” – tédi. Ol tégen né söz bolur ? (38a / 8)

---

[71] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxiii.

[72] Eckmann, adı geçen eser, s.112.

Bu sordı ki: “Né kişi sén ?” Aydı: “Né sorar***sin***? mén bir emgeklik ḳul mén”,- tédi. (55a / 16)

Maḫaldaḳı toġġan oġlıñ teñ öser, sén kündin – kü(16)ñe ḳarır***sin***. (50a / 15,16)

Cengiznāme’deki 3. şahıs teklik çekimi:

Cengiznāme’deki 3. şahıs teklik eki, emir çekiminde “-sun/-sün” şeklindedir:

“Her né vilāyet ki, baḳdursa, anıñ ol***sun***”, - tédi. (40a / 16)

Cengiznāme’deki 3. şahıs teklik eki; duyulan geçmiş zaman çekiminde, şart çekiminde, gelecek-istek çekiminde, geniş zaman çekiminde, öğrenilen geçmiş zaman çekiminde, şart ve şimdiki zaman çekiminde eksizdir.

Bu durumun örneği aşağıdaki gibidir:

Bu leşker henüz kélmekte. (41a / 16)

Bularnıñ élçi-si ki kéldi, (19) bisyār şādmān bolup köre alıp sıladı. Taḳı filḥāl kişi ḳoşup ḳaytarıp **(47a)** yiberdi. (46b / 18,19)

(13) Ḥażret-i Ḫān ki taḫtd[e] olturdı ve él-kün ḳarār tapġandın soñ Yocı-(14)Ḫānnıñ özge anadın toġ-ġan on yéti oġul[ı]nıñ oġlanlarını çırla(15)tıp kéltürüp aydı. (47b / 13,14,15)

Taḳtın rāst kılġunç Isatay yétip (7) boynınġa çaptı,. (47b / 6,7)

3. teklik şahıs eki anlamını vermek için kullanılan şahıs zamirleri ise “–dur/-tur veya durur / turur” dur.[73]

Ol hem tüşüp (3) turur.(45a / 2,3)

---

[73] Eckmann, adı geçen eser, s.112.

Cengiznāme'deki 1. şahıs çokluk çekimi aşağıdaki gibidir:

Ḳılalı tése***ḳ*** hem, küçümiz yétmes. Bu bir yaş oġlandur. (46b / 16)

Bizge baş bola bérseler, anıñ üstige yürise***ḳ***. Téñri -Ta'ālā anı (5) bizge birse ḫôd, ʿazīmet uluġ ḫān bolur érdiler. (58a / 4,5)

Eger yaġını biz bassa***ḳ***, sürenimizdin (16) bilip bizniñ artımızdın kélgey-ler. (56b / 15,16)

Ḫudā-yi Taʿālānıñ emri birle kélüp (9) turur biz kim, sizlerni Müsülmān ḳılġay***miz***. (48b / 8,9)

Janos Eckmann, "miz"li şekli; "sadeca mutlak gelecek zamanda kullanılan iyelik eklerinden oluşmuş şahıs zamirleri" olarak verir.

Émdi kéldü***ḳ*** kāhin-ler ḳıṣṣasınġa: Kāhin-ler (8) żarūrettin birsini çıḳarıp tennūrġa saldı. (49a / 7,8)

1. şahıs çokluk eki anlamını vermek için kullanılan şahıs zamiri ise "biz" dir.

Andın soñ her iş ḫāṭırımızġa kélse (11) ḳılur***biz***. (46b / 10,11)

Néler Muḥammedī turur***biz***.

"Oġlı Teñiz-Buġanıñ éşikinde ḳorlap ötekine (14) yüküngende ol iş-lerde biz yok turu(r) ***biz***", -téyürler. (38b / 13,14)

Cengiznāme'deki 2. şahıs çokluk çekimi aşağıdaki gibidir:

Bu kişi hem (13) ata anadın iyeleriñiz oġlı érdi. Kerek érdi, andaġ ḳılmasa***ñız***. (46b / 12,13)

(17) Çün sizler ḳara kişiniñ ḳul-luḳını-nökerligini ḳabūl ḳıldı***ñız*** érse, mén hem sizlerni(18) ḳara kişi-ge ḳoşun béreyin. (47b / 17,18)

Eger sizler bir kerrāt "çev!" tégeni üstige (19) yürüp kol tepretmeseñiz, bardı*ñızlar*, barça helāk boldı*ñızlar*. (47a / 18,19)

Yukarıda görüldüğü gibi ek, "-ñızlar" şeklinde de kullanılmaktadır.

"Siz ol tépe başındaḳı bir kişidin néçük ḳaçtı*ñız*?" (43a / 4)

"Sizler ata oġlı émes mi érdi*ñiz*? Ḳara kişige ḳul-(16)nöker bolup aña mūṭīʿ bolġança sizlerdin bériñiz ḫānlık talaş-sa" tédi-*ñiz* érdi. (47b / 15,16)

2. şahıs çokluk eki anlamını vermek için kullanılan şahıs zamiri ise "siz" ve "sizler" dir.

Bularnı(7) ki kördi, meyl ve muḥabbeti köñlünde peydā boldı, sordılar ki: "Sizler né kişiler turur, (8) né işge yürür*siz*? Né işge barur*siz*?" (48b / 6,7,8)

Sizler (15) maña ınanmay turur*siz*. (42a / 14,15)

Cengiznāme'deki 3. şahıs çokluk çekimi aşağıdaki gibidir:

Baʿżılar: "On üç yıl," -baʿżılar: "On altı (17) yıl pādşāhlıḳ ḳıldı" –tép turur*lar*. (43a / 16,17)

Berke- Ḫānnıñ ḳaravulla(10)rı ol tefege (tepe) çıḳtı*lar*. / (42b / 9,10)

Bular hem ḳabūl ḳılıp turdı*lar*. (42b / 14)

Ġussasından ḫasta bolup iki aydın soñ öldi", tép (15) turur*lar*. (43a / 14,15)

"Ol cihettin turabilmey ḳaçtuḳ", - tédi*ler*. (43a / 10)

1.2.1.2.4. Fiillerde Olumsuzluk

Çekimli fiillere olumsuz bir mana verebilmek için, fiil kök veya gövdeleri ile fiil çekimi ekleri arasına *-mA-* olumsuzluk eki getirilir. Bu ek, fiile yeni bir anlam, bir

"olumsuzluk" anlamı kattığı için fiilden fiil türeten bir ek niteliğindedir.[74] Bu ek, i- ek fiili dışında, yalın ve birleşik zamanlı bütün fiillerde kullanılır.[75]

Geniş zaman kipinin olumsuzluk çekiminde de özel bir durum ortaya çıkar. Zeynep Korkmaz, bu durumu şöyle açıklar: "Birinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde, *-mA-* olumsuzluk ekinden sonra gelen geniş zaman eki -r'nin eriyip düşmesi ve ses birleşmesi yoluyla *gel-me-r-im > gel-me-m, oku-ma-r-ım > oku-ma-m, gel-me-r-iz > gel-me-y-iz,oku-ma-r-ız > oku-ma-y-ız* biçimlerine dönüşmüştür. Bu kipin ikinci ve üçüncü teklik ve çokluk biçimleri, olumsuzluk ekinden sonra geniş zaman eki alınca, kipteki geniş zaman eki z eki ile karşılanır." [76]

Cengiznāme'deki olumsuz fiiller:

"Aña utru çıkıp uruşmaḳımız (11) maṣlaḥat bol***ma***ġay", - tédiler. (42a / 10,11)

Hālā bu yérdin (9) turup düşmānlık żāhir ḳılsaḳ işimiz rāst kél***me***gey. Bir ḥīle birle özü(10)mizni aña yétküre köreli. (46b / 8,9)

Ḳalʿa ḫalāyıḳları hem yatıp uḳla***ma***dılar. (40b / 9)

Öz anasını(ñ) süti (41b) taḳı özge kāfir żaʿīf feler-niñ sütini em***me***di. (41b / 1)

"Özge söz sor***ma***ġıl", -téd(10)iler. (43b / 9,10)

1.2.1.2.5. Fiillerde Soru

Çekimli bir fiili soru şekline sokmak, ona soru anlamı kazandırabilmek için, fiildeki şahıs eklerinden sonra *ml- / mU-* soru eki getirilir.

Zeynep Korkmaz fiillerde soru kavramı ile ilgili olarak şunları söyler: "Fiilin soru şekli, bir oluş ve kılışın bir şahıs tarafından yapılıp yapılmadığını anlamak ve öğrenmek

---

[74] Korkmaz, adı geçen eser, s. 573.

[75] Korkmaz, adı geçen eser, s. 573.

[76] Korkmaz, adı geçen eser, s. 573.

amacına dayanan ve gramerimizde soru kategorisini oluşturan ektir. *ml-/mU-* soru eki, fiil kök ve gövdesini değil, fiil kök ve gövdesini şahıslara bağlayan kipleri şekillendirdiği için, fiilin bir çekim şekli durumundadır.[77]

Cengiznāme'den örnekler:

Andın soñ (4) aydı: "Sizniñ élde sıçḳan köp bolur ***mu***?" (44a / 3,4)

Aydı: "Bolur" Andın yana sordı (5) kim: "Sizniñ élde yaġmur köp bolur ***mu***?" (44a / 4,5)

Bükri-Ḫoca-Aḥmed-i mezkūr bu oġlanlarġa aydı kim: "Kördiñiz (6) ***mü***? Bérdi bég-Ḫān ölüp turur." (52a / 5,6)

Kördiñ ***mü***? Ol meniñ atam turur, anı tüşürdiler. (14) Dembedem séniñ atañnı hem tüşürürler. (57a / 13,14)

1.2.1.2.6. Çekimsiz Fiiller

Çekimli fiiller, fiil kök ve gövdelerine kip, zaman, şahıs ve sayı ekleri alarak oluşturulurlar ve ancak çekime girerek bir yargı bildirirler.

Çekimsiz fiiller; yine fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmedikleri için, yargı bildirmeyen, dolayısıyla da *bitmemiş fiil* niteliğinde olan fiillerdir. (*Çekimsiz fiil* diye adlandırılmaları da bu nedenledir.)[78]

Çekimsiz fiiller fiil özelliği taşırlar. Çünkü bir oluş, bir kılış ve bir durum bildirirler, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabilir. Ancak çekime girmedikleri için, bir yönleri ile de ad sınıfına girerler. Bunlar aslında ad gibi kullanılarak ad, sıfat ve zarf görevi

---

[77] Korkmaz, adı geçen eser, s. 575.

[78] Korkmaz, adı geçen eser, s. 863.

yüklenmiş olan fiil şekilleridir. Bu nedenle de ad çekimi ve iyelik ekleri alabilirler, cümlede özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olabilirler; yani, ad yönleri ağır basar.[79]

Çekimsiz fiiller, kendi içlerinde de: I. Ad-fiil II. Sıfat-fiil III. Zarf fiil olmak üzere birbirinden farklı üç grup oluşturur.

1.2.1.2.6.1. Ad-Fiiller

Ad-fiiller, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil adlarıdır.[80] Bunlar, fiildeki oluş, kılış ve durumların adlarını bildirirler. Fiilleri, ad-fiil (mastar) ekleri getirerek adlandırırız. Türkçede *-mAk, -mA* ve *-Iş /-Uş* ekleri ile kurulan üç ad-fiil türü vardır:

-maḳ /-mek:

Fiil kök ve gövdeleri, cümlenin öteki ögeleri ile olan ilişkilerini şekil, zaman, kişi ve sayı ekleri alarak ve çekime girerek sağladıkları için, kök ve gövdelerin karşıladıkları soyut hareketler, ancak fiil kök ve gövdelerine getirilen *-mAk* ad-fiil eki ile karşılanır. Böylece, *-mAk* eki, fiildeki soyut oluş ve kılışları adlandıran, onları ad durumuna getiren bir ektir.[81]

Çağataycayı inceleyen Janos Eckmann "-maḳ / -mek" hareket ismini sıfat-fiil olarak ele almıştır.[82] Eckmann'ın sıfat-fiil kategorisinde değerlendirdiği "-mAk" hareket ismini ad-fiil olarak değerlendirmeyi daha doğru buluyoruz.

Cengiznāme'deki örnekleri:

Barçasın éşit***mek*** birle bitip turur mén. (37a / 17)

---

[79] Korkmaz, adı geçen eser, s. 863.

[80] Korkmaz, adı geçen eser, s. 864.

[81] Korkmaz, adı geçen eser, s. 864.

[82] Eckmann, adı geçen eser, s.101.

Isatay bu ḫaberni bégleri-ge (2) aydılar érse, ittifāḳ ḳıldılar ki "çev" tégeç ḳol tepret***mek*** boldılar. (47b / 1,2)

Ḳara kişi Ḫān bol***maḳ*** mundın (11) kesilsün! Ol zamānġa tégrü ki, ayaḳ-nı içkey taḳı ötek ḳopsamak (14) bes bolġay. (51a / 13,14)

Kördiler kim éşitmek bile ẓabt ḳıl***maḳ*** bolmas… (37a / 11)

-ma /-me:

Tahsin Banguoğlu ek konusunda şöyle der: "Eski Türkçeden, Eski Osmanlıcadan beri fiilin adını mastar yapan -mek eki çekim halinde iki sesli arasında kalıp süreklileşen son damak sesini düşürerek hafif mastar yapan –me haline gelmiştir."[83]

Zeynep Korkmaz ise konuyla ilgili olarak şunları söyler*: "-mA* eki de *-mAk* gibi her fiile gelebilen bir özelliğe sahiptir. Ancak, *-mAk*'lı biçim, oluş, kılış ve durum bildiren bütün fiillerin hareket hâlindeki adları olduğu yani bir hareketi gösterdiği hâlde, -mA'lı ad-fiil bu hareketi canlandırmaz." [84]

Cengiznāme'de bu ad-fiilin örneklerine rastlanılmamıştır.

-(y)Iş /-(y)Uş :

-(y)Iş /-(y)Uş ad-fiili de *-mA* ile kurulan ad-fiiller gibi, fiildeki oluş ve kılışın anlamını değiştirmeden, bunları ad kalıbına sokan bir ektir. Ancak, *-mA*'lı ad-fiiller, birer kılış adı yaptıkları hâlde, *-(y)Iş /-(y)Uş* ekiyle kurulan ad-fiiller, daha çok kılışın tarzını gösteren adlar yaparlar. Ekin işleklik alanı, bazı istisnalarla, işteşlik çatısı dışında, dildeki bütün fiilleri içine alacak bir genişlikledir.[85]

Bu ad-fiilin Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

---

[83] Banguoğlu, s. 264.

[84] Korkmaz, adı geçen eser, s. 882.

[85] Korkmaz, adı geçen eser, s. 899.

Ayturlar. Ol yürüşte Şeybān-Ḫānġa (6) otuz miñ kişi ḳoşup ḳaravul yiberdi,özi soñınçe yürür érdi. (39b / 5,6)

1.2.1.2.6.2. Sıfat-Fiiller

Sıfat-fiiller, adından da anlaşılacağı gibi, sıfat gibi kullanılan fiil şekilleridir: Sıfat-fiiller, bir yanları ile sıfat, bir yanlan ile fiildir. Fiil özellikleri dolayısıyla, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sıfata aktararak varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırırlar.[86]

Adlardan önce gelen sıfat-fiiller birer sıfat görevi yüklendikleri hâlde, bunların kendinden sonraki ada bağlı olmadan yalın durumda bulunanları veya çokluk, iyelik ve ad çekim ekleri ile genişletilmiş olanları ad görevindedir.[87]

Sıfat-fiiller hem bir ad gibi işlem görmekte ve aldığı çekim ekleriyle cümle içinde tıpkı kalıcı adlar gibi özne, nesne ve tamlayan görevleri yüklenebilmekte; hem de ağır tıpkı fiiller gibi hareket ve zaman kavramı taşımakta, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabilmektedir. Her türlü fiil kök ve gövdelerine gelebilen sıfat-fiil ekleri, bundan önceki bölümde gördüğümüz ad-fiil eklerinden, taşıdıkları zaman kavramı ile ayrılırlar.[88]

Cengiznāme'de kullanılan sıfat- fiiller şunlardır:

-ġan /-gen, -ḳan /-ken **sıfat-fiili:**

Janos Eckmann, -ġan/ gen sıfat-fiilinin hareket ismi yapma özelliğini şu örneklerle verir: *tur-ġan* "durma hareketi; durmak", *yürü-gen* "*Baysunġur Mîrzâ pâdşâh bolġanda on sékkiz yaşar érdi.*"[89]

---

[86] Korkmaz, adı geçen eser, s. 909.

[87] Korkmaz, adı geçen eser, s. 910.

[88] Korkmaz, adı geçen eser, s. 910.

[89] Eckmann, adı geçen eser, s. 99.

Cengiznāme'den örnekler:

Aydılar: "Beli, köp yaġar." Ol yipni tutup oltur(6)***ġan*** kişi kördi ki, feri̇ şān sözley başladı. (44a / 5,6)

(17) Bu söz ḫānġa maʿḳūl kélip ol tabun ḳıl***ġan*** otuz kişige yana on miñ ḳıyat (18) yuraldaynı ḳoşup Ḳırım-Kefe vilāyetlerige salġap yiberdi. (40a / 17,18)

Bu yıġıl***ġan*** leşkerleri (9) bi̇-til bolup barçası ittifāḳ ḳılıp aydılar kim: "Hülegü-Ḫān uluġ ʿaẓi̇m (10) pādşāh turur." (42a / 8,9,10)

Bu (y)ıraḳdın (8) kél***gen*** élçi kéldi turur. Munuñ közünçe feri̇ şān ḳılmaġıl-körmegil. (43b / 7,8)

Ḫān bularnıñ cevābında aydı kim: (14) "Mén öz rāyım-öz fikrim bilen yüri***gen*** kişi émes érdim." (42a / 13,14)

Ol ḳalʿanı kör***gen*** revendelerdin (2) sorduḳ, henüz ol yolnıñ ḥudūdı bar turur, tédiler. (41a / 1,2)

Ol (4) tüş***ken*** kişilerdin sorar érdiler: (43a / 3)

Bu sıfat-fiilimiz; "çaġda", "de", "fırṣatta", "fırṣatlar", "mahalde", "vaḳitde" kelimeleriyle, zaman ifadeli kelime gurupları yapar.[90]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Émdi (5) uḳladı tég***en*** vaḳtte atlandı. (45a / 4,5)

-r, -ar /-er, -ur /-ür **sıfat-fiili:**

Bu sıfat-fiil, *-r, -ar /-er, -ur /-ür* ekleri ile teşkil edilir.Bu eklerin kullanılışı, şu kaideler çerçevesinde olur:

---

[90] Eckmann, adı geçen eser, s. 100.

(a) *-r,* ünlüyle biten fiil kök ve gövdesine eklenir.

(b) Tek heceli fiil kök ve gövdeleri, *-ar / -er,* nadiren *-ur / -ür* şeklini alır.

(c) Birden fazla heceli kök ve gövdeler, *-ur / -ür* şeklini alır. [91]

Bu sıfat-fiilin Cengiznāme'deki kullanılışları şöyledir:

Bular bu kéçe örkünniñ yaşında ün éşitil***ür*** çaḳlı yérde barur érdiler. (57a / 4)

Celāl ud-Dīn-Sulṭānnı taḳı Yaḫşı-Ḥocanı saylap çıḳarıp iki yol (14) bil***ür*** kişi olarge taʿyīn ḳılalı. (56b / 13,14)

-mas /-mes **sıfat-fiili :**

Bu sıfat-fiilin kullanılışları, *-r, -ar /-er, -ur / -ur* sıfat-fiilinin kullanılışları ile aynıdır.[92]

Janos Eckmann'ın bu sıfat-fiille ilgili örnekleri şöyledir: "İçmesimni çün bilürler érdi, teklīf ḳılmadılar.", "Mey iç peymāne tolmasdın burunraḳ."[93]

Janos Eckmann'ın yukarıdaki örneklerinden hareketle Cengiznāme'den aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Bir kün (10) Özbeg-Ḫān bégleri birle tañ at***mas***dın burun-raḳ köçüp érdiler. (47a / 9,10)

Çün aḥşām kişi tanı***mas*** bekin ki boldı, ol iki çora-sı-nıñ (2) biri-si-niñ idrāki bar érdi, fehm-lıḳ kişi érdi. (45a / 1,2)

-dük **sıfat-fiili*:***

---

[91] Eckmann, adı geçen eser, s. 102-103.

[92] Eckmann, adı geçen eser, s. 103-104.

[93] Eckmann, adı geçen eser, s. 103-104.

Janos Eckmann, Cengiznāme'de sadece bir yerde örneğine rastladığımız bu sıfat-fiilden bahsetmemiştir.

-dük sıfat-fiilinin Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Ürik-Timur aydı: "Méniñ iste(3)***düg***im ḳılur érdi. (55b / 2,3)

1.2.1.2.6.3. Zarf-Fiiller

Çekimsiz fiillerin üçüncü grubunu oluşturan zarf-fiiller, zarf işleyişine girmiş bulunan, zarf olarak kullanılan fiil şekilleridir.[94]

Zeynep Korkmaz zarf-fiiller hakkında şunları söyler: "Zarf-fiiller, bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen; ancak, yargı bildiren fiiller yanında, onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler. Daha kestirme bir anlatımla, zarf-fiiller, fiillerin zarf görevi yapan yardımcılarıdır. Çekimli fiile dönüşmeleri mümkün değildir."[95]

Zarf-fiillerin, ada dönüşme özellikleri yoktur. Zarf-fiiller, sıfat-fiiller gibi ad çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletilmezler. Ancak, bazı ad-fiil ve özellikle sıfat-fiiller; iyelik ve ad çekimi ekleri ile genişletilerek zarf-fiil grubuna geçebilirler.[96]

Janos Eckmann, Çağataycada zarf fiillerin şiir dışında, bir cümlenin fiili olarak kullanılamayacaklarını belirtir.[97]

Çağatay Türkçesinde şu zarf-fiiller vardır:

---

[94] Korkmaz, adı geçen eser, s. 983.

[95] Korkmaz, adı geçen eser, s.983.

[96] Korkmaz, adı geçen eser, s.983-984.

[97] Eckmann, adı geçen eser, s. 104.

-a /-e **Zarf-Fiili:**

Konsonantla biten fiil kök ve gövdeleri *-a / -e,* ünlüyle biten fiil kök ve gövdeleri ise *-y* şeklini alır; *al-a* "alarak", *kör-e* "görerek", *de-y* "diyerek"…[98]

Çağataycada bu zarf-fiil; bir hareketin şeklini göstermek, zaman ifade etmek, amaç veya hedef belirtmek, asıl hareketin sınırını belirtmek için kullanılır.[99]

Bu zarf-fiilin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Yana bir (2) ḥikāyet kim: Özi ʿİdil deryāsını kéç***e*** çérig atlanıp érdi. (44b / 1,2)

Künde körünüştin ḳaytıp ö[y]ge barġınça (19) oyna***y***-kül***e*** barur érdi. (52a / 18,19)

Ḳaytıp uruş yéringe kéldiler. Ḫānnıñ ölükin taptılar.(8) Filḥāl ḫānnıñ meyyitin alıp ḳayt***a*** evlerige ḳaçtılar. (57b / 7,8)

-ġaç / -geç **Zarf-Fiili** :

Sedasız ünsüzlerden sonra daha çok "*ḳaç /-keç"* şeklinde kullanılır.

Çağataycada bu zarf-fiil, esas fiilin hareketinden hemen önce yer alan bir harekete işaret eder.[100]

Bu zarf-fiilin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Andın soñ sizlerni çarlatur. Sizler ö[y]ge kir***geç*** ḳatındakı kişi(3)ler bizle boluñ, mén özi birle bolayın. (53a / 2,3)

---

98 Eckmann, adı geçen eser, s. 104.

99 Eckmann, adı geçen eser, s. 105.

100 Eckmann, adı geçen eser, s. 107.

Bular hem (5)yaraġlanıp kélip i[r]diler. Barçası köñli yürüp éşiktin kir***geç*** ḳol tepretd(6)iler. Noġay Teñiz-Buġa bile törde yanaşa oturup érdi. Filḥāl basa al***ġaç*** (7) başın kesdiler. (53a / 4,5,6,7)

(18) Ḫān kişileri ḳorḳup tizginlerin tarttılar. Toḫtamış-Oġlan ḳayta (19) sal***ġaç*** kélip ki tégdiler, köterip al***ġaç*** kéttiler. (57a / 18,19)

Hemīn ki tüş***keç*** küli köñli-yaşıl-lı (9) bolup yalını tennūrnıñ aġzındın çıḳara bardı. (49a / 8,9)

Taḳtın rāst kılġunç Isatay yétip (7) boynınġa çaptı, başı bir ḳadem yérge barıp tüşti. Alatay böyde bile sançıp (8)yuḳaru köter***geç*** feryād ḳıldı kim: "Muña iyenizniñ başı." (47b / 6,7,8)

-ġunça / -günçe **ve** ***-ġuça / -güçe*** **Zarf-Fiili**:

Sedasız ünsüzlerden sonra ise çok "*-ḳunça / -künçe* ve *-ḳuça / -küçe"* şeklinde kullanılabilir

Bu zarf-fiil, asıl hareketle aynı zamanda veya asıl hareketin sonunda olan bir olayı belirtmek için, asıl fiilin ifade ettiği hareketin kendisine tercih edildiği bir hareketi bildirmek için kullanılır.[101]

Aslen *-ġu /-gü* sıfat-fiilinin eşitlik çekiminden başka bir şey olmayan *-ġuça / -güce* zarf-fiili, "kadar, süresince, yeterince" mânâsını taşır. Ekin Çağataycadan önceki devirde oldukça yaygın olan bu mânâda kullanılışına, Çağataycada da rastlanır. [102]

Bu zarf-fiilin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bese, bular ḳattıp kél***günçe*** İcen-Ḫānnı nökerleri iyesige ʿā(6)ṣī bolup İcen-Ḫānnı tamām oġlanları birle öltürüp érdi. (40a / 5,6)

---

[101] Eckmann, adı geçen eser, s. 108-109.

[102] Eckmann, adı geçen eser, s. 108-109.

Émdi (5) uḳladı tégen vaḳtte atlandı taḳı ılġadılar tañ at***ġunça***.. (45a / 4,5)

Ol aḫşām (9) tañ at***ḳunça*** ol ṣedā ve ol ġavġā tınmadı. (40b / 8,9)

Ol kün **(45a)** tā aḫşām bol***ġunça*** anda yattılar. (45a / 0,1)

-ınça **Zarf-Fiili:**

Janos Eckmann, Çağatayca'da bu zarf-fiilin kullanımından bahsetmez.

Cengiznāme'de sık kullanılan bir zarf-fiil değildir; hatta ekin ince ünlülü hallerine dahi rastlanılmamıştır.

Anlam bakımından *-ġunça / -günçe* ve *-ġuça / -güçe* zarf-fiilinin yüklenmiş olduğu anlamı taşıyan bu zarf-fiil ekine, Çağatayca'nın devamı mahiyetindeki Özbek Türkçesinde de rastlanılmaz.[103]

"-ınça" zarf-fiil eki, Batı grubu Türk yazı dillerindeki *"-ınca /-ince /-unca /-ünce"* zarf-fiil ekleri ile ses bakımından benzerlik gösterir.[104] Ancak bu zarf-fiilin, Çağataycadaki "*-ġunça / -günçe* ve *-ġuça / -güçe"* zarf-fiilinden imlâ hatası sonucu oluşmuş olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Bu zarf-fiilin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bu cemā(2)ʿat hem aydılar: "Eger omḳa tursa, biz hem sizge yek cihet bolalı, tā canımız bar***ınça***", - tédile(3)r. (42b / 1,2,3)

Sır-deryāsıça selāṭīn penāh İş-Sulṭān érür, tā cihān (4) bar***ınça*** bolġay ol şerīf ẕātı anıñ maʿden-i cevd u kerem hem menbaʿ-ihsān érür. (37a / 3,4)

-may /-mey **ve** ***-mayın /-meyin*** **Zarf-Fiili**:

---

[103] Rıdvan Öztürk; Özbek Türkçesi El Kitabı, Çizgi Kitap Evi Yayınları, Konya 2005, s. 79-85.

[104] Ayşe İlker; Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.152.

Bu zarf-fiille ilgili olarak Janos Eckman şunları söyler: "-may / -mey gerundiumu, -a / -e / -y ve -p gerundiumlarının olumsuz şekillerini yapar ve *-mayın / -meyin (-madın / -medin'* den değil) gerundiumu, *-ban / -ben* gerundiumunun olumsuz şekli yerine geçer. *-mayın / -meyin* gerundiumu, sadece şiirde vezin sağlamak için kullanılır."[105]

Günay Karaağaç ise *-mayın/-meyin, -may/-mey* zarf-fiili hakkında şunları söyler: "Eski Türkçenin *–matı/-meti, -madın/-medin, -mayu/-meyü ve –mayın/-meyin* gerundiumlarından *–mayın/-meyin ve may/-mey* gerundiumlarını umumileştirmesi, Çağatayca'nın önemli hususiyetlerinden birini teşkil eder." [106]

-may / -mey şekli:

Bu zarf-fiilin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bu kün hiç kişi-ge sözün ḳat***may*** bī-ittifāḳ barur érdi. (52a / 19)

Ciheti bu turur. Toḫtamış-Oġlan Urus-Ḫānnıñ ölgenin bil***mey*** (14) ḳaçıp Kökedey-Yisbuġa tégen yaḫşı otlaġlı-sulaġlı yérler bolur,ol (15) yérge bardılar. (57b / 13,14,15)

"Her ḳaysı küy***mey*** çıḳsa, anıñ dī ni ḥaḳḳ bolġay ", tép ḳarār bérdiler. (48b / 18)

-mayın / -meyin şekli:

Bu zarf-fiilin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Ammā Ḫudā-yı Taʿālānıñ ḳudreti birle Babanıñ bir tüki köy***meyin*** çıḳtı. (49a / 15)

Anıñ sözinge kir***meyin*** bozup üleştürdi. (53b / 5)

-p **Zarf-Fiili:**

---

[105] Eckmann, adı geçen eser, s. 111

[106] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxxıx.

Ünlüyle biten kök ve gövdeler, eki doğrudan doğruya alır; ünsüzle bitenler araya bir yardımcı ünlü alır. *-a / -e, -y* ve *–p* zarf-fiillerinin her ikisinin de olumsuz şekli, *-ma-y / -me-y* eki ile teşkil edilir.[107]

Bağlayıcı zarf-fiil, bilhassa, aynı şahıs, kip ve zamanlı, iki veya daha fazla fiili birleştirmek için kullanılır. [108]

Cengiznāme'de en sık kullanılan zarf-fiildir.

Bu zarf-fiilin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bular yür***üp*** tennūrġa kirdi. Bir ḳoy et[i]ni kéltür***üp*** (7) tennūrġa asdılar, aġzını berkittiler. (49a / 6,7)

Elḳıssa, bu Bacır Toḳ-Buġa ḫān bolup ḫānnıñ żaʿīfelerin alı***p*** él-kün(3)niñ tamāmın özüge musaḫḫar ḳılıp érdi. (46b / 2,3)

Ḫān filḥāl ḳoyu***p*** (6) olturup sordı kim: "Né iş ḳılıp érdiñ?" (46a / 5,6)

Ḥażret-i Ḫān ki taḫtd[e] olturdı ve él-kün ḳarār tapġandın soñ Yocı-(14)Ḫānnıñ özge anadın toġ-ġan on yéti oġul[ı]nıñ oġlanlarını çırla(15)tıp kéltür***üp*** aydı ki: (47b / 13,14,15)

Tört velī-ge Allah-(10)Taʿālādın ilhām boldı kim: "Sizler barı***p*** Özbeg-ni İslām-ge daʿvet ḳılıñızlar". (48a / 9,10)

1.2.1.2.7. Çekimli Fiiller

Fiil kök ve gövdelerinin çekimli fiil durumuna gelebilmeleri için kip, zaman, şahıs ve sayı bildiren ekler ile genişletilmeleri gerekir. Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesinde

---

[107] Eckmann, adı geçen eser, s. 109-110.

[108] Eckmann, adı geçen eser, s. 109-110.

dokuz çekim kalıbının bulunduğunu; bunların da bildirme kipleri ve tasarlama kipleri olarak iki ana gruba ayrıldığını belirtir.[109]

1.2.1.2.7.1. Bildirme Kipleri

Bu kipler; yapılmış, yapılmakta veya yapılacak olan işleri haber verme görevini üstlenmişlerdir. Bunlar:

I. Görülen geçmiş zaman,

II. Duyulan geçmiş zaman,

III. Şimdiki zaman,

IV. Gelecek zaman,

V. Geniş zamandır.

1.2.1.2.7.1.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi, genel olarak fiildeki oluş ve kılışın, söylendiği andan yani içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zamanda bitmiş, tamamlanmış olduğunu gösterir.

Cengiznâme içerik bakımından tarihî sayılabilecek bir olayı hikâyeci bir anlatımla anlattığı için, Cengiznāme'de en çok kullanılan kip, görülen geçmiş zaman kipi olmuştur.

Janos Eckmann Çağataycada bu kipin durumu hakkında şunları söyler: "Kök ve gövde *–d* zaman işareti + iyelik eklerinden türemiş şahıs ekleri. Zaman işareti, *t* ile biten kök

---

[109] Korkmaz, adı geçen eser, s. 583.

ve gövdelerden sonra daima; *ç, k, p, ḳ, s, ş* ile biten kök ve gövdeden sonra ise umumiyetle, *-t'dir."*[110]

Bilâl Yücel, görülen geçmiş zaman ekinin ikinci bir şeklinden bahseder ve bu şeklin çekimini şöyle verir: "-p+turur/-tur+şahıs zamiri"[111] Janos Eckmann aynı ekleri d'li şekilleri ile birlikte "Gerundiumlardan Yapılan Kipler" başlığı altında "Geçmiş Zaman II" olarak değerlendirir ve bu zamanın, tesirleri şimdi de devam eden tamamlanmış bir hareketi belirttiğini açıklar. [112] Kemal Eraslan ise "-ptur /-ptür eklerini " Duyulan Geçmiş Zaman Çekimi" başlığı altında verir.[113] Biz de varlığına Cengiznāme'de de rastladığımız bu ekleri, "duyulan geçmiş zaman eki" olarak incelemeyi uygun gördük.

Görülen geçmiş zaman çekiminin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdadır:

Teklik 1. Şahıs:

Mén ay***dı***m: (13) "Beli, köp bolur!". (44a / 12,13)

Mén hem ḳayt***tı***m. "Ḫān-nı körgenim oşal boldı", -(16) tédi. (44a / 15,16)

Teklik 2. Şahıs:

Aydı: " Bu sözleri ferāset birle ay***dı***ñ, hiç (18) ḫilāfı yoḳ turur ve barsı rāst érdi. Émdi siz méni (19) ḫānlanurġa yaḫşı ʿahd ve şarṭ ḳılsañız, maṣlaḥatıñız-dın çıkmayın", - tédi. (52b / 17,18,19)

Bu söz ḫānġa bisyār maʿḳūl kéldi taḳı aydı: "Yaḫşı ay***dı***ñ. At eyerleñ!". Eyerledi. (45a / 4)

---

[110] Eckmann, adı geçen eser, s. 114.

[111] Bilâl Yücel; Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1995 s. 84.

[112] Eckmann, adı geçen eser, s. 129.

[113] Kemal Eraslan; Mevlâna Sekkâkî Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 78.

Teklik 3. Şahıs:

On béş kün (5) ol yérdin atlanı-dı. Çérigniñ azuḳı tüken***di***. (44b / 4,5)

Yana ay***dı*** kim: “Sendin yana söz sorar érdim, velīkin ayaḳımdın tarta tururlar.” – tédi. (44a / 14)

Çokluk 1. Şahıs:

Baʿżı-lar (11) bu ḥikāyet-ni bir türlik ḳabīḥ-raḳ ayturla[r]. Münāsib körme***dük*** bu defterde (12) bitilgey. (44b / 10,11)

Hem ol işhe rāżı bolduñ. émdi andaġ ḳılmaġıl. Bu kişidin né ḫor(11)luk-lar körme***dük*** érdi. (52b / 10,11)

Çokluk 2. Şahıs:

Eger sizler bir kerrāt “çev!” tégeni üstige (19) yürüp kol tepretmeseñiz, bar***dı***ñızlar, barça helāk bol***dı***ñızlar. (47a / 18,19)

Munça-dın birü kişi yoḳdın (10) méni ḫān ḳılıp érdiñiz. Sizler hem ḳıynal***dı***ñız, mén hem ḳıynaldım. (45a / 9,10)

Janos Eckmann, ekin “-dıñızlar/ -diñizler” şekline Zafername’de rastlanıldığından bahseder.[114] Yukarıdaki birinci örnekte görüldüğü gibi ekin bu şekline Cengiznāme’de de rastlamaktayız.

Çokluk 3. Şahıs:

Aḥvāl-ları ḫarāb boldı. bégleri (6) kéngeş ḳıldılar ve taḳı ay***dı***lar: “Bu ḥālā żaʿīfe-sini unutup turur.” (44b / 5,6)

Bir yérge kélip tüş***ti***ler. (44b / 4)

---

[114] Eckmann, adı geçen eser, s. 115.

(44b) Her néçe fikr ḳıldılar, “Yipni tartatururlar tégenini bile alma*dı*lar”, -tép tururlar. / (44b / 1) (Bu örnek aynı zamanda görülen geçmiş zamanın olumsuzluk eki ile kullanımına da örnektir.)

Görülen geçmiş zamanın şartı:

Janos Eckmann, “geçmiş zamanın şartı” başlığı altında şu ekleri vermiştir: “-dım é(r)se” ve geçmiş zamanın şartı ile, geçmişteki basit şartın ya da geçmiş zamanın kendisinin anlatıldığını ifade etmiştir.[115]

Kemal Eraslan “Mevlâna Sekkâkî Divanı”nda zaman eklerinin birleşik şekillerine değinmemiştir.

Babür Divanı üzerinde çalışan Bilâl Yücel de görülen geçmiş zamanın şartı için şu örnekleri vermiştir: “açtım ise”, “aldım érse”, “tüştüm érse”, “kitti érse”…[116]

Cengiznāme’de sadece “érse” şekli kullanılmıştır; “ise”li örneklere rastlanılmamıştır.

Cengiznāme’den örnekler:

Teklik 1. ve 2. şahıs çekimlerine Cengiznāme’de rastlanılmamıştır. Teklik 3. şahıs çekimi ise aşağıdaki gibidir:

Her né babamız yarlığı bo(13)lsa, anıñ birle bolalı – ***tédi érse***, bu sözni maʿḳūl körüp ḳabūl (14) ḳıldı. (38a / 12,13,14)

“Mén anıñ ḫānlıḳında çıdarmén”, -***tédi érse***, ḫānnıñ bu sözlerge köñli boz (16) ulup oġlı Yocı-Ḫān yādıġa tüşüp közlerindin yaşlar aḳıtıp iki (17) sige taḳı köp duʿā -alḳışlar ḳıldı, taḳı aydı: (39a / 15,16,17)

---

[115] Eckmann, adı geçen eser, s. 117.

[116] Yücel, adı geçen eser, s. 84.

Çokluk 1. şahıs çekimine rastlanılmazken; çokluk 2. şahıs çekimine sadece bir yerde rastlanılmıştır:

(17) "Çün sizler ḳara kişiniñ ḳul-luḳını-nökerligini ḳabūl ***ḳıldıñız érse***, mén hem sizlerni(18) ḳara kişi-ge ḳoşun béreyin",- tép, ḳahr kılıp, nöker-sevderni ve él-künleri barçasın Ḳıyat (19) Isatayge soyırġal ḳıldı. (47b / 17,18,19)

Çokluk 3. şahıs çekimi ise aşağıdaki gibidir:

Atamız Yocı-(5)Ḫān ölgendin soñ uluġ babamız Cengiz-Ḫān ḳaşınġa atalarımız ***bardılar (6) érse***, İcen birle Sayın-dın soñ bizniñ atamız Şeybān-Ḫānġa örge (7) saldı (38b / 4,5,6,7)

Olar aydılar: "Bu Muammedi turur. Muḥammediye kāfir żaʿī fe sütini emmez", - ***tédiler (3) érse,*** bir Müsülmān żaʿī fe feydā ḳılıp kéltürdiler. (41b / 2,3)

Cengiznāme'de, görülen geçmiş zamanın hikâyesi:

Janos Eckmann, fiil çekimlerine değinirken görülen geçmiş zamanın (-DI'lı şeklinin) hikâyesi ile ilgili hiçbir bilgi vermemiştir. Cengiznāme'de, bu kipin hikâyesi aşağıdaki gibi çekimlenir:

Teklik şahıslarda bu çekime rastlanılmamıştır.

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Bu kişidin né ḫor(11)luk-lar ***körmedük*** ér***di.*** (52b / 10,11)

Yukarıdaki örnek aynı zamanda, görülen geçmiş zamanın hikayesinin olumsuz çekimine de örnek olarak verilebilir.

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Sizler ata oġlı émes mi érdiñiz? Ḳara kişige ḳul-(16)nöker bolup aña müṭīʿ bolġança sizlerdin bériñiz ḫānlık talaş-sa ***tédi-ñiz*** ér***di.*** (47b / 15,16)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Olardın soñ yana mürted (49b) bolup kāfir ***boldılar*** ***érdi.*** (49b / 0,1)

1.2.1.2.7.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Kemal Eraslan, öğrenilen geçmiş zaman kipini "duyulan geçmiş zaman" başlığı altında değerlendirir ve bu kipin Klâsik Çağatay yazı dilinde olduğu gibi iki şekilde teşkil edildiğini söyler:

I. -mış / -miş + zamir menşeli şahıs unsuru

II. -ptur / -ptür + zamir menşeli şahıs unsuru [117]

Cengiznāme'de, öğrenilen geçmiş zaman çekiminin "-mış / -miş" şekli ile kullanımına sadece bir yerde rastlanılmıştır:

Nāgāh eger ḫaṭā(2)sı ya ġalaṭı vāḳiʿ bolma***mış*** bolsa, ġalaṭnı çıḳarıp ḫaṭāsını rāst ḳılsalar. (37b / 1,2)

Daha önce de belirttiğimiz gibi Bilâl Yücel, öğrenilen geçmiş zaman kipinin "-ptur / -ptür" şeklini, görülen geçmiş zaman kipinin ikinci şekli olarak vermiştir.[118]

Ali Akar da, "-pdur + şahıs zamiri" çekimini görülen geçmiş zaman çekimi olarak vermiştir.[119]

Çağatayca üzerinde çalışan Hanifi Vural ve Recep Karaatlı da, "-pdur + şahıs zamiri" çekimini "öğrenilen geçmiş zaman" çekimi olarak verirler.[120]

---

[117] Eraslan, adı geçen eser, s. 78.

[118] Yücel, adı geçen eser, s. 84.

[119] Ali Akar, Türk Dili Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s.216.

[120] Hanifi, Vural; Recep Karaatlı, Çağatay Türkçesi ve Örrnek Metinler, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Ders Notları, Tokat 1998, s. 56.

Günay Karaağaç, Çağataycanın Eski Türkçeden farklı durumlarını belirtirken, konuyla ilgili, şu açıklamayı yapar: "Çağatayca fiil çekiminde Eski Türkçeden farklı bir başka husus, öğrenilen geçmiş zaman çekiminde *-mış/-miş/-muş/-müş* eki yanında *-p turur/durur, ptur/-ptür* veya *-p* şeklinde, Batı Türkçesinde olduğu gibi *-p* gerundiumundan da istifade edilmesidir."[121]

Janos Eckmann, kipin "-ptur / -ptür" şekliyle kullanımını "Geçmiş Zaman II" olarak adlandırır ve bu kipin çekimlenmiş hâlini şu şekilde gösterir: "Fiil tabanı + *-p(dur / tur,* seyrek olarak *durur / turur)* + şahıs zamirleri."[122]

Janos Eckmann, geçmiş zaman II için şunları söyler: "Tesirleri şimdi de devam eden tamamlanmış bir hareketi belirtir." ve şu örnekleri verir: *Mén tevekkül bile bu yolġa ḳadem ḳoyup mén* "ben tevekkül ile bu yola ayak basmışım" (ve hâlâ bu yolda yürüyorum), *'ışḳımdın né asrap sén köksüñ ara* "sen, göğsünün içinde aşkımdan neyi saklamışsın?"[123]

Öğrenilen geçmiş zaman kipinin "-ptur / -ptür" şekliyle kullanımının Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. Şahıs:

Bu çaḳġa tégrü senin erkelik(iñ)ni ve mehāllarıñnı ***çekip turur*** (6) ***mén***. Şāyed ki Ḫān bolsam burunḳı tek mehāllarıñ(nı) çeke almaġay-mén. (38a / 5,6)

El-Bars-ḫāndın éşit***ip turur men***. (51b / 3,4)

"Sizniñ yarlıḳıñızdın (5) taşra men bir iş ***ḳılıp turur mén***. Eger günāhımnı baġ[ış]lasañız aytayın", - tédi. (46a / 4,5)

Teklik 2. şahıs çekimine rastlanılmamıştır.

---

[121] Karaağaç, adı geçen eser, s. xxxviii.

[122] Eckmann, adı geçen eser, s. 129.

[123] Eckmann, adı geçen eser, s. 129-130.

Teklik 3. Şahıs:

Halā munuñ köñli ***ösüp turur***. Muña él-kün, vilāyet bérip öz ḳaşıñda (15) saḳlamaġıñ oḫşamaġay. (40a / 14,15)

Tā bu çaḳġa tégrü tema bile yaluñ ḳılıç yalı bolmaḳlıḳı ol cihetdin ***ḳalıp turur.*** (40a / 10)

Çokluk 1. şahıs:

Aydılar, néler " Muḥammedī tururbiz. Ḫudā-yi taʿālānıñ emri birle kél***üp (9) turur biz*** kim, sizlerni Müsülmān ḳılġaymiz". (48b / 8,9)

Çala kızı[nı] (17) aldı, bu ḫôd kāfir boldı. Bizler hem kāfirge bende ***bolup turur biz.*** (49b / 16,17)

Çokluk 2. şahıs:

Émdi öziñiz(14)ge oḫşatıp ḫān ***bolup tururs***iz. (46b / 13,14)

Çokluk 3. şahıs:

"Ġussasındın ḫasta bolup iki aydın soñ öldi", ***tép (15) tururlar***. (43a / 14,15

Her néçe fikr ḳıldılar, "Yipni tartatururlar tégenini bile almadılar", ***-tép tururlar***. (44b / 1)

Öğrenilen Geçmiş Zaman II'nin Hikaye Birleşik Çekimi

"-p érdi + şahıs eleri"[124]

Janos Eckmann, bu çekim için şunları söyler: "Henüz tamamlanmış bir hareketten önce yer alan başka bir harekete işaret etmek için kullanılır."[125]

---

[124] Yücel, adı geçen eser, s.85.

[125] Eckmann, adı geçen eser, s. 131.

Bu kipin hikâye birleşik zaman çekiminin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. Şahıs:

Aydı: "Ol maḥālde ki iniñiz öldi, (7) iniñizdin bir oġul ***bolup érdi***. Sizni öltürgey tép ḳaçırıp Çerkes vilā(8)yetinge ***yiberip érdim***." (46a / 6,7,8)

Çün bular Cengiz-Ḫān neberele(6)ri bolup érdi ve mén bu ḫānedānnıñ niʿmeti birle ferverde (perverde) ***bolup érdim*** ki kemā-ḥaḳḳ bilsem… (36b / 5,6)

Teklik 2. Şahıs:

Ḫān filḥāl ḳoyup (6) olturup sordı kim: "Né iş ***ḳılıp érdiñ***?" (46a / 5,6)

Teklik 3. Şahıs

Ayturla[r], ḫān ikindü namāzın oḳup, mescidde ***olturup érdi*** (49b / 19)

Çokluk 2. şahıs:

Munça-dın bérü kişi yoḳdın (10) méni ḫān ***ḳılıp érdiñiz***. Sizler hem ḳıynaldıñız, mén hem ḳıynaldım. (45a / 9,10)

Çokluk 3. şahıs:

bégleri ve nökerleri éşikide ***ḳorlap érdiler***. Bular kélip (5) éşikte tüştiler taḳı bir kerrāt "*çev-çev!*" tép yaslaġandın soñ "çe!" tégeç (6) Bacır Toḳ-Buġanıñ üstige ḳoyuldular. (47b / 4,5,6)

Çün bular dāyim ***sınap érdiler***, munuñ kéngeşi özge bolmas érdi.(11) Barçası aydılar: "Siz hem né türlik maṣlaḥat körseñiz, andaġ ḳılalı", - tédiler. (52a / 10,11)

Öğrenilen Geçmiş zaman II'nin şartı:

-p é(r)sem

Öğrenilen Geçmiş zaman II'nin şartı, geçmişteki basit bir şarta işaret eder ve –*"p é(r)sem"* şeklinde çekimlenir.[126]

Cengiznāme'de öğrenilen geçmiş zaman II'nin şartına rastlanılmamıştır.

Öğrenilen Geçmiş Zaman II'nin Gelecek-İstek Çekimi: *-p bolġay mén.*

Janos Eckmann bu fiil kipinin ihtimal ifade ettiğini belirtir.[127] Cengiznāme'de bu fiil kipine rastlanılmamıştır.

Janos Eckmann, "Partisiplerden Yapılan Fiil Kipleri" başlığı altında "Fiil tabanı + *-ġan/-gen +* şahıs zamirleri" şeklinde teşkil edilen bir geçmiş zaman kipinden bahseder. Eckmann "Tesirleri hâlâ devam eden tamamlanmış bir harekete işaret eder." şeklinde tanımladığı bu kipi "Geçmiş Zaman I" olarak adlandırır.[128]

Ancak *-ġan/-gen* ekiyle teşkiş edilen bu kipten, Kemal Eraslan ve Yakup Karasoy, Çağatay dönemine ait divan incelemeleri çalışmalarında hiç bahsetmemişlerdir.

Bilâl Yücel'in ise konuyla ilgili yorumu şu şekildedir: "-ġan / -gen isim-fiil eki, i- yardımcı fiilinin önünde, anlatılan geçmiş zaman anlamıyla kullanılmaktadır: ayılġan idim 'ayılmıştım' "[129] (Cengiznāme'de ekin i- yardımcı fiilinin önünde kullanılmış örneğine rastlanılmamıştır.)

Janos Eckmann'ın, geçmiş zaman kipi olarak belirttiği -ġan / -gen sıfat-fiili ile yapılan kiplerin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdadır:

Teklik 3. şahıs

Çün ḥażret-i sulṭān(15) ḳarı sözge bisyāb ḳābil érdiler, Olar sordı-lar ki : "Toḫtamış-(16)Ḫān-nı Urus[-Ḫān] éşikidin çıḳ***ġan***dur térler." (54b / 14,15,16)

---

[126] Eckmann, adı geçen eser, s. 131.

[127] Eckmann, adı geçen eser, s. 131.

[128] Eckmann, adı geçen eser, s. 124.

[129] Yücel, adı geçen eser, s.86.

İki baġlıġ élni bizge bérdi: Biri Ḳarlıḳ, biri -Böyrek turur. Ol iki élni alıp Sayın-(12) Ḫān salġan yurtumızda öz ḥālımızġa ḳoy***ġan***dur. Biz ol Cir-Ḳutlınıñ kāşānesiġa (13) taş kirpiç ḳoyġanda ve taḳı (38b / 11,12,13)

Janos Eckmann, bu kipi her ne kadar geçmiş zaman kipi olarak değerlendirse de; örneklerden hareketle bu kipin, içinde geniş zaman anlamını da taşıdığını belirtmek gerekir.

"-ġan/-gen" ekiyle teşkiş edilen bu kipin hikâye birleşik çekiminin, "anlatılan geçmişten biraz önceki bir olma veya yapmaya" işaret ettiğini belirten Janos Eckmann, bu kipin hikâye birleşik çekimini oluşturan ekleri de şu şekilde verir: "*-ġan é(r)dim,* olumsuz: *ġan émes é(r)dim."*[130] (Cengiznāme'de -ġan/-gen ekiyle teşkiş edilen bu kipin hikâye birleşik çekimine rastlanılmamıştır.)

Janos Eckmann bu kipin şart birleşik çekimi hakkında da şunları söyler: "Bu kip, şu anda tesirleri hâlâ devam eden bir basit geçmiş zamanın şartına işaret etmek için kullanılır." Bu birleşik çekimin eklerini de şu şekilde verir: *"-ġan bolsam / olsam"*[131] Ancak, Cengiznāme'de bu kipin şart birleşik çekimine rastlanılmamıştır.

Janos Eckmann, ayrıca "Geçmiş Zamanın Gelecek-İstek Çekimi" başlığı altında şu bilgileri verir: "Bu bir geçmiş gelecek zamandır ve geçmişteki bir tahmin veya ihtimale işaret etmek için kullanılır." ve geçmiş zamanın gelecek-istek çekiminin eklerini de şu şekilde verir: *"-ġan bolġay mén"*[132]

Cengiznāme'de bu durumun bir tek örneği mevcuttur:

Méndin soñ aña ḫānlıḳ talaşur tép (15) öz urugın tamām ḳır***ġan bolġay***. (45b / 14,15)

---

[130] Eckmann, adı geçen eser, s. 125.

[131] Eckmann, adı geçen eser, s. 125.

[132] Eckmann, adı geçen eser, s. 125.

1.2.1.2.7.1.3. Geniş Zaman

Zeynep Korkmaz'ın da belirttiği gibi geniş zaman, geçmişten geleceğe uzanan geniş bir zaman kesimindeki oluş ve kılışları içine alır ve ekinde "her zamanı" içine alan bir süreklilik işlevi olduğu için ; sık sık yapılan, alışkanlık ya da âdet hâline gelen veya her zamanı kapsayan ve genellik taşıyan oluş ve kılışlar hep bu kiple anlatılır.[133]

Janos Eckmann, "Partisiplerden Yapılan Fiil Kipleri" başlığı altında değerlendirdiği geniş zamanın ekini şu şekilde verir: "Fiil tabanı + -(a, u)r + şahıs zamirleri." Ekin olumsuz şeklini ise şu şekilde verir: "Fiil tabanı + -mas /-mes + şahıs zamirleri."[134]

Cengiznāme'de "-r" eki, ünlüyle biten fiil tabanlarına getirilmektedir: Ordasıge barġandın soñ köp soyır(7)ġallar ḳıldı, -térler. (45a / 6,7)

Cengiznāme'de "-ar/-er " eki, Kemal Eraslan'ın da dediği gibi; ünsüzle biten tek heceli fiil tabanlarına getirilmektedir:[135] Bu yıl yaylaġ(ġa) çıḳar biz. (56a / 8)

Cengiznāme'de -ur/ -ür eki ise, ünsüzle biten fiil tabanlarına getirilmiştir: Baʿżı-lar ayturlar, sékiz yıl ḫānlıḳ ḳıldı. (45a / 8)

geniş zaman çekiminin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. Şahıs:

Eger bularnıñ ḳubbesi üze omḳa tursa- ḫôd, biliñ ki, mén bu yaġını mén bas***ar mén***. (42a /18)

"Sizniñ yarlıḳıñızdın (5) taşra men bir iş ḳılıp tur***ur mén***. Eger günāhımnı baġ[ış]lasañız aytayın", - tédi. (46a / 4,5)

Teklik 2. Şahıs:

---

[133] Korkmaz, adı geçen eser, s. 637.

[134] Eckmann, adı geçen eser, s. 119.

[135] Eraslan, adı geçen eser, s. 76.

Ol rāżı bolmadı, aydı: “Öz bégge Canı bégge iḫtiyār bola (18) kélgen kişi turur. sén bir turı ösken kişi tur***ursin***. séndin sén tabar (19) almaġıl.” (53a / 17,18,19)

Şeyḫ aydı: “Eger teferrüfge tüşersin, eger meşaḳḳatine tüş***er***(15)***sin***.” (41b / 14,15)

Teklik 3. Şahıs:

“Dem-bedem dur ki uḳla[ġa]nda biz atlanıp ılġasaḳ ol bizni tuymanı ḳal***ur***”, - tédi (4) érse, (45a / 3,4)

Yaġmur köp yaġ***ar*** mu (17) tégeni yaḫşı, anıñ üçün kim barça ḫalāyıḳge yaġmurdın refāhiyet bol***ur***. (44a / 16,17)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

“Andın soñ her iş ḫāṭırımızġa kélse (11) ḳıl***urbiz***“,- tédi érse, barçaları bu sözni maʿḳūl körüp élçi yiberdiler, (12) aydılar: (46b / 10,11,12)

Noġay aydı: “Tañla ki körünüş-ke bar***urbiz***, ol méni (2) çarlap almaḳ turur.” (53a / 1,2)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Bularnı(7) ki kördi, meyl ve muḥabbeti köñlünde peydā boldı, sordılar ki: “Sizler né kişiler turur, (8) né işge yür***ürsiz***? Né işge bar***ursiz***?” (48b / 6,7,8)

Eger rāstın aytmasañ taḥḳīḳ bilgil ki (3)sini bu yérde öltür[e]biz. Aydı: “Né sor***arsiz*** sorun!” Ḥoca-Aḥmed tédi: “Rāstın aytġıl, (4) ol kélgen kişi né aytti?” (52b / 2,3,4)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ayt***urlar***, ordasıge barġandın soñ köp soyır (7) ġallar ḳıldı, -tér***ler***. Bu yañlıġ ṭurfa dīvāne kişi bolġandur. (45a / 6,7)

Baʿżılar ayt***urlar***, yigirmi yaşıda (12) ḫān boldı, yétmiş yıl ḫān-lıḳ ḳıldı, -téy***ürler***, çün āḫir ʿömriñe yaḳın kéldi. (45b / 11,12)

Cengiznāme'de geniş zamanın olumsuz çekimi:

Andın nérü (9) deryādın şāḫça su çıḳ***mas*** turur. (42b / 8,9)

Ḫān ki ʿİdil deryāsını ki, kéçip ılġadı, kördü ki, kéçip ılġadı, kördü ki, bir taġ (17) hiç ḳal***mas***. (44b / 16,17)

Ḳılalı tések hem, küçümiz yét***mes***. Bu bir yaş oġlandur. İltip ḳolıñızge (17) béreli. (46b / 16,17)

Geniş zamanın hikayesi:

Janos Eckmann, geniş zamanın hikâyesinin şu şekilde teşkil edildiğini söyler: "*-r* (olumsuz: *-mas) é(r)dim,* 3. çokluk şahıs *-rlar* (olumsuz: *-maslar) é(r)d i/ é(r)diler"* ve ekler: "Geniş zamanın hikayesi, geçmişte devam etmiş, adet halini almış veya tekrar edilmiş olarak düşünülen bir olma veya yapma bildirir."[136]

Geniş zamanın hikayesinden sonra getirilmiş *bolġay* "olacak" kelimesi, tahmin ifadeli bir cümle verir.[137]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdadır:

"Eger yarlıḳ ḳılıp kişi yiberseñiz, ol kél***ür idi bolġay"***, - tédi (10) érse, ḫān ḫoş ḥālettin andaġ boldı, gūyā ki ḫasta bolmaġan tek boldı. (46a / 9,10)

Teklik 1. Şahıs:

Yana aydı kim: "Sendin yana söz sor***ar érdim***, velī kin ayaḳımdın tarta tururlar."– tédi. (44a / 14)

Teklik 3. Şahıs:

---

[136] Eckmann, adı geçen eser, s. 121.

[137] Eckmann, adı geçen eser, s. 122.

“Eger yarlıḳ ḳılıp kişi yiberseñiz, ol kél***ür idi*** bolġay”, - tédi (10) érse, ḫān ḫoş ḥālettin andaġ boldı, gūyā ki ḫasta bolmaġan tek boldı. (46a / 9,10)

Sayın-Ḫān salġaġan yurtlarıda ***bolur érdi*** tép (5) tururlar. Ve taḳı Alaṭayġa miñ baġlı él ayırdı. (48a / 4,5)

Ve dostıġān özi ol kişige barur (16) érdi. Barça bu sāḥir kāhinlerini ḫān özleri-ge şeyḫ bilip yan-larıde yanaşa o(17)lturtup bisyar iʿzāz ve ikrām ***ḳılur érdi***. (48a / 15,16,17)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Aytdı: “Siz dāyim ḫasta bol***ur érdiñiz***. Bu yol néçük bī-ṭāḳat bola turur siz?” – tédi. (45b / 18)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Andaġ rivāyet ḳılurlar, kāfirler sāḥirleri birle kāfir kāhinler ḫānġa (13) andaġ kerāmet kösterip érdi-ler ki, ḫānnıñ meclisi-ge supçaḳı bile kéltürüp ***ḳoyar (14)érdiler***. (48a / 12,13,14)

Ol cihettin (48a) anıñ oġlanlarını ve nebere-lerini barça ḫalāyıḳ-lar ʿizzet ve ḥürmet ***ḳılurlar érdiler***. (48a / 0,1)

Cengiznāme’de geniş zamanın hikayesinin olumsuz şekli aşağıdaki gibidir:

Teklik 3. Şahıs:

Leşkeri(18)niñ ḳırığın körse ***bolmas érdi***. Ol eṣnāda Ḥażret Ḫān üç kerrāt ḳamçısın (19) sildedi, taḳı yaġıge utru at saldı. (42b / 17,18,19)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Her néçeler kim ḳaralar érdük, ol iki leşker(7)niñ uçını taḳı ḳıraġını köre ***bilmes érdük***. (43a / 6,7)

Cengiznāme'de geniş zamanın şartı:

Janos Eckmann, geniş zamanın şartını oluşturan ekleri şu şekilde verir: "*r é(r)sem, -rsam, -r bolsam / olsam;* olumsuz: *-mas é(r)sem /bolsam /olsam*

Bu durumun Cengiznāme'de görülen örnekleri aşağıdaki gibidir:

Teklik 3. Şahıs:

Bu gāyetge tégrü - ayturlar kim: "Eger bir iş ***ḳılur bolsa*** ḳılur érdiler." (40b / 12)

Taḳı Ḫudāy Taʿālānıñ ḳudretini körüñiz. Eger yaġı kélip méni ***alur bo(14)lsa***, sizler mundın-oḳ ḳaçġaysizler", - tédi. (42b / 13,14)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Düşmānıñızge yaman (18) duʿā ***ḳılur bolsañız***, bu ṭarīḳe duʿā ḳılıñız kim: (43b / 17,18)

Cengiznāme'de geniş zamanın şartının olumsuz şekline rastlanılmamıştır.

Geniş zamanın rivayeti:

Geniş zamanın rivayeti, konuşmacının duyarak veya bizzat keşfederek bildiği bir olma veya yapma ifade eder ve şu şekilde teşkil edilir: "*-r* (olumsuz: *-mas) é(r)miş mén,* 3. çokl. Şahıs *-r* (olumsuz: *-mas) é(r)mişler* veya *-rlar* (olumsuz: *-maşlar) é(r)mişler*"[138]

Cengiznāme'de geniş zamanın rivayetine rastlanılmamıştır.

1.2.1.2.7.1.4. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman kipi, şu anda devam eden hareketi bildirmek için kullanılır.

---

[138] Eckmann, adı geçen eser, s. 121.

Günay Karaağaç şimdiki zaman kipi ile ilgili şunları söyler. "Çağatayca'nın, Eski Türkçenin fiil çekiminden ayrıldığı en önemli nokta, şimdiki zaman çekimidir. Eski Türkçede bulunmayan şimdiki zaman çekimini Çağatayca, *-a/-e turur/durur* şeklinde yardımcı fiille yapmağa başlamış ve daha sonra bu kullanılış, *-adur/-edür* şimdiki zaman ekini ortaya çıkartmıştır."[139]

Şimdiki Zaman Eki: "fiil tabanı + *-a / -e / -y (+ dur) +* şahıs zamirleri. Olumsuz şekli ise *almaydur mén* "[140]

Birinci ve ikinci teklik ve çokluk şahıslar, umumiyetle *–dur* eki almaz.[141]

Hikaye birleşik çekimi, geçmişte devam etmiş bir hareketi belirtmek için kullanılır ve bazen de adet haline gelmiş bir harekete işaret eder. Hikaye birleşik çekimi şu şekilde teşkil edilir: "*-adur é(r)dim,* çokluk 3. Şahıs *-adurlar é(r)di;* olumsuzu: *-maydur é(r)dim.*"[142]

Şimdiki zaman kipinin Cengiznāme'deki örnekleri oldukça sınırlıdır:

Teklik 1. şahıs:

Néçün öltür***edür***mén. Pādşāh mén. Sizlerniñ hiç ḳaysıñızdın fervāyım (pervā) yok (12) turur. (48b / 11,12)

Teklik 3. şahıs:

(3) Az furṣat-dın soñ Ḳara-Noġayġa ündekçi kéldi kim: " bég sizni çarla***ydur***", (4) -tép. Bu ḳopup bég ḳaşıġa indi. (52a / 3,4)

Toḫtamış-(6)Ḫān bile Timur-Ḳutlı-Ḫānġa ol maḥālde ḫānlıḳ tegme***ydür*** érdi. (54b / 5,6) (Bu örnek aynı zamanda şimdiki zamanın hikayesinin olumsuzudur.)

---

[139] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxxviii.

[140] Eckmann, adı geçen eser, s. 127.

[141] Eckmann, adı geçen eser, s. 128.

[142] Eckmann, adı geçen eser, s. 129.

Janos Eckmann'ın "-maḳta Partisibinden Yapılan Kipler" başlığı altında değerlendirdiği, çekimli şeklini "*-maḳta / -mekte* gelişmiş şekli + fail" olarak verdiği ve "bitmemiş, devam etmekte olan bir harekete işaret etmek için" kullanıldığını söylediği şimdiki zaman kipinin bu şekline Cengiznāme'de sadece bir yerde rastlanılmıştır:

Bu leşker henüz kél***mekte***. (41a / 16)

1.2.1.2.7.1.5. Gelecek-İstek Kipi

Janos Eckmann Çağataycada bu kipin çekimini: "Fiil tabanı + *-ġay/-gey* zaman eki (sedasız konssonantlardan sonra daha çok *-ḳay /-key* bilhassa şiirde *-ġa/-ge / -ḳa / -ke) +* şahıs zamirleri." şeklinde verir ve kipin alelâde bir geleceğe işaret etmek için kullanılmasının yanında, istek, tahmin, rica veya emir belirtmek için de kullanıldığını açıklar.[143] Cengiznāme'de *-ġay/-gey* ekinin "istek" anlamını yüklenmiş hâliyle kullanımını "İstek Kipi" başlığı altında yukarıda vermiştik. Cengiznāme'deki *-ġay/-gey* eki daha çok gelecek zamanı ifade etmek için kullanılmıştır.

Cengiznāme'de gelecek-istek çekiminin gelecek zamanı ifade eden şekli aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. Şahıs:

Sizniñ ḫizmetde tab***ġay***mén. (41b / 13)

Ta bu çaḳġa tégrü mén anıñ mehālların çekken érdim. Ol (12) méniñ mahālımnı émes érdi. Ḫān bolsam burunḳıtek anıñ mahālını çeke (13) alma***ġay***mén. (39a / 11,12,13)

Taḳı yana barıb dünyānıñ pādşāhlıġına taḳı meşaḳḳatine (14) özimni sal***ġay***mén! (41b / 13,14)

---

[143] Eckmann, adı geçen eser, s. 117-118.

“Yosaḳlı aġam turġanda maña né oḫşar ki ḫān bol***ġay***mén” –tép aġa(10)sıġa köp tekli̇f ḳıldı. (38a / 9,10)

Teklik 2. Şahıs:

“Çala bularnı öltüre turġıl. Ḳaçan ḳarı başlasañ andın soñ (18) ḳoy***ġay***sin”, -tér érdi. (50a / 17,18)

İkinçi kerrāt yana aytıp (13) Ḳıyat Isatay aydı kim : “Ol né tégeniñ bolur?” Ol kişi aydı: “Ménim atım Sangġusun, añla***ġay***sin soñġusun”, - tédi. (47a / 12,13,14)

Teklik 3. Şahıs:

Bir tennūrġa sāḥirlerdin bir kişi kir***gey***, yana bir tennūrġa bulardın bir kişi kir***gey***. (48b / 17)

“Her ḳaysı küymey çıḳsa, anıñ di̇ni ḥaḳḳ bol***ġay***”, tép ḳarār bérdiler. (48b / 18)

Ol yigit bolur. Tañda sén ḳarıġandın soñ, ḫān-lıġıñ-nı (17) talaşıp al***ġay***. (50a / 16,17)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Atalarımızdın ayrulıp biz yaş (15) oġlanlar né kün kör***gey***miz?(57a / 14,15)

Eger rāstıñ aytsañ, bizniñ (birle) **(52b)** ittifāḳ ḳılsañ, séni ḫān-ı mezkūr kötereli, taḳı ʿahd-i vefā ve şarṭ kılalı. séniñ nöker(2)çilikiñdin boyun tolġama***ġay*** biz. (52b / 0,1,2)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Ḫānġa körünüş kılur kişi mén émesmén. Méni (12) imgetip iltip nét***key***siz? (55a / 11,12)

Ol ḥālde sözlemekni bes ḳılma***ġay***sız, - tédiler (43b / 13)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Eger yaġını biz bassaḳ, sürenimizdin (16) bilip bizniñ artımızdın kél***gey***ler. (56b / 15,16)

Her birsini on araba süksük bile kız-(17)dur***ġay***lar. (48b / 15,16,17)

Aşağıdaki örnekler aynı zamanda bu kipin olumsuz şekli için de verilebilir:

"Ol ḥālde sözlemekni bes ḳıl***maġay***sız", - tédiler (43b / 13)

Ta bu çaḳġa tégrü mén anıñ mehālların çekken érdim. Ol (12) méniñ mahālımnı émes érdi. Ḫān bolsam burunḳıtek anıñ mahālını çeke (13) al***maġay***mén. (39a / 11,12,13)

Gelecek-isteğin hikayesi:

Janos Eckmann gelecek-isteğin hikayesi ile ilgili şu örnekleri verir: "*-ġay é(r)dim,* çokluk 3. *-ġay é(r)-diler* veya *-ġaylar é(r)di,* ayrıca *ḳılġaydı*, *bolġadı*."[144]

Cengiznāme'de Gelecek-istek çekiminin hikayesi:

Yaḳındakı iller hem atları sémizlep ḳaldı. Bularġa (7) yaḳın yétken maḥālde ḫānnıñ ḳaşında kişi az ḳaldı, iki yüz kişi (8) köp bolsa üç yüz kişi **bolġay érdi**. (56b / 6,7,8)

Yukarıdaki örnekte, gelecek-istek eki "*tahmin*" ifade etmektedir.

Bir de; Bilâl Yücel'in "Kesin Gelecek Zaman" başlığı ile ele aldığı,[145] Kemal Eraslan'ın ise gelecek zaman kipinin ikinci şekli olarak "Gelecek Zaman Çekimi" başlığı altında değerlendirdiği[146] gelecek zaman anlamı taşıyan **"-ġu / -gü "** eki vardır.

Janos Eckmann ise bu eki "-ġu Partisibinden Yapılan Kipler" başlığı altında inceler; "Mutlak Gelecek Zaman" olarak tanımlar ve "gelecekte mutlaka yer alacağı veya ortaya çıkacağı düşünülen bir hareketi veya bir durumu belirtmek için kullanılır." şeklinde de

---

[144] Eckmann, adı geçen eser, s. 118.

[145] Yücel, adı geçen eser, s. 86.

[146] Eraslan, adı geçen eser, s. 79.

açıklar. Kipin çekimini ise şu şekilde verir: "Fiil tabanı + *-ġu / -gü +* iyelik ekleri (+ *-dur / durur / turur)* "[147]

Olumsuzunun da: olumsuz fiil tabanı + *-ġum (+ dur) /* olumlu fiil tabanı + *-ġum + yok (tur)* şeklinde yapıldığını belirtir.[148]

Cengiznāme'de gelecek zaman kipinin "-ġu / -gü" eki ile çekimlenmiş hâline sadece bir yerde rastlanılır:

"Eger yaġı bizni bassa sürenidin maʿlūm (17) bol***ġu***sı turur, turmay ḳaça körsünler", -tép ittifāḳ ḳıldılar. (56b / 16,17)

1.2.1.2.7.2. Tasarlama Kipleri

Fiilin gerçekleşmesini; tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde veren kiplerdir. Tasarlama kiplerinde, bildirme kiplerindeki gibi bildirme, haber verme biçiminde bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler, daha gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir.

Bu kipler: 1. İstek kipi, 2. Emir kipi, 3. Dilek şart kipi, 4. Gereklilik kipidir.

1.2.1.2.7.2.1. Emir Kipi

Emir kipi, yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbıdır.[149]

Emir kipi ve kipin şahıslara göre çekimi konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu farklılık özellikle kipin birinci veya üçüncü şahıslarının varlığı ile ilgilidir.

---

[147] Eckmann, adı geçen eser, s. 126.

[148] Eckmann, adı geçen eser, s. 126.

[149] Korkmaz, adı geçen eser, s. 665.

Tahsin Banguoğlu konuyla ilgili düşüncesini şu şekilde açıklamıştır: "Buyuru, eydilen veya sözü geçene eydenin nazarî olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için 1. kişiye yönelmesi mantıkî sayılmaz." [150]

Zeynep Korkmaz'ın bu konudaki görüşü şöyledir: "Eski Türkçedeki *-AyIn, -yln* ekleri daha o devirde "emir" dışında "istek" görevini de yüklenmiş bulunuyordu. Bu görev ikiliği tarihî dönemlerden geçerek Türkiye Türkçesine kadar uzanagelmiştir. O hâlde, emir birinci şahıs ekinin eski devirlerde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de 1. emir gösterme, 2. istek bildirme gibi iki ayrı işlevi söz konusudur."[151] der ve ekler: "Biz de öteden beri emir kipinin birinci şahısta istek kipi ile birleştiğini belirterek; bu kipin hem emir hem de istek görevini karşıladığı görüşünde olmuşuzdur."[152]

Cengiznāme'de emir kipinin çekimleri aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. Şahıs:

Janos Eckmann, Çağatayca El Kitabı'nda emir 1.şahıs eklerinden hiç bahsetmez ve şöyle der: " Emir, sadece ikinci ve üçüncü şahıslarda mevcuttur."[153]

Emir çekimi teklik 1.şahıs eklerini Kemal Eraslan "Mevlâna Sekkâkî Divanı"nda şu şekilde alır: "-ayın/-eyin, -yın/-yin" Bunlardan "-ayın/-eyin"in ünsüzle biten fiillere, "yın/-yin"in de ünlüyle biten fiillere getirildiğini açıklar.[154]

Emir kipi teklik 1.şahıs eklerini Bilâl Yücel "Babür Divanı"nda şu şekilde alır: "-y(ın), -ay(ın), -ay min, -ayım"[155]

"Şiban Han Divanı" üzerinde çalışan Yakup Karasoy ise aynı ekleri şu şekilde almıştır: "-(a)yın, -(e)yin, -(a)y, -(e)y" [156]

---

[150] Banguoğlu, s.473.

[151] Korkmaz, adı geçen eser, s. 667.

[152] Korkmaz, adı geçen eser, s. 670.

[153] Eckmann, adı geçen eser, s. 113.

[154] Eraslan, adı geçen eser, s.79.

[155] Yücel, adı geçen eser, s.78.

Cengiznāme'de geçen emir kipi teklik 1. şahıs eklerinin örnekleri aşağıdadır:

"Başım –mālnıñ, séniñ yolıñda ḳoy***ayın***. (4) Badıḳ(?) Oġlanı tégen saña devlet bérse, méni unutmaġıl",- tédi. (55b / 3,4)

Ḥoca-(6)Aḥmed-i mezkūr aydı: "Ey bedbaḫt, sén aytmasañ, mén ayt***ayın***. Ol kişi ki kéldi, (7) ḫānnıñ ölgenin ayta kéldi." (52b / 5,6,7)

Mén hem sözümni (12) ʿarż ḳıl***ayın***, siz hem sözüñizni ʿarż ḳılıñız. (38a / 11,12)

Taḳı: "Méni kélmes tép köñlüñni yaman ḳılmaġıl. mén ki tirik dür(9) mén, elbette saña kélürmén. Séni uşbu yérdin tap***ayın***",-tép atlandı. (55b / 8,9)

Teklik 2. Şahıs:

Janos Eckmann, emir çekimi teklik 2.şahsın eksiz olarak kullanıldığını veya "*-ġıl / -gil, -ġın / -gin",* sadasız ünsüzlerden sonra ayrıca "*-ḳıl / -kil, -ḳın / -kin"* ekleri ile teşkil edildiğini söyler.[157]

Cengiznāme'de geçen emir kipi teklik 2. şahıs eklerinin örnekleri aşağıdadır:

"Başım –mālnıñ, séniñ yolıñda ḳoyayın. (4) Badıḳ(?) Oġlanı tégen saña devlet bérse, méni unutma***ġıl***",- tédi. (55b / 3,4)

Bir ḫudāya, meniñ duşmānımnı biliksiz ḳıl***ġıl*** (43b / 18)

Bu (y)ıraḳdın (8) kélgen élçi kéldi turur. Munuñ közünçe ferīşān ḳılma***ġıl***, körme***gil***. (43b / 7,8)

Ol otuz miñ kişige, aña yaḳın ayırdıñ, ol kişini yine leşker (16) ḳoşup baḳmaġan vilāyetlerge yiber***gil***. (40a / 15,16)

---

[156] Yakup Karasoy; Şiban Han Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.54.

[157] Eckmann, adı geçen eser, s. 113.

Özge söz sorma***ġıl***, -téd(10)iler. (43b / 9,10)

Teklik 3. Şahıs:

Janos Eckmann, emir çekimi teklik 3.şahıs eklerinin şunlar olduğunu söyler: "*-sun / -sün" ve Nevāyî'nin kullandığı "-dék"* [158]

Cengiznāme'de geçen emir çekimi teklik 3. şahıs eklerinin örnekleri aşağıdadır:

Andın soñ, (10) bu başnı ḳorḳorge kezdürüp feryād ḳılura bardılar: " Ḳara kişi Ḫān bolmak mundın (11) kesil***sün***!" tép. Çün Bacır Toḳ-Buġanı ki öltürdiler, Ḥażret-i Özbeg(12)Ḫānnı ḫān köterip taḫtd[e] oltur[t]dılar. (47b / 9,10,11,12)

"Aramızda gine ʿadāvet bolġay. Sizniñ köziñizge yaman körinürmén", (14) –tép, bu cihettin ḳābūl ḳılmaymén. Émdi ol-oḳ ḫān bol***sun***. (39a / 13,14)

Her(12) gāh ki bizniñ bu naṣīḥatimizni unutup feriṣān sözleri başlasañız (13) ol yipni tart***sun***. (43b / 11,12,13)

"Her né vilāyet ki, baḳdursa, anıñ ol***sun***", - tédi. (40a / 16)

Taḳı taḫtnıñ astınġa bir kişi kirip ol yipni tutup oltur***sun***. (43b / 11)

Çokluk 1. Şahıs:

Janos Eckmann'ın, emir çekimi çokluk 1.şahıs eklerinin varlığını kabul etmediğini söylemiştik.

Emir çekimi çokluk 1.şahıs eklerini Kemal Eraslan "Mevlâna Sekkâkî Divanı"nda şu şekilde alır: "-alı /-eli, -lı /-li"[159]

---

[158] Eckmann, adı geçen eser, s. 113.

[159] Eraslan, adı geçen eser, s.80.

Emir çekimi çokluk 1.şahıs eklerini Bilâl Yücel "Babür Divanı"nda şu şekilde alır: "-alıñ /-eliñ"[160]

"Şiban Han Divanı" üzerinde çalışan Yakup Karasoy ise aynı ekleri şu şekilde almıştır: -alı /-eli, -alım /-elim, -alıñ /-eliñ,-elik"[161]

Cengiznāme'de geçen emir çekimi çokluk 1. şahıs eklerinin örnekleri aşağıdadır:

Émdi sizler birle bir (17) şarṭ ḳıl***alı***. Men bu aşuḳnı bu ḳalḳannıñ ya tolġanıñ ḳubbesi üze urayın. (18) Eger bularnıñ ḳubbesi üze omḳa tursa- ḫôd, biliñ ki, mén bu yaġını mén basarmén. (42a / 16,17,18)

Ḳabūl ḳılmadı érse,aydı: "Bolmasa (11) bir iş ḳıl***alı***. Uluġ babamız Cengiz-Ḫān ḳaşıġa bar***alı***." (38a / 10,11)

Öy-niñ yarı yolıge yétkende (13)tutup attın çıḳıp mażbūt baġlap bıçaḳnı boġ[a]zıñe ḳoyup bu ḫaberni sor***alı***. (52a / 12,13)

Séni ḫān köter***eli***. Velī rāżı bolġıl kim, ḳarındaşlarıñnı öltür***eli***. (52b / 7,8)

Sizniñ ayaḳıñızge bir yip (11) taḳ***alı***. (43b / 10,11)

Cengiznāme'de geçen emir çekimi çokluk 1. şahıs ekleri sadece "-alı /-eli" şeklindedir.

Çokluk 2. Şahıs:

Janos Eckmann, emir çekimi çokluk 2. şahıs eklerinin şunlar olduğunu belirtir: "*-ñ, -ıñ/ -iñ /-uñ/ -üñ/ -ıñız /-iñız/ -uñız /-üñiz* (daha az olarak *-uñuz / üñüz), -ñlar, -ıñızlar vb.*"[162]

---

[160] Yücel, adı geçen eser, s.79.

[161] Yakup Karasoy; Şiban Han Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 55.

[162] Eckmann, adı geçen eser, s. 113.

Cengiznāme'de geçen emir çekimi çokluk 2. şahıs eklerinin örnekleri aşağıdadır:

Düşmānıñızge yaman (18) duʿā ḳılur bolsañız, bu ṭarīḳe duʿā ḳıl***ıñız*** kim: (43b / 17,18)

"Maña bu ḥikāyetlerni kitābet ḳılıp bér***iñiz***",- tép. (37a / 12)

Muḥammedī bolsa, alıp kél***iñiz***(3)***ler***! (48b / 2,3)

Sizler mundın (13) ḳarap tur***uñ***. (42b / 12,13)

Taḳı Ḫuday Taʿālānıñ ḳudretini kör***üñiz***. Eger yaġı kélip méni alur bo(14)lsa, sizler mundın-oḳ ḳaçġaysizler", - tédi. (42b / 13,14)

Çokluk 3. Şahıs:

Janos Eckmann, emir çekimi çokluk 3. şahıs eklerinin şunlar olduğunu belirtir: "*-sunlar / -sünler" ve Nevāyî'nin kullandığı "-dékler"*

Cengiznāme'de geçen emir kipi çokluk 3. şahıs eklerinin örnekleri aşağıdadır:

Aydı: "Andaġ ḳılma***sunlar***. Ḫān bolġan kişige altun-kümüşte (4) bolmas yér dégüldür." (53b / 3,4)

Çendan māl ve yaraġ, cibe-cevşen tüşüp idi, (13) hiç ḥesābı ve kitābı yok érdi. Ammā Şeybān-Ḫān ḥükm ḳıldı ki: "Her māl ve yaraġ ki, (14) her kişige düşüp der-destyābī alıp ḳalma***sunlar***, barçasın kéltür***sünler***". (39b / 12,13,14)

"Eger yaġı bizni bassa sürenidin maʿlūm (17) bolġusı turur,turmay ḳaça kör***sünler***",-tép ittifāḳ ḳıldılar. (56b / 16,17)

Elḳıṣṣa, (9) köp türlik "ʿināyetler ve soyırġallar" ʿArab oġlanġa (10) ḳılıp ḥükm ḳıldı kim: "Şeybān-Ḫānġa taʿalluḳ él-kün barı saña (11) yıġıl***sunlar***. (59a / 8,9,10,11)

Ün éşitilür çaḳlı yérde örkün-niñ (15) yanında alıp yürü***sün-ler***. (56b / 14,15)

Aşağıda emir kipinin olumsuz çekimine örnekler verilmiştir:

Teklik 1. şahıs

Ḫān aydı: “Néçük bī-ṭāḳat bol***mayın***?” (46a / 1)

Eger omḳa turmasa, her né sizniñ aytġanıñızdın çıḳ***mayın*** ”,-tédi. (42b / 1)

Teklik 2. şahıs

Munuñ közünçe ferī şān ḳıl***maġıl*** -kör***megil***. (43b / 8)

Çokluk 3. şahıs

Her kişige düşüp der-destyābī alıp ḳal***masunlar***, barçasın kéltürsünler. (39b / 14)

1.2.1.2.7.2.2. İstek Kipi

Janos Eckmann Çağataycada istek çekiminin sadece birinci şahısarda bulunduğunu, bir hareketi yapma isteğini veya teklifini ifade etmek için kullanıldığını belirtir ve istek çekiminin aşağıdaki ekler ile teşkil edildiğini söyler:

Teki. l. *-(a)y / -(e)y, -(a)yın / -(e)yin, -(a)yım / -(e)yim, -(a)y / -(e)y mén*:

Çokl. 1. *-(a)lı /-(e)li, -(a)lıñ /-(e)liñ, - (a)lım /-(e)lim* [163]

Zeynep Korkmaz’ın bu eklerle ilgili düşüncesini emir kipini işlerken vermiştik. Kendisi konuyla ilgili şunları söyler: “Biz de öteden beri emir kipinin birinci şahısta istek kipi ile birleştiğini belirterek; bu kipin hem emir hem de istek görevini karşıladığı görüşünde olmuşuzdur.” [164]

---

[163] Eckmann, adı geçen eser, s. 114.

[164] Korkmaz, adı geçen eser, s. 670.

"-(a)y / -(e)y, -(a)yın / -(e)yin, -(a)yım / -(e)yim, -(a)y / -(e)y mén ;-(a)lı /-(e)li, -(a)lıñ /-(e)liñ, -(a)lım /-(e)lim" eklerinin adlandırılmasında ortaya çıkan bu kargaşanın Zeynep Korkmaz'ın belirttiği bu durumdan kaynaklandığı görüşündeyiz.

Kemal Eraslan "Mevlâna Sekkâkî Divanı"nda İstek kipi çekimi için şunları söyler: İstek kipi için özel bir şekil ve zaman eki bulunmadığından, istek ifadesi için "-ġay /-gey, -ġa/ -ge, -a /-e" (<-ġay /-gey) gelecek zaman ekinden faydalanılır."[165]

Babür Divanı üzerinde çalışan Bilâl Yücel de bu ekleri "Gelecek Zaman-İstek" başlığı altında değerlendirmiştir.[166]

Janos Eckmann da yukarıdaki görüşüne ilâveten "Gelecek-İstek" başlığı altında "-ġay /-gey, -ḳay /-key, -ġa/ -ge, -ḳa /-ke" eklerinden bahseder.[167]

Cengiznāme'de, ekin "-ġa/-ge,-ḳa/ -ke" li kullanımlarına rastlanılmamıştır.

Yukarıdaki düşünceleri göz önünde bulundurarak Cengiznāme'de "-ġay /-gey, -ḳay /-key" eklerinin istek anlamlı kullanımlarına aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Bugün pādşāh-ı (18) İslām turur siz. Émdi sizge vācib turur kim Müsülmānlarnıñ başındın def^c (19) ḳıl***ġay***siz. (49b / 17,18,19)

Olar hem aydılar: "Belli, Sizge vācib turur, bu kāfirni Müsülmānla[r] başındın (3) def^c ḳıl***ġay***siz". (50a / 2,3)

"Taḳı Ḫuday Ta^cālānıñ ḳudretini körüñiz. Eger yaġı kélip méni alur bo(14)lsa, sizler mundın-oḳ ḳaç***ġay***sizler", - tédi. (42b / 13,14)

---

[165] Eraslan, adı geçen eser, s. 81.

[166] Yücel, adı geçen eser, s. 87.

[167] Eckmann, adı geçen eser, s. 117.

Cengiznāme'de kipin olumsuz çekimi aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. şahıs

Şāyed ki Ḫān bolsam burunḳı tek mehāllarıñ(nı) çeke alma***ġay***-mén. (38a / 6)

1.2.1.2.7.2.3. Şart Kipi

Şart kipini Zeynep Korkmaz şu şekilde açıklar: "Bir oluş veya kılışı 'şarta' veya 'dilek, isteme ve niyet' e bağlayan bir tasarlama kipidir."[168]

Mehmet Metin Karaörs de; bugün Türkiye Türkçesinde "-sa /-se" ekinin, "şart" ve "dilek" bildirmek gibi iki temel görevle kullanıldığını açıklar.[169]

Kemal Eraslan'ın ifadesiyle: "Şart kipi teşkil eki -sa /-se (<- sar / -ser) olup iyelik menşeli şahıs unsurları ile çekilmektedir."[170]

Cengiznāme'de şart kipinin çekimi aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. şahıs:

"İn-şāء-Allah,(10) ölme***se***m, özümni yétkürgüm turur sizlerge",- tédi. (56a / 9,10)

Yukarıdaki örnekte ekin şarttan ziyade istek anlamı taşıdığını görüyoruz.

"Mén mundın –oḳ öyimni ist(e***s***)***e***m bolġa(13)y mu?"-tédi érse, ol Mīrzā hem icāzet bérdi. Ḳaytıp bayaḳı yérge kéldi. (55a / 12,13)

Teklik 2. şahıs:

---

[168] Korkmaz, adı geçen eser, s.676.

[169] Mehmet Metin Karaörs; Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s.199.

[170] Eraslan, adı geçen eser, s. 80.

Başımıznıñ hem ḫāṭırı bar.Bir türlik bizniñ fikrimizni (6) ḳılma*sa*ñ, séniñ yaḳañ bizniñ elimiz turur, ḳıyāmet kün bolsa”,- tédiler.(7) Oġlan bu sözni éşitdi érse, köñli feṅşān (perişān) bolup kélgen (8) kişi-ge aydı: (56a / 5,6,7,8)

Çala bularnı öltüre turġıl. Ḳaçan ḳarı başla*sa*ñ andın soñ (18) ḳoyġaysin”, -tér érdi. (50a / 17,18)

“Eger öl(9)türme*se*ñ,olar séndin uluġ turur. Séniñ ḫānlıkıñġa boyun sunmas(10)dur”, -tédi. (52b / 8,9,10)

Sén bizniñ içimizde ḫān bolup bizge baş bol*sa*ñ (12) anı öltürüp andın açıġımıznı almaḳ āsān turur. (52b / 11,12)

Teklik 3. şahıs:

Hemīn ki orda içinde ki ötek küyni ḳopsay başla*sa*, bilür érdi, (12) ol zamān ki bég ḳolıġa ayaḳ kéldi. (51a / 11,12)

“Her ḳaysı küymey çıḳ*sa*, anıñ dīni ḥaḳḳ bolġay ”, tép ḳarār bérdiler. (48b / 18)

“Her né vilāyet ki, baḳdur*sa*, anıñ olsun”,- tédi. (40a / 16)

Émdi sizler birle bir (17) şart ḳılalı. Men bu aşuḳnı bu ḳalḳannıñ ya tolġanıñ ḳubbesi üze urayın. (18) Eger bularnıñ ḳubbesi üze omḳa tur*sa*-ḫôd, biliñ ki, mén bu yaġını mén basarmén. (42a / 16,17,18)

Saġar biyelerim maña ḳal*sa* (3) yéter. (58b / 2,3)

Çokluk 1. şahıs:

Bizniñ işimiz mü(9)şkīl boldı. Bu kün aḫşām birle bir iş ḳıla al*sa*ḳ alduḳ; ḳıla alma*sa*ḳ, tañla barça ölüm(10)ge barġu turur biz. (52a / 8,9,10)

Bu ḫaberdin bisyār perīşān ve ġam-nāk bolup kéngeş ḳıldılar kim, né iş ḳıl*sa*(7)ḳ bolur? (46b / 6,7)

Ḥālā bu aşuḳnı ḳalḳannıñ ya tolġanıñ ḳubbesiñe (16) öz ḳolımız bilen omḳa ḳoy*sa*ḳ ḫôd toḫtamas. (42a / 15,16)

Çokluk 2. şahıs:

“Biz ḫôd (54a) andın oray gerdān bolduk. Siz eger baş bolup himmet tut*sa*ñız (2) üstüñe yürürbiz”,- tédi. (54a / 0,1,2)

Her (12) gāh ki bizniñ bu naṣīḥatimizni unutup ferīşān sözleri başla*sa*ñız (13) ol yipni tartsun. (43b / 11,12,13)

“Sizniñ yarlıḳıñızdın (5) taşra men bir iş ḳılıp turur mén. Eger günāhımnı baġ[ış]la*sa*ñız aytayın”,- tédi. (46a / 4,5)

Çokluk 3. şahıs:

Bā-vücūd ol dīvāne(15)lıḳı bed hem her işni ki, bégler ittifāḳı ḳılıp aña té*se*ler, anı ḳabūl ḳılıp olarnıñ (16) sözindin çıkmas érdi. (43b / 14,15,16)

Her gāh ki ṣoḥbet tut*sa*(10)lar, öz ḳolıġa ki ayak kélür érdi, sāzende-ler ötek küyin ḳopsalar érdi. (51a / 9,10)

Kim filān (14) kişi ḳarı sözni yaḫşı bilür té*se*ler elbetten andın barıp taḥḳīḳ ve teftīş ḳılur (15) érdim ve (36b / 13,14,15)

Şartın hikayesi şu şekilde teşkil edilir: *“-sam e(r)di”* [171]

Cengiznāme’de şart kipinin hikaye birleşik zaman çekimi aşağıdaki gibidir:

Çokluk 2. şahıs:

---

[171] Eckmann, adı geçen eser, s. 117.

Baba mübārek yüzler(13)indin terlerini sürtkeç: “Né aşuḳdıñız? Eger bir zamān tevaḳḳuf ḳıl***sañız érdi***, (14) işim tamām bolup érdi”,- tép tennūrdın çıkdı. (49a / 12,13,14)

Cengiznāme’de şart kipinin olumsuz çekimi aşağıdaki gibidir:

Teklik 2. şahıs:

Eger öl(9)tür***meseñ***, olar séndin uluġ turur. (52b / 8,9)

Çokluk 2. şahıs:

Eger sizler bir kerrāt “çev!” tégeni üstige (19) yürüp kol tepret***mese***ñiz, bardıñızlar. (47a / 18)

1.2.1.2.7.2.4. Gereklilik

Bilāl Yücel, Çağataycada gereklilik şeklinin “gerek, gerekir” anlamındaki “kerek” kelimesinin yardımı ile kurulduğunu belirtir.[172]

Bu durumun Cengiznāme’deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bu eṣnāda ḫānnıñ şeyḫleri feryād ḳılıp aydılar: (10) “Bular yaman kişiler bolur. Bularnı söylemek ***kérek***mez öltürmek ***kerek***!”- tédiler. (48b / 9,10)

1.2.1.2.8. Çağataycada Yardımcı Fiiller

Janos Eckmann *é(r)- “olmak”* yardımcı fiili için; *“é(r)-* fiili, bütün çekimli şekilleri bulunmayan bir fiildir.”[173] yorumunu yapar ve bu fiilin mevcut çekimli şekillerini aşağıdaki gibi verir:

Partisip: *-é(r)ken* “iken, olan”.

---

[172] Yücel, adı geçen eser, s.90.

[173] Eckmann, adı geçen eser, s. 132.

Gerundium: *é(r)geç* "olunca, olur olmaz".

Şimdiki-Geniş Zaman:

Teklik:	1. *érür mén, érürem* (< Azb.)	Çokluk:	1. *érür biz*
	2. *érür sén*		2. *érür siz*
	3. *érür*		3. *érürler*

Olumsuz Şimdiki-Geniş Zaman:

Teklik:	1.*é(r)mes mén, érmen.*(< *Azb.*)	Çokluk:	1. *é(r)mes biz*
	2.*é(r)mes sén, erméñ* (< *Azb.*)		2. *é(r)mes siz*
	3.*é(r)mes*		3. *é(r)mesler*

Öğrenilen Şimdiki Zaman:

Teklik:	1. *é(r)miş mén*	Çokluk:	1. *é(r)miş biz*
	2. *é (r) miş sén*		2. *é(r)miş siz*
	3. *é(r)miş*		3.*é(r)mişler*

Geçmiş Zaman:

Teklik:	1. *é(r)dim*	Çokluk:	1.*é(r)dük*
	2. *é(r)diñ*		2. *é(r)diñiz/-diñler*
	3. *é(r)di*		3. *é(r)diler*

Olumsuz şekil: *é(r)mes é(r)dim,* vb.

Şart:

Teklik:	1. *é(r)sem*	Çokluk:	1. *é(r)sek*
	2. *é(r)señ*		2. *é(r)señiz*
	3. *é(r)se*		3. *é(r)seler*

Gelecek-İstek (nadir): *é(r)gey*

-dur / -tur veya *durur / turur*

Janos Eckmann "*tur*-" yardımcı fiili ile ilgili şunları söyler: "Aslen *tur*- 'durmak' fiilinin geniş zaman çekimi olan bu yardımcı fiil, sadece geniş zamanda mevcuttur. Yardımcı fiilin ek halini almamış olan geniş şekli, daha çok şiirde bulunur." ve fiilin çekimli şeklini şu şekilde verir:

Tekl.	1. *-dur /-tur mén*	Çokl.	1. *-dur /-tur biz*
	2. *-dur / -tur sén*		2. *-dur / -tur siz*
	3. *-dur /-tur*		3. *-durlar / -turlar*

Yardımcı fiilerin Cengiznāme'deki örmekleri aşağıdaki gibidir:

1. érdi:

Ammā Tüde-(3)Mengi ekip-cigit ***érdi***. (43b / 2,3)

Ayturlar: "Anıñ bir yaḫşı işi ol ***érdi***." (43b / 14)

Çün Cengiz-Ḫān vilāyet-(5)lerni fetḥ ḳıldılar,bir ṭarafı Baġdād a ve bir ṭarafı Hindustān ve bir ṭarafı Deşt-i Ḳıpçaḳ, (6)Deryā-yı 'İdil ***érdi***. (37b / 4,5,6)

Çün ḥikāyet köp ***érdi***, (37a / 11)

Ta bu çaḳġa tégrü mén anıñ mehālların çekken ***érdi***m. Ol (12) méniñ mahālımnı émes érdi. Ḫān bolsam burunḳıtek anıñ mahālını çeke (13) almaġaymén. (39a / 11,12,13)

Tüşüp aydı: (10) "Bizniñ ö[y]de hem munuñ tek kişi bar ***érdi*** ",-tép. Filḥāl atlanıp ılġadı. (44b / 9,10)

2. -dur /-tur veya durur / turur:

ʿazīzlerdin ve uluġ-kiçikdin (16) yārānlardın iltimās ol***dur*** kim, (37a / 15,16)

Ḳalmaḳnıñ ḳaġıdesi ol ***turur*** kim, pādşāhları ya uluġları ötgende (8) gürūh-gürūh, ḳavmları birle kélip üç kerrāt "*çev çev*" tép feryād ḳılıp yas tutarlar (9) érdiler. (47a / 7,8,9)

"Ḳılalı tések hem, küçümiz yétmes. Bu bir yaş oğlan***dur***. İltip ḳolıñızġa (17) béreli. Köñlüñiz né tilese, anı ḳılursız bolġay",- tédiler. "Munıñ üçün o (18) élimizdin celā-yi vaṭān bolurımız yoḳ ***turur***", -tép yiberdiler. (46b / 16,17,18)

Ḳıyat Isatay aydı: " Bir söz bar",-tép. (15) Bu kişi-niñ artınça bardı, taḳı aydı kim: "Maña bu sözni aytġıl, né söz ***turur***?" (47a / 14,15)

2. KELİME YAPIMI

2.1. YAPI BAKIMINDAN KELİMELER

Dilin kendi söz varlığını genişletip zenginleştirmesi için başvurduğu yol, yapım yoludur. Kelime yapımı yolları da birbirinden farklıdır.

Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesinde oluşma biçimine, yapım özelliklerine ve kökene bağlı olarak dil varlığını oluşturan sözleri altı başlık altında ele almıştır. [174]

---

[174] Korkmaz, adı geçen eser, s. 30.

I. Basit (yalın) kelimeler (kök kelimeler), IV. Kalıplaşmış kelimeler,

II. Türemiş kelimeler, V. Deyimleşmiş sözler,

III. Birleşik kelimeler, VI. Alıntı kelimelerdir.

Zeynep Korkmaz, bu altı başlık içinde toplanan söz varlığının yapımla ilgili özelliklerinin değişik ölçü ve kurallara bağlı olduğunu açıklar ve bu ölçülerin dilin yapı ve işleyişinden kaynaklanan kurallar, dildeki genel eğilim ve tarihî gelişme koşulları ile düzenlendiğini belirtir.[175]

2.1.1. BASİT KELİMELER

Basit kelimeler, herhangi bir yapım eki ile genişletilmemiş olan ve daha basit kök, ek ögelerine ayrılamayan kelimelerdir. Türemiş ve birleşik adların dışında kalan bütün kelimeler basit kelime grubuna girer. Bunlar, kök niteliğinde oldukları ve dilin oluşma dönemlerine ait bulundukları için sayıları sınırlıdır, yeni kökler yaratılamaz.[176] Ancak, kelime yapımında temel görev bunların üzerindedir. Çünkü, kök olmadan kelime yapmak mümkün değildir.

Kök kelimeler, ad ve fiil soyundan olmak üzere başlıca iki gruba ayrılır:

Basit kelimeler, yukarda kökler ve özelliklerinden söz edilirken belirtildiği gibi, ad olarak dilin evrendeki canlı, cansız bütün somut varlık ve nesneleriyle zihinde var olan soyut kavramlarını, bunların özelliklerini, fiil olarak da bu varlık nesne ve kavramların zaman ve mekân içinde gerçekleştirdikleri hareketleri karşılayan temel ögelerdir. Bu nedenle, dilimizdeki türetme ve birleştirme yoluyla elde edilen bütün yeni kelime ve kavramlar, hep bu kök niteliğindeki basit kelimelere dayanılarak ortaya konmuştur.[177]

---

[175]Korkmaz, adı geçen eser, s. 30.

[176]Korkmaz, adı geçen eser, s. 30.

[177]Korkmaz, adı geçen eser, s. 31.

Dilimize yabancı dillerden alınmış olan kelimeler de basit kelime grubuna girer. Bunlar alındıkları dillerin kurallarına göre türetilmiş olsalar bile, Türkçe yapım eki almamışlarsa, yine basit kelime sayılırlar.[178]

2.1.2. TÜREMİŞ KELİMELER

Türemiş kelimeler, kelime türetme yoluyla elde edilir. Bu yol, kelime kök ve gövdelerine ekler getirerek değişik anlamda yeni kelimeler yapma yoludur.

Türkçede kelime kök ve gövdeleri *ad* ve *fiil* kök ve gövdelerine ayrılır. Ad kök ve gövdelerine getirilen ekler ile fiil kök ve gövdelerine getirilen ekler birbirinden farklıdır. Ayrıca bu ekler türettikleri kelimelerin ad ya da fiil oluşlarına göre birbirlerinden ayrılırlar. Bu nedenle Türkçenin bütününde olduğu gibi Çağataycada da türetme için kullanılan dört ek türü vardır. Bunlar:

1. Addan ad türeten ekler,

2. Fiilden ad türeten ekler,

3. Addan fiil türeten ekler,

4. Fiilden fiil türeten eklerdir.

Janos Eckmann Çağataycada kelime yapımı konusunda şunları söyler: "Tek ünsüz ihtiva eden ekler dışında, Çağataycadaki ekler, doğrudan doğruya kelime köküne eklenir; tek ünsüz ihtiva eden eklerde ise köklerin ünsüzündan sonra araya kapalı bir ünlü konulur: aḳ-ı-z-, öl-ü-m…" [179]

---

[178] Korkmaz, adı geçen eser, s. 31.

[179] Eckmann, adı geçen eser, s. 43.

2.1.2.1. ADLARIN YAPIMI

2.1.2.1.1. Addan Ad Türeten Ekler

Addan ad türeten ekler, ad kök ve gövdelerine getirilen eklerdir. Ad kök ve gövdeleri ya doğrudan doğruya ad kökenli sözlerdir. Yahut da fiilden ad yapma ekleriyle oluşturulmuş ad gövdeleridir.

Ad kök ve gövdelerinden türetme yapacak eklerin bir kısmı çok işlek, dolayısıyla canlı olan eklerdir. Bunlardan bir kısmı az işlek eklerdir. Bu nedenle türettikleri kelime sayısı oldukça sınırlıdır.

2.1.2.1.1.1. "-aḳ / -ek" Eki

Ekin görevi küçültme bildirmektir: başaḳ, ḳıraḳ, şapaġ, solaḳ…[180]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Ayaḳında-ḳı baş***aḳ***ını aldurup köp (14) türlük dārūlar ḳıldurdı. Tā bir aydın soñ yaḫşı boldı. Ol ḳış bég ḫizmetide (15) boldılar. (55b / 13,14,15)

Ḫān-ġa ḫaber (11) kéltürdiler kim: "yaġı-nıñ gerd(i) feydā boldı, hiç uçı-ḳır***aḳ***ı yoḳ turur." -tép. / Bu bég(12)ler yine bī-dillik ḳıla başladılar. (42b / 10,11)

2.1.2.1.1.2. "-an / -en" Eki

Janos Eckmann Çağataycadaki addan ad yapım eklerini verirken "-an" ekine yer vermemiştir.

Cengiznāme'de bu ekin örneklerine "oġlan" kelimesinde rastlanmaktadır:

---

[180] Eckmann, adı geçen eser, s. 43.

Ammā Yoci-Ḫān barça oġl*an*larındın uluġrak (10) érdi. ʿAẓīm leşker ḳoşub Deşt-i ḳıpçaḳ vilāyetinge salġap yiberdi. (37b / 9,10)

Bu Toḳtaġa-Ḫān bisyār uluġ pādşāh érdi. Sayın-(18)Ḫān oġl*an*larıda munuñ muḳābilesinde pādşāh az boldı. (45a / 17,18)

Isatay taḳı Şeybān-Ḫān (3)oġl*an*larıge ataları ḥürmetin kılıp Böyrek bile Ḳarlıḳ ki, iki baġlı él tutur, anı alıp, (4) bularnı öz ḥālıġa ḳoydılar. (48a / 2,3,4)

Yana bég ḳaşıġa ḳaytıp kéldiler. Elḳıṣṣa, Toḫtamış-Oġl*an* ḳazaḳla(18)p yürüp Ḫānnıñ éli-din yılḳı sürer érdiler ve él çapar érdi. (55b / 17,18)

2.1.2.1.1.3. "-ça / -çe" Eki

Küçültme bildirir: bilekçe, ḳasabaça, şâ 'irçe…[181]

Cengiznāme'de, eşitlik eki -ça/-çe nin "barça" kelimesinde kalıplaşmasıyla ek bu kelimede yapım eki görevini yüklenmiştir. Örneğin:

Bularnıñ arasında né türlig uruş ve né türlig mācerālar kéçti-bularnıñ (10) bar*ça*sın kemā-ḥaḳḳa bilsem. (36b / 9,10)

2.1.2.1.1.4. "-çı / -çi " Eki

Meslek isim ve sıfatları yaparak bu mesleklerle ilgili şahısları bildirir: atımçı, ayaḳçı, bitikçi, çapġunçı, çérikçi, ḳaraḳçı …[182]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Bularnıñ él*çi*-si ki kéldi, (19) bisyār şādmān bolup köre alıp sıladı. Taḳı filḥāl kişi ḳoşup ḳaytarıp **(47a)** yiberdi. (46b / 18,19)

---

[181] Eckmann, adı geçen eser, s. 44.

[182] Eckmann, adı geçen eser, s. 44.

Eger rāstıñ aytsañ, bizniñ (birle) (52b) ittifāḳ ḳılsañ, séni ḫān-ı mezkūr kötereli, taḳı ʿahd-i vefā ve şarṭ kılalı. séniñ nöker(2)***çı***likiñdin boyun tolġamaġay biz. (52b / 0,1,2)

Ol Samay Canıbeg-Ḫān zamānında (13) ḳaraḳ***çı***lıḳ ḳılur érdi. Anıñ cihet[i]din ḫān-ʿaleyhi-r-raḥme- anı öltürüp érdi. (50a / 12,13)

Bu ek, -ġu / -gü ve bazen de –mak/ -mek isim-fiil eklerinden sonra da kullanılır.[183]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği se aşağıdaki gibidir:

Anıñ bir oġlı (12) bar érdi. Samay atlıġ. Alp-atġu***çı*** érdi. (50a / 11,12)

2.1.2.1.1.5. "-daş / -deş" Eki

Eşlik ve birlik bildirir: boydaş, kökelteş, ḳarındaş, ḳardaş, şırdaş…[184]

Cengiznāme'de bu eke sadece "ḳarındaş" kelimesinde rastlanılmıştır:

Kün sovıḳ (17) érdi. Hüseyn-Oġlan tégen Timur-Ḳutluḳ-Ḫān, Urus-Ḫān atalarınıñ ḳar(18)ın***daş***larından bolur érdi, ḳulaḳı üşüdi taḳı yarusından köpreki (19) tüşdi. (51a / 16,17,18,19)

Ol ḫān sordı kim: "Ḳarın***daş***ımız ḫānnı néçük kördüñ ve né (10) türlik kişi turur?" – tédi érse, (44a / 9,10)

Taḳı seni çarlap alġanı ol érdi kim, saña aydı (8) kim: "Séni ḫān kötereli. Velī rāżı bolġıl kim, ḳarın***daş***larıñnı öltüreli." (52b / 7,8)

Toġrul ölgen maḥālde bir ferzendi boldı. Kördi ki (7) Toktaġa-Ḫān oġlı cihettin ḳarın***daş***-ların ḳıra turur. (45b / 6,7)

---

[183] Eckmann, adı geçen eser, s. 44.

[184] Eckmann, adı geçen eser, s. 44-45.

2.1.2.1.1.6. "-laḳ / -lek " Eki

İsimden fiil yapan -la-/ -le- + ḳ /k Yer bildirir: avlaḳ, ḳışlaḳ, ḳuşlaḳ, tuzlaḳ, yaylaḳ…[185]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Ḫān-nıñ ḳolġa tüşmegen kişileri av***laḳ*** çıḳıp yıġıldılar. (57b /4)

Teñiz-Buġa-yı mezkūrniñ ḳış***laḳ***ı dāyim Sır boyıda bolır érdi. Bese. (51b / 2)

Muḥākemetü'l-Luġateyn'de de "-k'lı mahâl ve mekân adları" yan başlığı altında "*yayla-ḳ*" ve "*ḳışla-ḳ*" "*avla-ḳ*" örnekleri fiilden isim yapım eki olarak verilmiştir.[186]

2.1.2.1.1.7. "-lı /-li /-lu /-lü < -lıġ /-lig /-luġ /-lüg " Eki

Janos Eckmann, Çağataycada addan ad yapma eklerini değerlendirirken -lıġ/-lig/-luġ/-lüg ekinin -lı/-li/-lu/-lü şeklinden bahsetmemiştir. Lutfî Divanı'nı değerlendiren Günay Karaağaç ise, ekin bu şeklinin Lutfî Divanı'nda da kullanıldığını belirtir[187] ve ekler: "Doğu Türkçesinde son sesi sedasızlaşarak –lıḳ/-lik/-luḳ/-lük şekilleri de ortaya çıkan Eski Türkçenin sıfat eki, Batı Türkçesinde son ünsüzü düşürülerek kullanılmıştır. Ek bu düşüşün bir izi olarak, Batı Türkçesinde uzun süre yalnız yuvarlak ünlülü (-lu/-lü) olmuştur." [188]

Günay Karaağaç, ekin Batı Türkçesindeki şekli ile Lutfî tarafından da kullanıldığını; fakat ünlüsünde Batı Türkçesindeki gibi bir yuvarlaklaştırılmanın görülmediğini belirtir.[189] Ayrıca, ekin sonundaki -ġ/-g seslerinin düşmesine rağmen ek ünlüsünün yuvarlaklaştırılmamasına Kıpçakçada (sistemsiz olarak) rastlanıldığını da ekler.[190]

---

[185] Eckmann, adı geçen eser, s.46.

[186] ʿAlī Şīr Nevāyī, Muḥākemetü'l-Luġateyn (Hazırlayan: F. Sema Barutçu Özönder) TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 48-49.

[187] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxv.

[188] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxv.

[189] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxv.

[190] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxv.

Ek sonundaki -ġ/-g seslerinin düşmesine Cengiznāme'de de sıkça rastlanılmaktadır. Bu durumun örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bir yalañ yüz***li*** (7) yigit-ni żaʿī fe ṣūretige yasap yıraḳ-tın körseteli. (44b / 6,7)

Bular ki ḫānnıñ ḫizmetige yétiştiler, ḫān bularġa üç örge saldı. Altun bosaġa***lı*** aḳ örgen i Sayın-Ḫānġa saldı, (38a / 16,17)

Ciheti bu turur. Toḫtamış-Oġlan Urus-Ḫānnıñ ölgenin bilmey (14) ḳaçıp Kökedey Yisbuġa tégen yaḫşı otlaġ***lı***-sulaġ***lı*** yérler bolur,ol (15) yérge bardılar. (57b / 13,14,15)

Isatay taḳı Şeybān-ḫān (3)oġlanlarıge ataları ḥürmetin kılıp Böyrek bile Ḳarlıḳ ki, iki baġ***lı*** él tutur, anı alıp, (4) bularnı öz ḥālıġa ḳoydılar. (48a / 2,3,4)

Ol yolda mecāḳlar Ḳulzum deryā(7)sıdın şāḫça-şāḫça sular çıḳar, yol ol sularnıñ başların kese kéter, ḳum***lı*** (8) béyik tépeleri bolur. (42b / 6,7,8)

2.1.2.1.1.8. "-lıġ / -lig / -luġ / -lüg" Eki

Bulunma, aitlik ve münasebet ifade eden sıfatlar yapar: edebliġ, atlıġ, başlıġ, canlıġ ḥayattıḳ, kayġuluġ …[191]

Bu ek, isimlere, sık sık, bir vasıflandırıcı olarak getirilir: arslan yüreklig, bülend boyluk, ḳatıḳ sözlük, yaḫşı şekillig…[192]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Bularnıñ arasında né türlig uruş ve né tür***lig*** mācerālar kéçti-bularnıñ (10) barçasın kemā-ḥaḳḳa bilsem. (36b / 9,10)

---

[191] Eckmann, adı geçen eser, s.46.

[192] Eckmann, adı geçen eser, s.46.

Ḫānnıñ hem alurġa meyli bar érdi. Velī Nayma[n]dın Ḳutluġ-Buġa at*lıġ* bigi bar (17) érdi. (53a / 16,17)

İki baġ*lıġ* élni bizge bérdi: Biri Ḳarlıḳ, biri -Böyrek turur. Ol iki élni alıp Sayın-(12)Ḫān salġan yurtumızda öz ḥālımızġa ḳoyġandur. (38b / 11,12)

Mülāzımlar çıḳıp ḳor-ḳordın teftīş ḳıldılar érse, kördiler, ḳornıñ taşında tört (4) özge ṣūret*lıġ* kişiler başlarnı ḳoyu salıp oltur[ur] érdi. Mülāzımlar aydılar kim: " Sizler (5) né kişiler turu[r]siz?" (48b / 3,4,5)

2.1.2.1.1.9. "-lıḳ / -lik / -luḳ / -lük" Eki

Vasıf ifade eden mücerret isimler yapar. Bunlardan bazıları kalıcı isimler olarak da kullanılır: bîsablık, çüçüglük, éğrilik, hemdestlıḳ, ḳarılıḳ, ḳuruġluḳ, tiriglik, toḳluḳ, yaḫşılıġ…[193]

İş, meslek isimleri yapar: bıçaḳçılıḳ, témürçilik… [194]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Anıñ ʿādeti ol érdi, her-gāh ki dīvāne-*lıḳ*ı ġālib bolsa, hiç (4) kişi-niñ söziñe iltifāt ḳılmas érdi. (44b / 3,4)

Hannıñ selāmet(9)*lıḳ*ını sorġıl. (43b / 8,9)

Ḳalʿa ḫalāyıḳları uyḳusız*lıḳ*dın (12) ḫarāb bolur érdi. (40b / 11,12)

Sayın-Ḫān Deşt vilāyetinde uluġ pādşāh bo(10)ldı, néçe yıllar devlet-saʿādet bile pādşāh*lıḳ* sürdi. (41a / 9,10)

Taḳı aramız(7)da uruş ʿadāvet bolġay. sén-oḳ ḫān bolġıl. Seniñ Ḫān*lıḳ*ıñġa mén (8) çıdar mén. (38a / 6,7,8)

---

[193] Eckmann, adı geçen eser, s.46.

[194] Eckmann, adı geçen eser, s.47.

Taḳı élniñ refāhiyet***lıḳ***ını sorġıl. (43b / 9)

2.1.2.1.1.10. +rAḳ Karşılaştırma Eki

Zeynep Korkmaz, "Addan Sıfat Türeten Ekler" başlığı altında verdiği "+rAḳ" ekinin, karşılaştırma ve azlık derecesi bildiren sıfatlar yaptığını söyler.[195]

Janos Eckmann da Çağataycada karşılaştırmanın, sıfatlara getirilen -raḳ /-raġ /-rek ekleriyle yapıldığını belirtir.[196]

Cengiznāme'deki karşılaştırma eki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Biz hem birge ölgenimiz yaḫşı-***raḳ*** degil mü ? (57a / 15)

Meşhūr turur kim ḳulaḳ éşitken sözniñ köp***rek***i yalġan térler. (37b / 1)

Tevārihler ki kördüm, bularnıñ bir az***raḳ***ı-nıñ atları bitig-lik (11) érdi ve bes. (36b / 10,11)

2.1.2.1.1.11. "-sız / -siz" Eki

Olumsuzluk bildirir: küçsiz, ruḥsız, yüzsiz…[197]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Ayturlar: Ol ḥālde ḫānnıñ elinde (12) bir ḳap***sız*** ḳalḳan turur érdi. (42a / 11,12)

Baʿżılar aytur érdi: Bir ḳap***sız*** tolga turur (13) érdi. (42a / 12,13)

Bir Ḫudāya, meniñ düşmānımnı bilik***siz*** ḳılgıl (43b / 18)

---

[195] Korkmaz, adı geçen eser, s. 342.

[196] Eckmann, adı geçen eser, s. 78.

[197] Eckmann, adı geçen eser, s.48.

Deşt vilāyetin-deki her ḳayda **(59a)** serkeş bolup baş köterip yürügen kişiler çāre***siz*** bolup, (2) özleri kélip, mūṭīʿ bolup,nöker boldılar. (59a / 0,1,2)

Ḳılıç-***sız*** ġılāf, yaḳa***sız*** köñlek yiber(14)diler, (41a / 13,14)

2.1.2.1.2. Fiilden Ad Türeten Ekler

Fiilden ad türeten ekler, ya fiil kök ve gövdelerine yahut da ad kök ve gövdelerinden oluşturulmuş fiil gövdelerine getirilen eklerdir.

Ad kökenli sözler doğadaki somut ve soyut varlık ve nesneleri bütünüyle karşılayamadığı için, dil bir kısım nesne ve kavramları harekete dayandırarak karşılama yolunu benimsemiştir.[198]

2.1.2.1.2.1. "-a /-e, -ı /-i /-u /-ü " Eki

Çeşitli manalarda isim ve sıfatlar yapar: ḳoşa "çift", yıġı "ağlama, gözyaşı", busu "pusu", yumru… [199]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Atṭın yıraġda baġlap özi yayaġ bolup kéldi. Ol kişi-niñ ḳaşıge kéldi,(15) kördi ki, yüz töpen tüşüp ḳaltıray yatur érdi,ayaḳıda yaman yar***a***sı (16) bar. (55a / 14,15,16)

Bu yar***a***mız hem **(55 b)** ḥāl boldı. (55b / 0,1)

Kün sovıḳ (17) érdi. Hüseyn-Oġlan tégen Timur-Ḳutluḳ-Ḫān, Urus-Ḫān atalarınıñ ḳar(18)ındaşlarındın bolur érdi, ḳulaḳı üşüdi taḳı yar***u***sındın köpreki (19) tüşdi. (51a / 16,17,18,19)

---

[198] Korkmaz, adı geçen eser, s. 67.

[199] Eckmann, adı geçen eser, s.48.

2.1.2.1.2.2. "-g / ġ, -ıġ / -ig / -uġ / -üg" Eki

-ġ / -g'nin sedasızlaşmış şekilleriyle de kullanılır: Sıfatlar ve iş veya hareket bildiren mücerret isimler yapar, bazen müşahhas isimler için de kullanılır: açıġ, arıġ, ölüġ, ḳuruġ, sévüġ, çüçüg, tirig, bilig, bitig, ḳılıḳ…[200]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Ol hem aç*ıġ*-lıġ kişi érdi. Minnet ʿaẓīm. (54a / 2)

Sin bizniñ içimizde ḫān bolup bizge baş bolsañ (12) anı öltürüp andın aç*ıġ*ımızını almaḳ āsān turur. (52b / 11,12)

Taḳı bir emlek (7) ayġır atnı yekip béş sal*ıġ*ge ḳoya bérdiler.

Tevārihler ki kördüm, bularnıñ bir azraḳı-nıñ atları biti*g*-lik (11) érdi ve bes. (36b / 10,11)

2.1.2.1.2.3. "-ġu / - ḳu / -gü / -kü" Eki

Fiil ve alet isimleri yapar: alġu bérgü, içkü, közgü, uyḳu, yarġu[201]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Bigim taḳı aña açıġ ḳılıp (6) bégler-ni-niñ iç*ki*sini yıġıp ḫānnı ḳovaladı. Ḫān ḳaytıp yana Aḳ-Kölge (7) kéldi. (53b / 5,6,7)

Ḳalʿa ḫalāyıḳları uy*ḳu*sızlıḳdın (12) ḫarāb bolur érdi. (40b / 11,12)

2.1.2.1.2.4. "-ġun / -ḳun / -gün / -kün" Eki

Meslek ve faaliyet bildirir:çapġun, taşġun, tutkun, késkin[202] Cengiznāmen örnekler:

---

[200] Eckmann, adı geçen eser, s. 48-49.

[201] Eckmann, adı geçen eser, s.49.

Ḫān kişileri ḳorḳup tiz*gin*lerin tarttılar. Toḫtamış-Oġlan ḳayta (19) salġaç kélip ki tégdiler, köterip alġaç kéttiler. (57a / 18,19)

Şeyḫ Ahmed-(6)Ḫān néçe yıl anda tut*ḳun* bolup yana andın selāmet çıkıp öz vilāyeti Ḥācı-Tarḫānġa kéldi. (41a / 5,6)

2.1.2.1.2.5. "-l " Eki

Janos Eckmann, bu ek için "Moğolcadaki gibi" tabirini kullanır; eke örnek olarak da şunları verir: ḳabal, soyurġal, tükel, yasal…[203]

Nıcholas Poppe "Moğol Yazı Dilinin Grameri" adlı kitabında (Çev.: Günay Karaağaç)[204] fiilden isim yapan –l ekinin fonksyonunun "mücerret fikirler bildiren isimler yapmak" olduğunu belirtir.

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

"Bilgenlerniñ hem ti*l*ñe inmes ḳılġıl",-tép duʿā ḳılıñız. (43b / 19)

Çün Toḫtamış-Oġlan bay-ı meẕkūr(9)dın nā-ümīd boldı érse, icāzet ti*l*ep kéter boldı. (58a / 8,9)

"Ḳılalı tések hem, küçümiz yétmes. Bu bir yaş oġlandur. İltip ḳolıñızge (17) béreli. Köñlüñiz né ti*l*ese, anı ḳılursız bolġay",- tédiler. (46b / 16,17)

Janos Eckman'ın verdiği "soyurġal" örneğinine[205] Cengiznāme'de de rastlanılmaktadır:

Şefḳatler ḳılıp soyurġa*l*ar itdi. Tüşken māl ve yaraġnıñ barusını (2) Şeybān-Ḫānġa soyurġa*l* ḳılıp barusun öz leşkerige baḫşiş ḳıldı. (40a / 1,2)

---

[202] Eckmann, adı geçen eser, s.49.

[203] Eckmann, adı geçen eser, s.50.

[204] Nıcholas Poppe; Moğol Yazı Dilinin Grameri (Çev.: Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Basım Evi, İzmir 1992, s.57.

[205] Eckmann, adı geçen eser, s. 50.

ʿAlī Şīr Nevāyī'nin de verdiği "yasal" örneğinine[206] Cengiznāme'de üç yerde rastlanılmaktadır:

Yıraḳ yasa*l* çekip turġanımız ol (8) cihettin érdi. (43a / 7,8)

2.1.2.1.2.6. "-m, -ım / -im / -um / -üm" Eki

Janos Eckmann, bu ek için şunları söyler: "Mücerret bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu bildirir; bazen ölçü ifade eder: bir oḳ atımı, bir süt bışımıġa yavuḳ, bilim, ölüm, tutum…" [207]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Anı öltürüp Ḥıżr-Ḫān ikinçi nevbet ki ḫān boldı, bir yıl (11)yar*ım* pādşāhlıḳ ḳılıp érdi. Burut atlıġ bir yaman oġlı bar érdi. (54a / 10,11)

Bizniñ işimiz mü(9)şkīl boldı. Bu kün aḫşām birle bir iş ḳıla alsaḳ alduḳ, ḳıla almasaḳ, tañla barça öl*üm*(10)ge barġu turur biz. (52a / 8,9,10)

Böyle birle sançıp taşġaru alıp çıḳdılar, taḳı çarlatdılar: "Özge kişige öl*üm* yoḳ turur. yérlik yériñizdin teprenmeñiz!" –téyü. (53a / 7,8)

Oġlum-nıñ hem işi ol ṭarīḳe boldı, (3) özümge hem öl*üm* yaḳın kéldi. (46a / 2,3)

Ol kélgen kişi ḫānnıñ ölgen ḫaberin kéltürdi. Bularnıñ bir (7) aş biş*im* ḫāmūş bolup müteḥayyir bolġanı ol sebebdin érdi. (52a / 6,7)

2.1.2.1.2.7. "-mur " Eki

Janos Eckmann, -mur ekine sadece "-yamġur (<yaġmur)" örneğinde rastlanıldığını belirtir. [208]

---

[206] ʿAlī Şīr Nevāyī, Muḥākemetü'l-Luġateyn (Hazırlayan: F. Sema Barutçu Özönder) TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 47.

[207] Eckmann, adı geçen eser, s.50.

Ekin Cengiznāme'deki örneği de sadece "yaġmur" kelimesinde kendisini gösterir :

Aydı: "Bolur" Andın yana sordı (5) kim: "Sizniñ élde yaġ***mur*** köp bolur mu?" (44a / 4,5)Yana sordı kim: "sizniñ élde yaġ***mur*** köp yaġar mu?" mén aydım: "Beli, yaġar!". (44a / 13)

Yaġ***mur*** köp yaġar mu (17) tégeni yaḫşı, anıñ üçün kim barça ḫalāyıḳge yaġ***mur***dın refāhiyet bolur. (44a / 16,17)

2.1.2.1.2.8. "-n, -an / -en, -ın / -in / -un / -ün" Eki

Janos Eckmann ek için: "Çok kere müşahhas isimler olarak kullanılan mücerret fiil isimleri yapar" tabirini kullanır. Örnek olarak da şunları verir: bütün, çaḳın, ékin, ḳoşun, tiken, tügün… [209]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri "koşun" kelimesinde kendisini gösterir:

Bunlar hem turuş bérmey uluġları ḳaçtı. Özge él-künniñ (9) barçasın köçürü alıp kélip öz élige ḳoşdı, ve taḳı her aymaḳnı bir bikke ḳoş***un*** (10) bérdi. (40a / 8,9,10)

(17) Çün sizler ḳara kişiniñ ḳul-luḳını-nökerligini ḳabūl ḳıldıñız érse, mén hem sizlerni(18) ḳara kişi-ge ḳoş***un*** béreyin",- tép, ḳahr kılıp, nöker-sevderni ve él-künleri barçasın Ḳıyat (19) Isatayge soyırġal ḳıldı. Bese. (47b / 17,18,19)

Ḫān ki, (2) bu oġlanlarġa ḳahr ḳılıp Isatayge ḳoş***un*** ki bérdi, (48a / 1,2)

---

[208] Eckmann, adı geçen eser, s.51.

[209] Eckmann, adı geçen eser, s.51.

2.1.2.1.2.9. "-nç, -anç, -ınç / -inç / -unç / -ünç" Eki

Janos Eckmann ek için: "Akıl veya beden hareketleri ifade eden mücerret isimler yapar" tabirini kullanır. Örnek olarak da şunları verir: ökünç, ḳılınç, ḳorḳunç, saġınç, sévünç, sökünç, ürkünç…[210]

Ekin Cengiznāme'deki örneği ise aşağıdaki gibidir:

(11) İki miñ tümen él Kélin-Beyalınġa sév***inç***e itti. (46a / 11)

2.1.2.1.2.10. "-k / -ḳ, -aḳ / -ek, -uḳ / -ük" Eki

Ek, bir hareketin yerini veya sonucunu bildiren isimler, bazen de alet isimleri yapar.

Janos Eckmann ekin; bölek, buyruḳ/ġ, émgek, kötek, ölçek, sıġnak, tüfürük, yalaḳ, yataḳ/ġ…gibi isimlerden başka pasif anlamlı geçişli fiillerden türetilmiş sıfatlar yaptığını da beirtir: açuḳ, artuḳ, bozuk, çürük, késük, ösrük, sınuḳ, yapuḳ/ġ, yaruḳ, yıḳuḳ, yırtuḳ…[211]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Andın soñ (14) boz***uḳ***luḳ vāḳi' boldı. Her kişi ṭarafge baş köterdi. (54a / 13,14)

Bir kün taġ arasında av avlayı çıḳıp érdi. Bir böl***ek*** (14) maral-kéyikler yoluḳdı. (37b / 13,14)

Bir kün töşe***k***te yatıp olo yan-bu (17) yan aġınıp "āh!" urar érdi. Kélin-Beyalın bildi ki, né cihettin bī ṭāḳat bola turur. (45b / 16,17)

"Biz sizlerdin art***uḳ*** turur biz",- tép. Ol biri-örge turur. Ayturlar: (38b / 4)

---

[210] Eckmann, adı geçen eser, s.51.

[211] Eckmann, adı geçen eser, s.52.

2.1.2.1.2.11. "-ş, -ış / -iş / -uş / -üş" Eki

Hareketi veya harektin sonucunu adlandıran isimler yapar.

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bunlar hem tur***uş*** bérmey uluġları ḳaçtı. Özge él-künniñ (9) barçasın köçürü alıp kélip öz élige ḳoşdı, ve taḳı her aymaḳnı bir bikke ḳoşun (10) bérdi. (40a / 8,9,10)

Elḳıṣṣa, tañlası élçi-ge körün***üş*** bérdi(3)ler. (44a / 2,3)

Ezgü (11) bilmedim. Ol körün***üş***de sizniñ selāmetliñizni sordı. (44a / 10,11)

Künde körün***üş***tin ḳaytıp ö[y]ge barġınça (19) oynay-küle barur érdi. (52a / 18,19)

Tañlası kör[ü]n***üş***ke ki bardılar, ol aytġa(4)nça Noġaynı çarlap aldılar. Bir zamāndın soñ bularnı çarlay kişi kéldi. (53a / 3,4)

2.1.2.1.2.12. "-vul, -avul " Eki

Janos Eckmann, ekin Moğolcadan alındığını ve bazen Türkçe kelimelere de getirilebildiğini söyler. Örnek olarak da şunları verir: çapavul, ḳaravul, yortavul...[212]

"ḳaravul" kelimesine Muḥākemetü'l-Luġateyn'de de rastlanılır. ʿAlī Şīr Nevāyī de ekin Moğolcadan alındığını belirtir.[213]

Cengiznāme'de, ekin sadece "ḳaravul" kelimesinde, örneğine rastlanılmaktadır:

Berke- Ḫānnıñ ḳara***vul*** la(10)rı ol tefege (tepe) çıḳtılar. (42b / 9,10)

---

[212] Eckmann, adı geçen eser, s.53.

[213] ʿAlī Şīr Nevāyī, Muḥākemetü'l-Luġateyn (Hazırlayan: F. Sema Barutçu Özönder) TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 43.

2.1.2.1.2.13. "-z " Eki

Janos Eckmann'ın; boġuz, tüküz…[214] gibi kelimelerde örneklerine rastlanıldığını belirttiği ekin Cengiznāme'deki örneği de bu örneklerden farklı değildir:

Öy-niñ yarı yolıge yétkende (13)tutup attın çıḳıp mażbūt baġlap bıçaḳnı boġ[a]zıñġa ḳoyup bu ḫaberni soralı: (52a / 12,13)

2.1.2.2. FİİLLERİN YAPIMI

2.1.2.2.1. Addan Fiil Türeten Ekler

Addan fiil türeten ekler, ad kök ve gövdelerine gelerek yeni adlar türeten eklerdir. Tahsin Banguoğlu bu eklerin sayıca öteki türetme eklerinden daha az olduğunu belirtir.[215]

Zeynep Korkmaz da bu konuda şunları söyler: "Ad gövdeleri ya addan ad ya da fiilden ad olan gövdelerdir. Aslında, sayıları pek sınırlı olan ad gövdelerinden fiil türetme işinde de ön sırayı fiilden türemiş adlar alır. Ad gövdelerinden çok az sayıda fiil türetilmesinin sebebi, bu gövdelere gelen türetme eklerinin az işlek olmalarındandır."[216]

Zeynep Korkmaz addan fiil türeten ekler hakkında şunları da söyler: "Addan fiil türeten ekler, yalnızca eklendikleri adları "olma" ve "yapma" bildiren birer fiile dönüştürmekle kalmıyor; oluşan fiillerin kökten gelen anlamlarına göreceli yeni bazı işlevler de katmış oluyor."[217]

---

[214] Eckmann, adı geçen eser, s.53.

[215] Banguoğlu, s.204.

[216] Korkmaz, adı geçen eser, s. 110.

[217] Korkmaz, adı geçen eser, s. 111.

2.1.2.2.1.1. "-a- / -e-" Eki

Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar. Çağataycada bu ekle ilgili Janos Eckmann'ın verdiği örnekler şunlardır: aşa-, boşa-, méñze-, orna-, oyna-, ḳana-, …[218]

Ekin Cengiznāme'deki örneği ise aşağıdaki gibidir:

Künde körünüştin ḳaytıp ö[y]ge barġın (19) oyn***a***y-küle barur érdi. (52a / 18,19)

2.1.2.2.1.2. "-da- / -de-" Eki

Geçişli fiiller yapar. Janos Eckmann bu ekin örneklerini şöyle verir. alda-, ünde-, yanda-ş-…[219]

"ünde" örneğine Rıdvan Öztürk'ün "Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil" adlı kitabında da rastlanılmaktadır.[220]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Elḳıṣṣa, bégim-i mezkūr Ḥıżr-oġlanları (11) ün***de***tip iltip Sayın-Ḫān taḫtında Sarāy vilāyetide (12) ḫān ḳıldı. (50b / 10,11,12)

Mañḳutay oġlı Hıẓr-Ḫānnı ün***de***tip iltip Sarāy vilāyetinde ḫān ḳıldı.Sayın-Ḫān (38b / 16,17)

2.1.2.2.1.3. "-ı- / -i- / -u- / -ü-" Eki

Kullanımı "-a- / -e-" eki ile aynı görevleri üstlenir. Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar.

Bular yürüp tennūrġa kirdi. Bir ḳoy et[i]ni kéltürüp (7) tennūrġa asdılar, aġzını berk***i***ttiler. (49a / 5,6,7)

---

[218] Eckmann, adı geçen eser, s.53.

[219] Eckmann, adı geçen eser, s.54.

[220] Rıdvan Öztürk; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 36.

"berki" kelimesinin "-i" addan fiil yapma eki ile türetilmesinden Rıdvan Öztürk de bahseder.[221]

2.1.2.2.1.4. "-l-, -al- / -el-, -ul- / -ül-" Eki

Janos Eckmann bu ekin "-ay-" eki ile aynı fonksiyonda olduğunu söyler ve ekle ilgili şu örnekleri verir: azal-, oñal-, ḳarşul-, saġal-.[222]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Barça ḫalāyıḳlar aydılar: "Kildi- bégni Bérdi (9)- bég öltürüp érdi. Ol néçük tiri*l*di?" – tép (53b / 8,9)

Gāhi(8)siniñ ayaḳı toġru*l*ıp cefālar yétişip érdi térler, ve Allah a'lem! Ve taḳı her (9) ṣabāḥ kélip bu oġlanlar éşikte ḳorlar érdi. (51a / 7,8,9)

2.1.2.2.1.5. "-la- / -le-" Eki

Janos Eckmann ek ile ilgili şunları söyler: "İsmin belirttiği ile ilgili bir hareketi ifade etmek için her türlü isme getirilebilir."[223] Janos Eckmann'ın ekle ilgili verdiği örneklerden bağzıları şunlardır: aġırla-, avla-, "baġla-, barla-, burunla-, ikele-, taşla-, yaḫşıla-, yoḳla-…

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

'İdil deryāsıge yuvaşdı (2) tép. Ḫān (ḳaşın)daḳı kişiler bilen filḥāl at*la*ndı. (56b / 1,2)

Urus-Ḫān hem bu él(3)lerge bisyār cefā ḳıla baş*la*dılar. (56a / 2,3)

Yaḳındakı éller hem atları sémiz*le*p ḳaldı. Bularġa (7) yaḳın yétken maḥālde ḫānnıñ ḳaşında kişi az ḳaldı,iki yüz kişi (8) köp bolsa üç yüz kişi bolġay érdi. (56b / 6,7,8)

---

[221] Öztürk, adı geçen eser, s. 41.

[222] Eckmann, adı geçen eser, s.54

[223] Eckmann, adı geçen eser, s.54

2.1.2.2.1.6. "-şa- / -şe-" Eki

Eckmann, ekin "fosilleşmiş" olduğunu söyler ve ekle ilgili aşağıdaki örnekleri verir: Oḫşa- "benzemek" (ok "tam aynısı, eş"), ḳaḳşa-l-.[224]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Bu söz ġalaṭ oḫ***şa***r, anıñ üçün (19) kim, iki ḳavmdın iki ittifāḳ birle bir yérde ḫān bolmaḳı müşkil turur.(46a / 18,19)

Émdi öziñiz(14)ge oḫ***şa***tıp ḫān bolup turursiz. (46b / 13,14)

2.1.2.2.2. Fiilden Fiil Türeten Ekler

Fiilden fiil türeten ekler, fiil kök ve gövdelerinden fiil türetmek için kullanılan eklerdir. Fiil gövdeleri ya addan fiil ya da fiilden fiil türetme ekleriyle oluşturulmuş gövdelerdir. Bu gruptaki eklerin bir bölüğü çok işlekken bir bölüğü daha az işlektir. İçlerinde artık iyiden iyiye kullanımdan düşmüş olanlar da vardır.

2.1.2.2.2.1. "-ar- / -er-, -ur- / -ür-" Eki

Janos Eckmann'ın ettirgenlik bildirdiğini söylediği ekle ilgili örnekleri şunlardır: çıḳar-, kéter-, ḳaytar-, aşur-, içür-, ḳaçur- tüşür-…[225]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Bularnıñ élçi-si ki kéldi, (19) bisyār şādmān bolup köre alıp sıladı. Taḳı filḥāl kişi ḳoşup ḳayt***an***p **(47a)** yiberdi. (46b / 18,19)

Rıdvan Öztürk de bu ekle ilgili "ḳayt-ar-" örneğini vermiştir. [226]

---

[224] Eckmann, adı geçen eser, s. 55.

[225] Eckmann, adı geçen eser, s. 56.

[226] Rıdvan Öztürk; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 87.

Kördiñ mü? Ol meniñ atam turur, anı tüş***ür***diler. (14) Dembedem séniñ atañnı hem tüş***ür***ürler. (57a / 13,14)

Mamaynıñ leşkeri basıldı. Özi hem ḳolġa tüşti. (11) Öltürdiler. Él-künin köç***ür***üp 'İdil Deryā-sı-nıñ boyınġa kéltür(12)diler. (58b / 10,11,12)

Nāgāh eger ḫaṭā(2)sı ya ġalaṭı vāḳiʿ bolmamış bolsa, ġalaṭnı çıḳ***ar***ıp ḫaṭāsını rāst ḳılsalar. (37b / 1,2)

Yine bir néçe at-ge bebūrtek oġlan-larnı saylap çıḳ***ar***dılar. (57a / 2)

"çıḳ-***ar-***" örneğine Rıdvan Öztürk de değinmiştir. [227]

2.1.2.2.2.2. "-dur- / -dür- / -tur- / -tür-" Eki

Janos Eckmann'ın, bu ettirgenlik bildiren ekle ilgili örnekleri şunlardır: açtur-, aḳtur-, atlandur-, budur-, kéltür-, köydür-, öldür- / öltür-, sévündür-, toldur-, yudur-…[228]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Bir néçe ay anda bolup vilāyetniñ işin-küçin (4) żabṭ-rabṭ ḳılıp māl-ḫarācın ḳabūl ḳıl***dur***up daruġa ḥākimler ḳoyup muẓaffer ve menṣūr (5) öz vilāyetinge ḳaytdılar. (40a / 3,4,5)

Bu cihettin kāhinler birle bilgelerni (2) baḳ***tur***dılar. (41b / 1,2)

Çün Şeybān-Ḫān bildi ki, bular ferāġat boldılar leşkerin yıġ***dur***dı. (40b / 14)

2.1.2.2.2.3. "-ġar- / -ger- / -ḳar- / -ker- ve -ġur- / -gür- / -ḳur- / -kür-" Eki

Janos Eckmann'ın ettirgenlik bildirdiğini söylediği ekle ilgili örnekleri şunlardır: bütker-, ötker-, toyġar-, azġur-, yétkür-…[229]

---

[227] Öztürk, adı geçen eser, s. 87

[228] Eckmann, adı geçen eser, s. 56.

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Hālā bu yérdin (9) turup düşmānlık żāhir ḳılsaḳ işimiz rāst kélmegey. Bir ḥīle birle özü(10)mizni aña yét***kür***e köreli. (46b / 8,9)

"İn-şāʾ-Allah, (10) ölmesem, özümni yét***kür***güm turur sizlerge",- tédi. (56a / 9,10)

2.1.2.2.2.4. "-l-, -ıl- / -il- / -ul- / -ül-" Eki

Janos Eckmann'ın "pasif veya meçhul" olarak belirttiği ek için verdiği örnekler şunlardır: açıl-, bitil-, boyal-, éğil-, évrül-, ḳılıl-, ükül-… [230]

Rıdvan Öztürk, -l- ekinin asıl fonksyonunun edilgenlik olduğunu, ekin geçişli fiillerden pasif manalı fiiller; geçişsiz fiillerden ise meçhul manalı fiiller türettiğini belirtir.[231]

Ekin Cengiznāme'deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Corġatı ve dostıġānnı (20) kéltürüp ḳoydıla[r]. Bir ḫaylī müddet ötti kim, né bal kündeki tek corġatıġa ḳoy***ul***ır (21) né dostıġānġā süz***ül***ür érdi. (48a / 19,20,21)

Mamaynıñ leşkeri bas***ıl***dı. Özi hem ḳolġa tüşti. (11) Öltürdiler. Él-künin köçürüp 'İdil Deryā-sı-nıñ boyınġa kéltür(12)diler. (58b / 10,11,12)

Oġlan(39a)larından soñ ol ḫān taḫtında ḫānlık bizge téggendür térler.Bu bir (2) defʿa söz munda taḳrīb birle ayt***ıl***dı. (39a / 0,1,2)

On iki ḳorı tüz***ül***di ve bégleri (5) beryāk birle olturdıla(r): Cevlān çekip aş-taʿām yéyilgendin soñ Sayın-Ḫān ḳaytıp (6) yükündi. (39a / 4,5,6)

---

[229] Eckmann, adı geçen eser, s. 56.

[230] Eckmann, adı geçen eser, s. 56.

[231] Rıdvan Öztürk; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yayınları, Ankara 1997, s.83.

2.1.2.2.2.5. “-n-, -ın- / -in- / -un- / -ün-” Eki

Janos Eckmann’ın “dönüşlü veya meçhul” olarak belirttiği ek için verdiği örnekler şunlardır: ağızlan-, çalın- körün-, sağın-, tilen-…[232]

Ekin Cengiznāme’deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Ammā bir-iki ḥikāyet bu muḫtaṣarda yād ḳıl*ın*dı. (43b / 6)

“Aramızda gine ʿadāvet bolġay. Sizniñ köziñizge yaman kör*ün*ürmén”, (14) -tép, bu cihettin ḳābūl ḳılmaymén. Émdi ol-oḳ ḫān bolsun. (39a / 13,14)

'İdil deryāsıge yuvaşdı (2) tép. Ḫān (ḳaşın)daḳı kişiler bilen filḥāl atla*n*dı. (56b / 1,2)

Yana bir (2) ḥikāyet kim: Özi ʿİdil deryāsını kéçe çérig atla*n*ıp érdi. (44b / 1,2)

2.1.2.2.2.6. “-sa- / -se-” Eki

Janos Eckmann ekin istek ifade ettiğini belirtir ve şu örnekleri verir: körse-t-, ḳapsa-.[233]

İşlek olmayan bu ekin Cengiznāme’deki örnekleri “körse-t-” kelimesinde kendisini gösterir:

Taḳı bir oġlan yigitni żaʿīfe ṣūretige (9) yasap kör*se*tdiler érse, körgeç żaʿīfe-si ḫāṭırınġa kéldi. (44b / 8,9)

2.1.2.2.2.7. “-ş-, -ış- / -iş- / -uş- / -üş-” Eki

Janos Eckmann, ekle ilgili şunları söyler: “Birden çok fail tarafından ortaklaşa veya karşılıklı yapılan müşareket veya ortaklaşma ifadeli fiiller yapar; umumiyetle ilk şekil

---

[232] Eckmann, adı geçen eser, s. 57.

[233] Eckmann, adı geçen eser, s. 57.

kullanılmaz.” ve şu örnekleri de ekler: “beriş-, çapġulaş-, déyiş-, inanış-, körüş-, sözleş.” [234]

Ekin Cengiznāme’deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

Ayturlar. Her cinsdin bir ḫarmen ḳıldılar: bī-ḥésāb ḫarmen bolup érdi. İki kündin (16) soñ ḫān yét*ı*ştı, bu feth-nuṣretnı kördi. (39b / 15,16)

Bu ʿazīzler biri-birsi (21) birle mürāʿat ḳıl*ı*ştılar: “Ḳaysımız kirerbiz?”. Bularnıñ birisige Baba Tükles dér i[r]diler. (48b / 20,21)

Bular ki Ḫānnıñ ḫizmetige yét*ı*ştiler, Ḫān bularġa üç örge saldı. (17) Altun bosaġalı aḳ örgen i Sayın-Ḫānġa saldı, (38a / 16,17)

İki ḳollarıġa alıp bir-birige çaḳ*ı*ştı(6)ura başladılar. (40b / 5,6)

Yaz ki açıldı, bég bir néçe kişi ḳoşdı. Ḫān yaylaġ-ge çıḳıp bara turġa(16)nda, él soñıdın kélip yılḳı ḳovdılar: Ḳovġın yétip, ur*u*ştup bularnı (17) basdılar. (55b / 15,16,17)

2.1.2.2.2.8. “-t-” Eki

Janos Eckmann, ekin ünlü ile veya r ile biten kök ve gövdelere getirildiğini söyler ve ekle ilgili şu örnekleri verir: avut-, meñzet-, oḫşat-, yürüt-, bélgürt-, yalbart-, ḳözin yaşart-, yügürt-…[235]

Ekin Cengiznāme’deki örnekleri ise aşağıdaki gibidir:

“Ḳabūl ḳılmadılar. Né cihetdın ḳabūl ḳıla al-maġanların (8) bile almaymén. Bu ʿarżımnı sizge ay*t*ayın tép kéldim”, - tédi. Ḫān aydı: “Sayın(9) yosaḳlı söz ay*t*a turur. (39a / 7,8,9)

---

[234] Eckmann, adı geçen eser, s. 57-58.

[235] Eckmann, adı geçen eser, s. 58.

Mañḳutay oġlı Hıẓr-Ḫānnı ünde***tép*** iltip Sarāy vilāyetinde ḫān ḳıldı.Sayın-Ḫān (38b / 16,17)

Oġlan(39a)larından soñ ol ḫān taḫtında ḫānlık bizge téggendür térler. Bu bir (2) defʿa söz munda taḳrīb birle ayt*ı*ldı. (39a / 0,1,2)

2.1.3. BİRLEŞİK KELİMELER

Yeni söz yapım yollarından biri de birleştirmedir. Zeynep Korkmaz, birleşik kelimeler ile ilgili şunları söyler: "Birleşik kelime, yeni bir kavramı veya yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesidir. Birleşik kelimede kulanılan söz kalıpları çeşitli kelime gruplarıdır. Bir kelime grubu yapısındaki her birleşik kelime, birleşiği oluşturan sözlerin kendi anlamları dışında yeni ve bağımsız birer sözlük anlamı kazanmıştır. Birleşik kelimeyi sıradan bir kelime grubundan ayıran özellik de bu anlam değişikliğine dayanır."[236]

2.1.3.1. BİRLEŞİK ADLAR

Zeynep Korkmaz, bileşik adları oluşumları bakımından şu başlıklar altında toplamıştır: ad tamlaması kalıbındaki birleşik adlar, sıfat tamlaması kalıbındaki birleşik adlar, sıfat-fiil kalıbındaki birleşik adlar, isnat grubu kalıbındaki birleşik adlar, ad + çekimli fiil kalıbındaki birleşik adlar, ikileme kalıbındaki birleşik adlar. [237]

Cengiznāme'deki birleşik adlar şöyledir:

Andın soñ, (10) bu başnı ḳorḳorge kezdürüp feryād ḳılura bardılar: " ***Ḳara kişi*** Ḫān bolmak mundın (11) kesilsün!" tép. Çün Bacır Toḳ-Buġanı ki öltürdiler, Ḥażret-i Özbeg(12)Ḫānnı ḫān köterip taḫtd[e] oltur[t]dılar. (47b / 9,10,11,12)

Ḳara kişi Mamay-ḫalḳ-ulusnıñ tamām(ı)(4)dın alıp turur. (58a / 3,4)

---

[236] Korkmaz, adı geçen eser, s. 137.

[237] Korkmaz, adı geçen eser, s.139-143.

Yukarıdaki örnekler sıfat tamlaması kalıbındaki birleşik adlara örnek verilebilir.

2.1.3.2. BİRLEŞİK SIFATLAR

Zeynep Korkmaz, bileşik sıfatları oluşumları bakımından şu başlıklar altında toplamıştır: ad tamlaması kalıbındaki birleşik sıfatlar, sıfat tamlaması kalıbındaki birleşik sıfatlar, isnat grubu kalıbındaki birleşik sıfatlar, iki sıfatın birleşmesinden oluşmuş birleşik sıfatlar.[238]

Cengiznāme'deki birleşik sıfatlar şöyledir:

Ayaḳında-ḳı başaḳnı aldurup ***köp (14) türlük dārūlar*** ḳıldurdı. Tā bir aydın soñ yaḫşı boldı. Ol ḳış bég ḫizmetide (15) boldılar. (55b / 13,14,15)

Ciheti bu turur. Toḫtamış-Oġlan Urus-Ḫānnıñ ölgenin bilmey (14) ḳaçıp ***Kökedey-Yisbuġa tégen yaḫşı otlaġlı-sulaġlı yérler*** bolur, ol (15) yérge bardılar. (57b / 13,14,15)

Sayın-Ḫān salġaġan yurtlarıda bolur érdi tép (5) tururlar. Ve taḳı Alaṭayġa ***miñ baġlı él*** ayırdı. (48a / 4,5)

Tā tañ atḳunça bir kişi ***çıḳar çaḳlı yol*** ḳıldılar. (40b / 16)

Yukarıdaki birleşik sıfatlar, bir sıfat ile adlardan *+lI / +lU, +sIz /+sUz* ekleriyle kurulan sıfatların oluşturduğu birleşiklerdir.

2.1.3.3. BİRLEŞİK ZARFLAR

Birleşik sıfatların bir bölümü aynı zamanda zarf olarak da kullanılabilir. Zeynep Korkmaz bu durumun örneklerini şu şekilde vermiştir: *uzun boylu* delikanlı, *uzun boylu* anlat-; *hıncahınç* insan, *hıncahınç* dol- …[239]

---

[238] Korkmaz, adı geçen eser, s. 143-145.

[239] Korkmaz, adı geçen eser, s.145.

Zeynep Korkmaz, birleşik zarflarla ilgili şunları söyler: "Birleşik zarflar genellikle kelime grupları biçiminde olan zarflardır. Ancak, bunların içinde anlam kayma ve değişmesine uğrayarak yeni ve tek bir kavrama karşılık olanlar bulunduğu gibi, birleşiği oluşturan ögelerin, şekilce birleşik kelime oluşturma kalıbına uyduğu hâlde, anlamca sürekli yeni bir kavramı karşılamadığı görülmektedir. Bunlar birer kelime grubu olarak, cümlede zarf görevi yüklenmişlerdir. Yahut da eklendikleri fiilin önünde anlam pekiştirici, anlam güçlendirici birer görevleri vardır. Ancak anlam ve görevleri sürekli değil geçicidir. Bu bakımdan birleşik zarfları:

1. Birleşik kelime özelliği taşıyan zarflar,

2. Geçici görevde birleşik zarflar olarak iki ayrı bölümde ele almak uygun olacaktır."[240]

Zeynep Korkmaz, birleşik kelime özelliği taşıyan birleşik zarflara şu örnekleri verir: *alelacele* (git-), *arada bir* (uğra-), *başına buyruk* (ol-), *er geç* (anla-), *gitgide* (azıt-), *ileri geri* (konuş-), *yüzü koyun* (yatır-).[241]

Zeynep Korkmaz geçici görevdeki birleşik zarfların; "birer kelime grubu oluşturacak anlam kayma ve değişmesine uğramadan cümlede zarf görevi yüklenmiş olan birleşikler" olduğunu belirtir ve bunları altı kategoride değerlendirir: Ad tamlaması kalıbındaki zarflar, sıfat tamlaması kalıbındaki zarflar, isnat grubu kalıbındaki zarflar, tekrar grubu kalıbındaki zarflar, ad-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil kalıbındaki zarflar, kısaltma grupları kalıbındaki zarflar.[242]

Cengiznāme'deki birleşik zarflar:

Atṭın yıraġda baġlap özi yayaġ bolup kéldi. Ol kişi-niñ ḳaşıge kéldi,(15) kördi ki, ***yüz töpen tüşüp*** ḳaltıray yatur érdi,ayaḳıda yaman yarası (16) bar. (55a / 14,15,16)

---

[240] Korkmaz, adı geçen eser, s.145-146.

[241] Korkmaz, adı geçen eser, s.146.

[242] Korkmaz, adı geçen eser, s.146-147.

Çün aḥşām ***kişi tanımas bekin*** ki boldı, ol iki çora-sı-nıñ (2) biri-si-niñ idrāki bar érdi, fehm-lıḳ kişi érdi, ol aydı: "Hālā kéç boldı." (45a / 1,2)

Taḳı ***süren salıp*** tégdiler. (9) Bir tolġaşıp ki çıḳdılar, Ürik-Timurnıñ atı yıḳıldı, feryād ḳıldı. (57a / 8,9)

2.1.3.4. BİRLEŞİK ZAMİRLER

Zeynep Korkmaz birleşik zamirlerle ilgili şunları söyler: "Bilindiği gibi, zamirler kişileri ve nesneleri temsil ya da işaret yoluyla karşılayan gramer birimleridir. Yapıları bakımından basit ve türemiş zamirler de vardır. Birleşik zamirler, birden fazla zamir ya da başka gramer kategorisinde adların belirli kalıplar içinde birleştirilmesinden oluşmuş zamirlerdir. Türkiye Türkçesindeki birleşik zamirler, yapıları bakımından genellikle ya şahıs, işaret ve belirsiz zamirlerin bağlama kalıbında art arda gelmesiyle yahut da çeşitli yapıdaki birleşik sıfatların iyelik ekleri alarak zamire dönüşmesinden oluşmuştur. Bunların sayıları da belirli ve sınırlıdır: *sen ben, biz siz, şu bu, falan filan, falanca filanca, öteki beriki; birazı, birçoğu, birkaçı, birtakımı, büyüsü küçüğü, canlısı cansızı, her biri, her birimiz, her biriniz, hiçbiri, hiçbirimiz, iyisi kötüsü, üçü beşi* vb."[243]

Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdadır:

Allah-Ta'ālā-nıñ nuṣreti birle Celāl ud-Dīn-Sulṭān taḳı bu oġlanlar ḳolge (17) tafa kélip ***her birsi*** bir şīr-merd yigit bekin süren salıp bir yola at saldılar. (57a / 16,17)

ʿĀḳıbet(16) aña ḳarār bérdiler kim ki tennūr ḳazġıylar, ***her birsini*** on araba süksük bile kız-(17)durġaylar. (48b / 15,16,17)

"Ol sékiz kişiniñ ***her birsi*** miñ öyge atam turur", (4) –tér érdi. (42a / 3,4)

---

[243] Korkmaz, adı geçen eser, s. 148.

2.1.3.5. BİRLEŞİK ÜNLEMLER

Zeynep Korkmaz birleşik ünlemlerle ilgili şunları söyler: "Ünlemler, söz içinde konuşanın acıma, beğeni, sevinç, korku, şaşkınlık, üzüntü, hayret, özlem vb. çok çeşitli duygu, düşünce ve heyecanlarını etkili biçimde dile getiren sözlerdir. Bu sözler tek kelimeden ibaret olduğu gibi, öteki kelime sınıflarında görüldüğü üzere bir ad veya fiille birleşmiş bir ünlem grubu da olabilir. Ünlem gruplarında, grubun her iki ögesi, şekil bilgisi açısından araya bir ek almadan birleşir. *Ey dağların bekçisi; Çam ağaçları! Ey tatlı ve ulvî gece!* örneklerinde görüldüğü üzere, ünlem grubunun ad ögesi bir ad veya sıfat tamlaması da olabilir. Ünlemin kendisi de *aman aman!, sakın ha!, baş üstüne, pisi pisi, tövbe tövbe!* biçimlerinde yalnız başına da bir grup oluşturabilen ünlem grupları, cümledeki bir duygu ve heyecanın (hatta yerine göre bir düşüncenin) tek bir duygu kavramı hâlinde bütünleşmiş anlatım biçimi olduklarından, birleşik kelimeler arasına ünlem gruplarını da eklemek gerekmiştir. Ünlem grupları içinde bir duyguyu çekimli bir fiil veya bir cümle olarak dile getiren parçalar da vardır." [244]

Birleşik Ünlemlerin Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Aytur : "***Ey nā-(10)merd Toḫtamış***! Sözimiz andaġ mu érdi? Ḳaytıp tolġansa, mén ḳaldım!"- tér (11) érdi. (57a / 9,10,11)

Bégleri ve nökerleri éşikide ḳorlap érdiler. Bular kélip (5) éşikte tüştiler taḳı bir kerrāt "***çev-çev!***" tép yaslaġandın soñ "çe!" tégeç (6) Bacır Toḳ-Buġanıñ üstige ḳoyuldular. (47b / 4,5,6)

Bir kün Ḥażret Şeyḫ Berke-Ḫānġa aydı kim: "***Ey ferzende***! Ḫudāy (12) Taʿālānıñ emri andaġ boldu kim, sén barıp atalarnıñ yurtında pādşāhlıġını ḳılġıl!"- tédi. (41b / 11,12)

---

[244] Korkmaz, adı geçen eser, s. 149.

2.1.3.6. BİRLEŞİK BAĞLAÇLAR

Zeynep Korkmaz, birleşik bağlaçlarla ilgili şunları söyler: "Bağlaçlar, kelimeleri, kelime gruplarını cümlelerini, kimi zaman da paragrafları şekil ve anlamca biribirine bağlayan ve yüklendikleri işlevlerle, bağladıkları sözler arasında çeşitli anlam ilişkileri bulunan gramer ögeleridir. Dil bu görevi yerine getirmek için ad tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu, edat grubu, ünlem grubu gibi çeşitli kelime gruplarından yararlanmıştır. Bu gruplar cümlenin ögeleri arasındaki duygu ve anlam ilişkisilerini kurabilmek için ister istemez özel nitelikte kaynaşmış birer anlam bütünlüğü kazanarak birleşik bağlaçları oluşturmuştur: Aksi hâlde, bilindiği üzere, bu durumda, bundan başka, buna karşı, daha doğrusu, öte yandan, sözün kısası, yazık ki…"[245]

Birleşik bağlaçların Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdadır:

Bu söz ġalaṭ oḫşar, ***anıñ üçün*** (19) kim, iki ḳavmdın iki ittifāḳ birle bir yérde ḫān bolmaḳı müşkil turur.(46a / 18,19)

Ḥattā ki (6) su taşıġan, kerpiç ḳoyġan ve kerpiç taşıġan bular érdi. (51a / 5,6)

"Ḳılalı tések hem, küçümiz yétmes. Bu bir yaş oġlandur. İltip ḳolıñızge (17) béreli. Köñlüñiz né tilese, anı ḳılursız bolġay",- tédiler. "***Munıñ üçün*** o (18) élimizdin celā-yi vaṭān bolurımız yoḳ turur", -tép yiberdiler. (46b / 16,17,18)

Nétek ki atası Cır-Ḳutlı (4) üstinge ʿimāret salur boldı, ūstād ḳalsun tép özge kişi(5)ni aralaşdurmay ʿimāretniñ tamām işin bularġa buyurdı. (51a / 3,4,5)

---

[245] Korkmaz, adı geçen eser, s. 148-149.

2.1.3.7. BİRLEŞİK FİİLLER

Zeynep Korkmaz birleşik fiillerin tanımını şu şekilde yapar: "Bir ad ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin, birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir."[246]

Janos Eckmann ise birleşik fiillerle ilgili şunları söyler: "Çağataycada, Farsçada olduğu gibi, hareketlerin büyük bir kısmı, iki unsurun yan yana getirilmesiyle ifade edilir. Bu iki unsurdan biri, umumiyetle Arapça ve Farsça, nadiren Türkçe bir isim (veya isim olarak kullanılan bir başka kelime); diğeri ise, daima Türkçe bir yardımcı fiildir. Bu yardımcı fiil, çok defa ḳıl- 'kılmak; yapmak', bazen ve daha çok şiirde et- veya eyle-, vb. (Farsça kerhen "yapmak")'dir." der ve bu duruma örnek olarak şunları verir:'afv ḳıl-, çâk ét-, nâle çék-, ârâm tap-, âh ur-, ġam ye-, ġuṣṣa yut- [247]

Ayrıca, Janos Eckmann, "diğer fiillerin belirsiz gerundiumları ile kullanılan şu fiiller, çeşitli birleşik fiilleri teşkil eder." der ve aşağıdaki örnekleri verir:

al- "almak", iktidar ve olabilirlik iradesi ile: *bola alur* "olabilir",

başla- "başlamak": *aḳara başladı*

bér- "vermek", başkaları uğruna yapılan bir harekete işaret ederek veya bir hareketin çabukluğunu ifade ile: *tuta bérdim*

bil- "bilmek; muktedir olmak": *hîç kim méni ḫalâṣ éte bilmes meger hudâ*

bol- "olmak, bulunmak", iktidar veya (nadiren) olabilirlik göstermek: *mundaḳ söz ayta bolġay*

kél- "gelmek", daha önceki bir tarihten beri devam eden bir hal veya hareketi ifade eder: *bu vilâyetler ḳadîmdin Türkke bola kélgendür*

---

[246] Korkmaz, adı geçen eser, s. 150.

[247] Eckmann, adı geçen eser, s. 58.

kiriş- "girişmek", başlamak ifadesi ile: *yamġur yaġa kirişti*

kör- "görmek", uğraşmak, çalışıp çabalamak manası ile: *namazġa çıka köreyin*

ḳal- "kalmak", bir hareketteki devamlılığa işaret ile: *yol başında tura ḳaldı Mīrzâ*

sal- "salmak", *ite sal-* ifadesinde: *çünki derbend içige yétküñdür, Zâlnıñ köksiye urup ite sal*

tüş- "düşmek; inmek" hızlı bir harekete işaret ile: *Aḫşîdin ḳaçıp çıḳḳanda sizdin ayrıla tüşkende Endicân kéldim*

yavuş- "yaklaşmak, yakma gelmek": *tañ ata yavuşıp édi*

yaz- "kaçırmak, başaramamak, yanılmak", "yapmağa yaklaşmak; gerçekleştirmek üzere olmak": *ġarḳ bola yazdı*

yibér- "göndermek": *Haḳ subhânehu ayta yibérdi.*[248]

Bu şekilde oluşan birleşik fiillerin Cengiznāme'deki örnekleri:

Andın soñ, (10) bu başnı ḳorḳorge kezdürüp feryād ***ḳılura bardılar***. " Ḳara kişi Ḫān bolmak mundın (11) kesilsün!" tép. Çün Bacır Toḳ-Buġanı ki öltürdiler, Ḥażret-i Özbeg(12)Ḫānnı ḫān köterip taḫtd[e] oltur[t]dılar. (47b / 9,10,11,12)

Bizniñ işimiz mü(9)şkīl boldı. Bu kün aḫşām birle bir iş ***ḳıla alsaḳ*** alduḳ, ḳıla almasaḳ, tañla barça ölüm(10)ge barġu turur biz. (52a / 8,9,10)

Ḫānnıñ élleri yaylaġ-ge tarḳap érdi. Atnıñ semrügen (5) maḥāli érdi. Ḫān ḳatıġ ılġadı.Yıraḳ-daḳı éllerniñ çériki ḫānġa (6) ***yétüşe almadı***.. (56b / 4,5,6)

---

[248] Eckmann, adı geçen eser, s.105.

Hemīn ki tüşkeç küli köñli-yaşıl-lı (9) bolup yalını tennūrnıñ aġzından ***çıḳara bardı***. (49a / 8,9)

Taḳı bir emlek (7) aygır atnı yekip béş salıġge ***ḳoya bérdiler***. Bu emlek at, arabanı alıp (8) ḳaçıp yaplarge, ḳaçularge urur érdi, tā bégim helāk boldı. (54a / 6,7,8)

"Yérlik yériñizdin teprenmeñ(9)iz",- tédiler érse, barçası sust bolup ***oltura ḳaldılar***. (47b / 8,9)

2.1.4. EK KALIPLAŞMASI ile OLUŞAN KELİMELER

Ek kalıplaşması, bir çekim veya yapım ekinin eklendiği söz ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasıdır.

Cengiznāme'de geçen ve günümüz Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış kabul edilen kelimelere örnekler:

içre: [249]

Ḫilāfet taḫtı(2)nıñ ki ḫüsrevi ve şecāʿat meydānı-nıñ rüstemi, ol ki meydān ***içre*** bir kün Rüstem-i Dastān (3) érür, (37a / 1,2,3)

ilgerü: [250]

Bu (16) çaḳlı at atanıp turġanda munuñ yaġısı-nı bozup kétmekni (17) özimge oḫşata almaymen. Séni ***ilgerü*** ümīdlik yaḫşı kişi körüne tururs in (58 b) Téñri -Ta'ālā işiñni öñdür bolġay. (58a / 15,16,17)

Üç kün (7) lük yérge ***ilgerü*** yüriyür érdi. Meskev pādşāh[ı] ḫaber tapdı, yüz elik miñ kişi (8) birle ḳarşu çıḳdı. (39b / 7,8)

---

[249] Zeynep Korkmaz; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 8.

[250] Korkmaz, adı geçen eser, s. 6.

taḳı:[251]

Taḳı yana barıb dünyānıñ pādşāhlıġına ***taḳı*** meşaḳḳatine (14) özimni salġaymén! (41b / 13,14)

taşġaru:[252]

Böyle birle sançıp ***taşġaru*** alıp çıḳdılar, taḳı çarlatdılar: "Özge kişige ölüm yoḳ turur. yérlik yériñizdin teprenmeñiz!"- téyü. (53a / 7,8)

taşra:[253]

"Sizniñ yarlıḳıñızdın (5) ***taşra*** men bir iş ḳılıp turur mén. Eger günāhımnı baġ[ış]lasañız aytayın", - tédi. (46a / 4,5)

yana:[254]

Taḳı ***yana*** barıb dünyānıñ pādşāhlıġına taḳı meşaḳḳatine (14) özimni salġaymén! (41b / 13,14)

yoḳḳaru:[255]

Taḳtın rāst kılġunç Isatay yétip (7) boynınġa çaptı, başı bir ḳadem yérgebarıp tüşti. Alatay böyde bile sançıp (8)***yuḳaru*** kötergeç feryād ḳıldı kim: "Muña iyenizniñ başı. (47b / 6,7,8)

---

[251]Zeynep Korkmaz; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 61.

[252] Korkmaz, adı geçen eser, s. 6.

[253] Korkmaz, adı geçen eser, s. 8.

[254] Korkmaz, adı geçen eser, s. 59.

[255] Korkmaz, adı geçen eser, s. 7.

II. BÖLÜM

CENGİZNĀME'NİN CÜMLE BİLGİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. CÜMLE

Bir yargıyı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir fiile ya da çekimli fiille birlikte kullanılan kelimeler bütününe "cümle" denir. Başka bir deyişle cümle; bir duyguyu, bir düşünceyi, bir hayali, bir olayı, bir isteği, bir hükmü tam olarak bildiren kelime veya kelime topluluğudur.

1.1. CÜMLENİN UNSURLARI

Cümlenin anlaşılmasında görev yüklenmiş olan kelimelere cümlenin unsurları adı verilir.[256]

Türkçede, cümlenin unsurları, önem sırasına göre şöyledir:[257]

I. Temel ögeler (Yüklem, özne).

II. Yardımcı ögeler (Nesne, tümleç)

1.1.1. YÜKLEM

Yüklem cümlenin en önemli unsurudur; cümleyi kurar. Yüklem olmadan hüküm bildirilemez. Yüklem bir hareket ifade edebilir; durum, hususiyet, şart ve failin sayısını bildirebilir. Bir cümlenin yüklemi değişik kelime gruplarından oluşabilir.

---

[256] Gülensoy; Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 429.

[257] Gülensoy, adı geçen eser, s. 429.

Çağatayçada üç çeşit yüklem vardır:[258]

Fiilden yapılmış yüklem: Bu, bir fiilin çekimli şeklidir.[259]

Fiilden yapılmış yüklemlerin Cengiznāmedeki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Andın soñ, (10) bu başnı ḳorḳorge kezdürüp feryād ḳılura ***bardılar***: " Ḳara kişi Ḫān bolmak mundın (11) ***kesilsün!***" (47b / 9,10,11)

ʿİdil deryāsıdaġı vilāyetlerni ḫān yosuḳına Sayın-Ḫānġa ***bérdi***,(2) sol ḳolı birlen Sır deryāsı boyındaḳı vilāyetlerni İcenge ***bérdiler.*** (39b / 1,2)

"Méniñ bu sözümni ḳabūl (13) ḳ***ılġıl***",- ***tédi.*** (52b / 12,13)

On iki ḳorı ***tüzüldi*** ve bégleri (5) beryāk birle ***olturdıla(r)***. Cevlān çekip aş-ṭaʿām yéyilgendin soñ Sayın-Ḫān ḳaytıp (6) ***yükündi***.. (39a / 4,5,6)

Sarāy şehri (15) ***bozuldı***. Élniñ köpi Ḳırım vilāyetige, Ḳıyat Mamay ḳaşıge két***ti.*** (54a / 14,15)

Tañlası (3) köçüp Meskev vilāyetige barıp ***kirdiler***. (40a / 2,3)

İsim veya sıfat-fiilden yapılmış yüklem: Bu, bir isim (yüklem ismi) ile bir bağlayıcı fiildir: "*köñli özge, tili özge", "bardur sén perî*"[260]

Cengiznāme'deki örnekleri:

Ayturlar, Ḳañlı Tulubay tégen ḳavmi-karındaş[ları] köp küçlük ***kişi érdi.*** (50a / 10)

Bu Müng-Timur ***yaş érdi***.. (43b / 2)

---

[258] Eckmann, adı geçen eser, s.139.

[259] Eckmann, adı geçen eser, s.139.

[260] Eckmann, adı geçen eser, s.139.

Kördüm ki, kişi ***köptür.*** (55a / 19)

Leşkeri ***bar*** (42a / 10)

Uluġ-Taġda olarnıñ arasında ol resm hem henüz ***bar érdi***.. (47a / 9)

Zamirden yapılmış yüklem: Zamirden yapılmış yüklemlere Janos Eckmann şu örnekleri verir: *çéçek sén* "(sen) çiçeksin", *lebiñ serçeşme-i âb-ı ḥayât ol* "(senin) dudağın, hayat suyunun çeşme başıdır."[261]

Janos Eckmann'ın yukarıdaki örneklerinden hareketle; bu tarz yüklemlerin, ek-fiil (bildirme)den oluşmuş yüklemler olduğunu söyleyebiliriz ve konuyla ilgili aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Atamız öldi érse, ornıgġa hemān atam sén. (39a / 6)

Mén bir emgeklik ḳul mén. (55a / 16)

Mén Toḫtamış-Oġlan (18) mén. (55a / 17,18)

Janos Eckmann: "Umumi bağlayıcı kelimeler (*é(r)-, -dur/-tur* fiilleri, şahıs zamirleri) dışında, yüklem ismi alan birkaç fiil daha vardır."[262] der ve bunları geçişlilik durumlarına göre aşağıdaki gibi değerlendirir:

Geçişsiz fiiller: *bol-* : "olmak", *körün-* "görünmek", *ḳal-* "kalmak": *on ıki yaşta pâdşâh boldum, ışḳ āsān köründi.*[263]

Geçişli fiiller: *bil-* "bilmek", *dé-* "demek", *gümân ét-* "düşünmek, sanmak", *kör-* "görmek, sanmak", *'ḳıl-, eyle-, ét-* "yapmak", *tut-* "tutmak; korumak, sanmak" *yarat-* "yaratmak": "*Kılġanın ḫaṭā körmes.", "Gedâ köñlini ḳılmadıñ şād."*[264]

---

[261] Eckmann, adı geçen eser, s.139.

[262] Eckmann, adı geçen eser, s.139.

[263] Eckmann, adı geçen eser, s. 139.

[264] Eckmann, adı geçen eser, s. 139.

Bu durumun Cengiznāme'deki örnekleri:

Ayturlar, Özbeg-Ḫān yigirmi (3) yıl pādşāhlıḳ ḳıldı ve baʿżılar ayturlar, on sékiz yıl pādşāhlıḳ ḳıldı. (49b / 2,3)

Ol yigit bolur. (50a / 16)

1.1.2. ÖZNE

Çekimli fiilin veya bazı fiillerin meydana gelmesini sağlayan, şahıstır.[265]

İsimler özne olarak kullanılabilir: Janos Eckmann şu örneği vermiştir: "*Bir Özbek yiġit bar érdi.* " [266]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Ammā ***Yoci-Ḫān*** barça oġlanlarındın uluġrak (10) érdi. ʿAẓīm leşker ḳoşub Deşt-i Ḳıpçaḳ vilāyetige salġap yiberdi. (37b / 9,10)

Sayın-Ḫān ʿİdil deryāsı boynuñġa kélgeç çérik yaraġın ḳılıp Urus (5) vilāyetiniñ şehri Meskevge yüridi. (39b / 4,5)

Şeybān-Ḫān ḳılıçlar çarpıp yaġılar-vilāyetler alıp érdi. (47b / 20)

Zamirler özne olarak kullanılabilir: Janos Eckmann şu örneği vermiştir: "*kéldiler bular.*"[267]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Ammā méniñ Ḫānlıḳımġa ***sén*** çıdamassin. (38a / 8)

---

[265] Gülensoy, adı geçen eser, s. 430.

[266] Eckmann, adı geçen eser, s. 138.

[267] Eckmann, adı geçen eser, s.138.

Bizler hem sizge oşandaġ mūtiʿ fermānberdār tururbiz. (46b / 15)

Mén hem sözümni (12) ʿarż ḳılayın, ***siz*** hem sözüñizni ʿarż ḳılıñız. (38a / 11,12)

Ol rāżı bolmadı, aydı: (53a / 17)

Olar hem soñımız(9)dın ḫān yéter tép ol yanġa ḳaçtılar. (57b / 8,9)

Sizler (5) né kişiler turu[r]siz? (48b / 4,5)

Sıfat-fiiller özne olarak kullanılabilir: Janos Eckmann şu örneği vermiştir: *Köp sözlegen köp, ḫaṭâ éter.* [268]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Ḥattā ki (6) ***su taşıġan, kerpiç ḳoyġan ve kerpiç taşıġan*** bular érdi. (51a / 5,6)

Ḳılıç çapḳan, yurt açġan Ar-Şeybānnıñ oġlanlarıdur. (38b / 9,10)

Tevazu ifadesinde kullanılan şu kelime ve ibareler, birinci şahıs zamirine eştir: *bende* "kul", *(bu) faḳīr* "(bu) fakîr", *(bu) ḥaḳîr* "(bu) zavallı", *bu faḳīr-i haḳîr* "bu zavallı fakir…[269]

Ötemiş Hacı da Cengiznāme'de kendisinden sık sık tevazu ile bahseder:

"…bu ***faḳīr-i ḥaḳīr Ötemiş Ḥācı***…" (36b / 1)

ḫatırla(9)rında saklarġa raġbet ḳılıp ol cihettin bu ***faḳīr-i ḥaḳīrni*** çarlatıp kéltürüp (10) andaġ ʿināyet-şefḳatler ḳılıp bular aḥvāl-keyfiyātlarındın sorar (11) érdi. (37a / 8,9,10,11)

---

[268] Eckmann, adı geçen eser, s.138.

[269] Eckmann, adı geçen eser, s.138.

1.1.2.1. ÖZNE VE YÜKLEM UYGUNLUĞU

Yüklem, sayı ve şahıs bakımından faili ile uygunluk taşır: "*Mén bîhûde ḳılmas mén bu ġulġul.*"[270]

Bu durumun Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bu yol Özbeg-Ḫān Müsülmān boldı. (49b / 1)

Bular aydılar: " Bizlerni ḫān ḳaşıġa alıp barıñız". Kéldüler. Ḫānnıñ közi bularge (6) tüşti. (48b / 5,6)

Bular kélmesdin burun-raḳ (5) Bacır Toḳ-Buġa bégleri [birle] kéngeşip ittifāḳ ḳıldılar. (47a / 4,5)

Bular kénge(10)ş ḳıldılar. (56b / 9,10)

Teklik halindeki iki fail, umumiyetle, çokluk halindeki bir yüklem alır: *Oñ ḳolda Ilyâs Ḫoca ve Ḥamîd Bég turdılar.*[271]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Mañġutay oġlı Ḥıżır-Ḫān birle Ḳara-Noġay iki-si bir ay içinde ḫān (11) boldılar. (53a / 10,11)

Bir topluluk ismi, umumiyetle, çokluk şahıs çekimindeki bir yüklemi alır: "*Bu ṭâyife kim velayet ü kerem ehlidürler.*"[272]

Bu durumun Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Berke-Ḫān (18) zamānında Özbeg tāʿife-si Müsülmān bolup érdiler. (49a / 17,18)

---

[270] Eckmann, adı geçen eser, s.139.

[271] Eckmann, adı geçen eser, s.140.

[272] Eckmann, adı geçen eser, s.140.

Bu cemā(2)ʿat hem aydılar(42b / 1,2)

her biri, her kaysı "her biri", *barça* "bütün, hep", *barçası* "hepsi", *barı* "bütün", *baʿżı, ekṣerī (<Arab.)* "çoğu" ve benzerleri gibi belirsiz sayı isimleri, fail olarak kullanıldıkları zaman, çokluk halindeki yüklemi alırlar: "*Uruşda her biri arslan ve pîl dék érdiler.*""*Barçası Yûsuf tapuġında revân kéldiler.*"[273]

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Barçaları bu sözni maʿḳūl körüp élçi yiberdiler(46b /11)

Bu anadın toġġan iki oġul ve özge anadın toġġan on (15) yéti oġul, barçası ḳoşulup Uluġ-Ḫān körünüşige bardılar. (38a / 14,15)

Her birsi bir şī r-merd yigit bekin süren salıp bir yola at saldılar. (57a / 17)

Çokluk halindeki yüklem, bazen, saygı için kullanılır.

Bu durumun Cengiznāme'deki örneği aşağıdaki gibidir:

Ḳara-Köldin şeyḫ, duʿā ḳılıp ḳaytdılar. (41b / 18)

1.1.3. NESNE

Öznenin yaptığı işten doğrudan doğruya etkilenen varlığı gösteren kelimeler veya kelime gruplarıdır.

İsimler nesne olarak kullanılabilir: *"Şâpûr* ***ol işni*** *terk ḳıldı.*"[274]

Cengiznāme'den örnekler:

---

[273] Eckmann, adı geçen eser, s.140.

[274] Eckmann, adı geçen eser, s.141.

Bu aḫşām ***ġavġā ve ṣedānı*** köprek ḳıldı. (40b / 15)

Ḳılıç-sız ġılāf, yaḳasız köñlek yiber(14)diler. (41a / 13,14)

Öz ḳarındaşların taḳı öz neslin (4) barçasın ḳırdı. (45b / 3,4)

Zamirler nesne olarak kullanılabilir:

Cengiznāme'den örnekler:

Badıḳ (?) Oġlanı tégen saña devlet bérse, ***méni*** unutmaġıl (55b / 4)

" Bég ***sizni*** çarlaydur" (52a / 3)

Bularnı öz ḥālıġa ḳoydılar. (48a4)

İki-üç kün kéçmey ***anı*** hem öltürdiler. (54a / 13)

1.1.4. TÜMLEÇ

Yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan kelimelerdir.

Dolaylı tümleçler: İşin veya olayın nerede geçtiğini, nereye yöneldiğini ya da nereden ayrıldığını bildiren ayrıca sebep ve vasıta gösteren kelimelerdir.

Cengiznāmedeki dolaylı tümleç örnekleri:

Bu bir yaş oġlandur. İltip ***ḳolıñızge*** (17) béreli. (46b / 16,17)

Ḫān ***bu şeyḫleriñe*** aydı: (48a / 21)

Toġrul ölgen maḥālde bir ferzendi boldı. (45b / 6,7)

Tört velī-ge Allah-(10) ***Taʿālādın*** ilhām boldı (48a / 9,10)

Zarf tümleçleri: Tuncer Gülensoy zarf tümlecinin tanımını şu şekilde yapar: "Yüklemin anlamını, zaman, yer, hāl, miktar, benzerlik ya da kesinlik bakımından tamamlayan zarflara, zarf görevinde bulunan kelimelerle kelime gruplarına ve edatlara denir."[275]

Cengiznāme'deki zarf tümleci örnekleri:

Bir kün (10) Özbeg-Ḫān bégleri birle ***tañ atmasdın burun-raḳ*** köçüp érdiler. (47a / 9,10)

Bular ḳattıp kélgünçe İcen-Ḫānnı nökerleri iyesige ʿā(6)ṣī bolup İcen-Ḫānnı tamām oġlanları birle öltürüp érdi. (40a / 5,6)

Ḫān (2) öz iceki birle Sarāy'da boldı. ***Üç yıl*** Sarāy şehrinde pādşāh boldı. (50b / 1,2,)

Néçe (y)ıl(4)lar ḳabāb uruş saldılar. (40b / 15)

Sayın-Ḫān ***ʿİdil deryāsı boynuñġa kélgeç, çérik yaraġın ḳılıp*** Urus (5) vilāyetiniñ şehri Meskevge yüridi. (39b / 4,5)

Ta bu çaḳġa tégrü mén anıñ mehālların çekken érdim. (39a / 11)

1.2. CÜMLE TÜRLERİ

Türkçede yargı, yüklemle belirtilir. Bunun için cümlenin en önemli unsuru yargıyı bildiren yüklemdir.

Cümle, ögelerinin dizilişi, yüklemleri, anlamları ve yapıları bakımından çeşitlere ayrılır.

Ögelerin dizilişine göre cümle çeşitleri ikiye ayrılır:

---

[275] Gülensoy, adı geçen eser, s.433-434.

Bunlardan birincisi yüklemi sonda bulunan kurallı cümledir.

Cengiznāme'den örnekler:

Deryā (20) yaḳın érdi. Özümni deryāge saldım.Suġa tüşkende itdiler. (55a / 19,20)

Ḫānnıñ selāmet-lıḳını sordı, él-künniñ refāhiyetini sordı. (44a / 3)

Tañlası yü(3)rüp orda olturġan yérge yéttiler. Bacır Toḳ-Buġa orda içinde taḫt üstünde (4) olturup érdi. (47b / 2,3,4)

İkincisi ise yüklemi sonda olmayan devrik cümledir. Devrik cümle, Türk diline batı dillerinden geçmiştir. Yerli yersiz kullanılırsa, anlatımda başarıyı düşürür.

Cengiznāme'den örnek:

Munıñ bir oġlı bar érdi; Él Basar atlıġ. (45b / 2)

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinin söz diziminde de; düşünceyi, duyguyu, oluşu bildiren kesin yargı (hüküm), genellikle cümlenin sonunda bulunur. Bu sebeple Cengiznāme'de devrik cümle örnekleri sınırlıdır.

Türkçede belli sayıda cümle türleri vardır. Cümle ne kadar uzun olursa olsun belirli bir kalıba bağlanmış olarak kullanılır. Cümleler yapı, yargı ve yüklem türlerine göre başlıca üç bölümde incelenir. [276]

1.2.1. Yapı Bakımından Cümleler

1.2.1.1. Yalın (Basit) Cümle

İçinde tek bir olay, düşünce, hüküm bulunan cümlelerdir.

---

[276] Gülensoy, adı geçen eser, s. 435.

Basit cümleler içlerinde tek yüklem barındıran, başka bir cümleciği tamamlamayıp, başka bir cümlecik tarafından da tamamlanmayan cümlelerdir.

Cengiznāme'den örnekler:

Aġası İcenge aydı

Bir vaḳt-ta Tub-Ḫā(7)ndın élçiler kéldi. (43b / 6,7)

Ḫudāy (42b) Taʿālā maña bérür. (42b / 0,1)

Toḫtamış-Ḫān Sarāy şehrinde Sayın-Ḫān taḫtında uluġ pādşāh boldı. (58b / 12)

1.2.1.2. Birleşik Cümle

Tuncer Gülensoy birleşik cümleyi şöyle tanımlar: "Birden çok çekimli fiil (eylem) kullanılmış olan cümleye 'birleşik cümle' denir.[277]

Birleşik cümlede bir veya birkaç iç cümle, ara cümle, yan cümle ile bir temel cümle bulunur. İç, ara ve yan cümleler, temel sayılan esas cümleye bağlanırlar.[278]

Cengiznāme'den örnekler:

Bular kélmesdin burunḳ-raḳ (5) Bacır Toḳ-Buġa bégleri [birle] kéngeşip ittifāḳ ḳıldılar, olar ki ṭul ordanıñ éşikinge tüşüp (6) yas tutarla[r], iki kerrāt *"çev-çev"* tép yas tutġandın soñ ḳol tepreteli (7) térler. (47a / 4,5,6,7)

Çün ḥikāyet köp érdi, kördiler kim éşitmek bile ẓabt ḳılmak bolmas āḫir ḥükm ḳıldılar kim: "Maña bu ḥikāyetlerni kitābet ḳılıp bériñiz",-tép. (37a / 12)

---

[277] Gülensoy, adı geçen eser, s.436.

[278] Gülensoy, adı geçen eser, s.436.

Deşt vilāyetin-deki her ḳayda (59a) serkeş bolup baş köterip yürügen kişiler çāresiz bolup , (2) özleri kélip, mūṭīʿ bolup,nöker boldılar. (59a / 0,1,2)

1.2.1.3. Temel Cümle

Birleşik veya girişik cümlelerde, yan cümle, ara cümle, iç cümlenin bağlı, olduğu asıl yargıyı belirten cümleye denir:[279]

Cengiznāme'den örnekler:

A(11)tlarınġa yém bolsın tép ***Horezm vilāyetini bérdi***. (37b / 11)

Evige tüşüp āb-aş bérgendin soñ çérik yaraġını (8) ḳılıp ***bu yaġı üstüñe yüridi***. (40a / 7,8)

Şeyṭān anı yoldın çıḳar(9)ıp ***öz ḳızını aldı***. (49b / 8,9)

1.2.1.4. Yan Cümle

Tuncer Gülensoy yan cümleyi şöyle tanımlar: "Çekimli bir fiilden sonra "ki" bağlacıyla yahut dilek kipi veya şart bileşik eylemiyle soru şekliyle kurulup temel cümleye bağlanan cümlelerdir." [280]

Cengiznāme'den örnekler:

Bu sözni éşitti ki mesciddin yana öyge barmadı.(50a / 3)

Her ḳaysı küymey çıḳsa, anıñ dīni ḥaḳḳ bolġay (48b / 18)

Ḳolnıñ (7) içinde bu ṣedāyı ve ʿalāmeti ḳopdu ki, yér-kök zilzilege kéldi. (40b / 6,7)

---

[279] Gülensoy, adı geçen eser, s. 436.

[280] Gülensoy, adı geçen eser, s. 436.

1.2.1.5. Bağlaçlı (ki'li) Yan Cümle (Bağlı Cümle)

Birleşik cümlelerde "ki" bağlacıyla temel cümleye bağlanan yan cümleye denir.[281]

Cengiznāme'den örnekler:

Ayturlar (15) ki, ol ḳalʿa bir yalañ ḳayanıñ üstünde turur. (40b / 14,15)

Bir tolġaşıp ki çıḳdılar, Ürik-Timurnıñ atı yıḳıldı, feryād ḳıldı. (57a / 8)

Ḳolnıñ (7) içinde bu ṣ***edāyı ve*** ʿ***alāmeti ḳopdu ki***, yér-kök zilzilege kéldi(40b / 6,7)

Kördüm ki, kişi köptür. (55a / 19)

1.2.1.6. Şartlı Yan Cümle

Birleşik cümlelerde şart kavramı veren yan cümledir.[282]

Mehmet Metin Karaörs, şartlı yan cümle konusunda şunları söyler: "Şart kipi ekine sahip bir yüklemle kurulan bir şart cümlesi ile bir asıl cümlenin birleşmesinden oluşan, asıl cümlenin hareketinin ortaya çıkmasını, şart cümlesinin hareketinin gerçekleşmesi şartına bağlayan bu cümle tipi, Türk dilinin asıl birleşik cümlelerinden biridir."[283]

Cengiznāme'den örnekler:

"Bizniñ ölerimizge sebeb bolup ḳıyāmetge tégrü yaman atnı betiñge alma!" –(15) tédi érse, ol taḳı aydı: "Andaġ bol***sa*** ḳolum - ayaḳımnı boşatıñız." (52b / 14,15)

"Eger rāstın (15) aytma***sa*** andaġoḳ öltüreli, tégmemiz bir yanġa ḳaçalı",- tédi érse, barçası bu sözni maʿḳūl (16) körüp ʿahd ve şarṭ ḳıldılar. (52a / 14,15,16)

---

[281] Gülensoy, adı geçen eser, s. 437.

[282] Gülensoy, adı geçen eser, s. 437.

[283] Mehmet Metin Karaörs; Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 200.

“Her ḳaysı küymey çıḳ***sa***, anıñ dīni ḥaḳḳ bolġay ”, tép ḳarār bérdiler. (48b / 18)

1.2.1.7. Edatlı Yan Cümle

“Türkiye Türkçesinde ‘gibi’ edatıyla kurulan ve bir zarf gibi kullanılan yan cümlelere edatlı yan cümle adı verilir.”[284] Tuncer Gülensoy’un bu tanımından hareketle, Cengiznāme’de “gibi” anlamında kullanılan edatlarla “edatlı yan cümle” örneklerini vermeye çalıştık.

Cengiznāme’den:

Çün aḥşām kişi tanımas ***bekin*** ki boldı. (45a / 1)

Ḫayāl ḳılduḳ kim, yér-kök üstümizge yıḳılıp kéle turġan ***teḳ*** boldı. (43a / 9)

1.2.1.8. Sorulu Yan Cümle

Tuncer Gülensoy, sorulu yan cümlenin tanımını şu şekilde yapar: “Temel cümleye zaman kavramı veren ve ‘mi’ soru ekiyle kurulan yan cümledir.” Sorulu yan cümleye örnek olarak da şu cümleyi verir “Kapıdan içeri girdi mi hemen televizyonun karşısına oturur.” [285]

Cengiznāme’de sorulu yan cümle örneklerine rastlanılmamıştır.

1.2.1.9. İkilemeli Yan Cümle

Tuncer Gülensoy’un ikilemeli yan cümle ile ilgili tanımı ve verdiği örnekler şu şekildedir: “Aynı kökten iki çekimli fiilin olumlu veya olumsuz şekillerinin ikileme kurmasıyla oluşan ve temel cümleye ‘hemen, derhâl, o anda kavramları veren yan cümlelerdir.”

---

[284] Gülensoy, adı geçen eser, s. 437.

[285] Gülensoy, adı geçen eser, s. 437.

“Kış geldi gelecek, hâlâ odun alamadı.” “Gün ağardı ağaracak,hemen yola koyuldu.” [286]

Cengiznāme’de “ikilemeli” yan cümle örneklerine rastlanılmamıştır.

1.2.1.10. Ara Cümle

Tuncer Gülensoy, ara cümlenin tanımını şu şekilde yapar: “Birleşik veya yalın sıralı cümlelerde manayı biraz açıklamak için araya giren ve gerektiğinde bağımsız kullanılabilen cümlelere denir.” [287]

Ara cümlenin Cengiznāme’deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Ḥażret-i Ḫān-ı mezkūr – (7) ***“ʿaleyhi-r-raḥme –***” azimet uluġ pādşāh érdi. (48a / 6,7)

Ol maḥālde (10) ki ʿArab-Oġlan, ***Ḥażret-i Yādgār-Ḫānnıñ üçünçi aḳası turur***, Ḳan-Bay (11) bilen iki uya oġlan-ları érdiler. (58a / 9,10,11)

Şeyṭān (16) vesvese bérip ***-ḳara kişi éken-*** ol ḫān boldı. (46a / 15,16)

1.2.1.11. Girişik Cümle

Tuncer Gülensoy bu cümlenin tanımını şu şekilde yapar: “Bir temel cümle ile birlikte veya birkaç fiilimsi (olumsuzu yapılan,tümleç alan fakat fiil çekimine girmemiş bulunan kelime) ile kurulan cümleye denir.” [288]

Girişik cümlenin Cengiznāme’deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bir yalañ terlik kéy***gen*** yigit (7) sudın çıkı***p*** yüz töpen tutu***p*** iki bükülü***p*** ḳaltır***ay*** yatı***p*** érdi. (55a /,6,7)

---

[286] Gülensoy, adı geçen eser, s. 437.

[287] Gülensoy, adı geçen eser, s. 437.

[288] Gülensoy, adı geçen eser, s. 438.

Filḥāl çılavla***p*** atdın (21) yıḳı***p*** mażbūt baġladılar. (52a / 20,21)

Hemīn ki tüş***keç*** küli köñli-yaşıl-lı (9) bolu***p*** yalını tennūrnıñ aġzındın çıḳar***a*** bardı. (49a / 8,9)

Her ketḫudāy bir tile(17)***gen***-ge iki at yeki***p*** oġul-ḳızların mindür***geç*** ḳaçdılar. (56a /16,17)

Ol eṣnāda ol oġlanlar atlarınıñ başın tartı***p***, bir yérde (12) turu***p***, ḳulaḳ salur érdiler. (57a / 11,12)

1.2.1.12. Sıralı Cümle

Anlam yakınlığı ile bağlanmış cümlelere denir. “bağımlı” ve “bağımsız” olmak üzere iki alt başlık halinde incelenir: [289]

1.2.1.12.1. Bağımlı Sıralı Cümle

Özneleri, tümleçleri veya yüklemleri ortak olan cümlelerdir:

Bağımlı sıralı cümlenin Cengiznāme’deki örnekleri aşağıdaki gibidir:

Altun bosaġalı aḳ örgen i Sayın-Ḫānġa saldı, (38a / 17) kümüş bosaġalı kök orda nı İcenge saldı, bolat bosaġalı boz orda nı (2) Şeybanġa saldı. (38b / 1,2)

Atlanıp Şirvān vilāyetinge kéldi, taḳı ʿaẓīm leşker yaraġın (16) ḳılıp ḳoşun yiberdi. (41a / 15,16)

Bu kişi-niñ artınça bardı, taḳı aydı. (47a / 15)

Yukarıdaki cümlelerde özneler ortaktır.

---

[289] Gülensoy, adı geçen eser, s. 438.

1.2.1.12.2. Bağımsız Sıralı Cümle

Mana bakımından biribirine bağlı olduğu halde özneleri, tümleçleri, yüklemleri ayrı olan cümlelerdir:

Cengiznāme'den örnekler:

Bu maḥaldaḳı toġġan oġlıñ teñ öser, sén kündin-kü(16)nge ḳarırsin. (50a / 15,16)

Ürik-Timurnıñ atı yıḳıldı, feryād ḳıldı. (57a / 9) (Bu cümleyle anlam bakımından ilgisi bulunan diğer cümlelere bakıldığı zaman, feryat edenin at değil; Ürik Timur olduğu görülüyor.)

1.2.1.13. Kesik Cümle

Genellikle yüklemi bazen de unsurları kullanılmadığı hâlde hüküm bildiren cümlelerdir.[290]

Cengiznāme'den:

Her kayda ḫocasıdın ḳaçġan ḳul ve yasaġdın (12) ḳaçġan él bolsa…" (59a / 11,12)

Yukarıda sayılan cümlelerin dışında bir de "bir cümlenin başka bir cümlenin unsuru olması veya başka bir cümle içine girmesi sonunda meydana gelen birleşik cümle tipi"[291] vardır. Bu tarz cümlelere de "*iç içe birleşik cümle*" denir.

Cengiznāme'de sıkça kullanılan iç içe birleşik cümle yapısı bazı gramerlerde şartlı birleşik cümle ile birlikte birleşik cümlelerin ikinci unsuru olarak verilmiştir. [292]

---

[290] Gülensoy, adı geçen eser, s. 439.

[291] Mehmet Metin Karaörs; Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1993, s.50.

[292] Leyla Karahan; Türkçede Söz Dizimi-Cümle Tahlilleri, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 62.

Cengiznāme'den örnek:

"Bu Muammedî turur. Muḥammediye kāfir żaʿīfe sütini emmez", - tédiler. (41b / 2)

1.2.2. Hüküm (Yargı) Bakımından Cümleler

Türkçede hükümler, çekimli fiillerle bildirilir. Hüküm bakımından cümleler üçe ayrılır:[293]

1. Olumlu cümle,

2. Olumsuz cümle,

3. Sorulu cümle (Soru Cümlesi).

1.2.2.1. Olumlu Cümle

Bir işin yapıldığını, ya da yapılacağını bildiren cümlelere "olumlu cümle" denir.

Cengiznāme'den örnekler:

Bir kün (10) Özbeg-Ḫān bégleri birle tañ atmasdın burun-raḳ köçüp érdiler. (47a / 9,10)

Bu Urus-Ḫān uluġ (5) pādşāh boldı. (54b / 4,5)

Celāl ud-Dīn-Sulṭān (3) ol maḥālde on iki yaşında érdi. (57a / 2,3)

Cengiz-Ḫān vilāyet-(5)lerni fetḥ ḳıldılar,bir ṭarafı Baġdād a ve bir ṭarafı Hindustān ve bir ṭarafı Deşt-i Ḳıpçaḳ, (6)Deryā-yı 'İdil érdi. (37b / 4,5,6)

Teñiz-Buġa ol kün seher vaḳtidin ḳopup ṣoḥbet tutup érdi. (51b / 9)

---

[293] Gülensoy, adı geçen eser, s. 440.

1.2.2.2. Olumsuz Cümle

Yüklemi olumsuzluk anlamı veren; bir işin yapılmadığını, ya da yapılamayacağını bildiren cümlelerdir.

Cengiznāme'den örnekler:

Ammā müddet-i pādşāhlıḳı maʿlūm érmes. (54b / 3)

Yukarıdaki cümle isim cümlesinin olumsuzudur; olumsuzluk anlamı "érmes" kelimesiyle sağlanmıştır.

Bir ḫaylī müddet ötti kim, né bal kündeki tek corġatıge ḳoyulur (21) né dostıġānġa süzülür érdi. (48a / 20,21)

Yukarıdaki cümleye olumsuzluk anlamını katan bir bağlaçtır.

Özbeg tāʿife-si-niñ İslāmı teġayyur tapmadı. (49b / 2)

Sayın Ḫān neslidin hiç kişi ḳalmadı. (50b / 5)

Yukarıdaki cümlelere olumsuzluk anlamını, "-mA" olumsuzluk eki vermektedir.

1.2.2.3. Soru Cümlesi

Bir işin aslını ya da gerçekleşip gerçekleşmediğini soru yoluyla öğrenmek, bazen de bir fikre kuvvet kazandırmak amacı ile kurulan cümlelerdir.

Cengiznāme'den örnekler:

Bu ʿazīzler biri-birsi (21) birle mürāʿat ḳılışdılar: "Ḳaysımız kirerbiz?" (48b / 20,21)

Bükri-Ḫoca-Aḥmed-i mezkūr bu oġlanlarġa aydı kim: "Kördiñiz (6) mü?" (52a / 5,6)

Ol kélgen kişi né ayttı? Ve taḳı séni çarlap beg né ayttı? (52b /4)

Sizler ata oġlı émes mi érdiñiz? Sizler né kişiler turur, (8) né işge yürürsiz? Né işge barursiz? (48b /7,8)

Tebriz (11) ʿulemālarındın sordı ki: "Bir kim-érse diraḫt tik[se] taḳı anıñ mīvesi yétilse (12) özi-mü yésün, ya özgege mü bérsün?" (49b / 10,11,12)

1.2.3. Fiil (Yüklem) Bakımından Cümleler

Yüklem, cümlenin bütününe tesir eden bir unsurdur ve yüklemin türü değiştikçe cümlenin türünü de değiştirir.[294]

Cümleler fiil bakımından başlıca iki bölüme ayrılır:

1) İsim cümlesi

2) Fiil cümlesi

1.2.3.1. İsim Cümleleri

Tuncer Gülensoy isim cümlelerinin tanımını şu şekilde yapar: "Yüklemi ek fiil (imek fiili) ya da hüküm bildiren isim soylu bir kelimeyle kurulan cümleye, isim cümlesi denir."[295]

Cengiznāme'den örnekler:

Aydı: " Bu sözleri ferāset birle aydıñ, hiç (18) ḫilāfı yoḳ turur. Ve barçası ***rāst érdi.***"(52b / 17,18)

Ayturlar, Ḳañlı Tulubay tégen ḳavmi-karındaş[ları] köp küçlük ***kişi érdi*** (50a / 10)

---

[294] Gülensoy, adı geçen eser, s. 441.

[295] Gülensoy, adı geçen eser, s. 441.

Başımıznıñ hem ***ḫāṭırı bar***. (56a / 5)

Kördüm ki, kişi ***köptür.*** (55a / 19)

Uluġ-Taġda olarnıñ arasında ol resm hem henüz ***bar érdi***. (47a / 9)

1.2.3.2. Fiil (Eylem) Cümleleri

Tuncer Gülensoy fiil cümlelerinin tanımını şu şekilde yapar: "Haber (bildirme) veya dilek (isteme / tasarlama) kiplerinden biriyle kurulan cümlelere fiil cümlesi denir."[296]

Cengiznāme'den örnekler:

Andın soñ, (10) bu başnı ḳorḳorge kezdürüp feryād ḳılura ***bardılar***. "Ḳara kişi Ḫān bolmak mundın (11) ***kesilsün!***" tép. Çün Bacır Toḳ-Buġanı ki ***öltürdiler***, Ḥażret-i Özbeg(12)Ḫānnı ḫān köterip taḫtd[e] ***oltur[t]dılar.*** (47b / 9,10,11,12)

ʿİdil deryāsıdaġı vilāyetlerni ḫān yosuḳına Sayın-Ḫānġa bér***di***,(2) sol ḳolı birlen Sır deryāsı boyındaḳı vilāyetlerni İcenge bér***diler.*** (39b / 1,2)

Méniñ bu sözümni ḳabūl (13) ***ḳılġıl***, - ***tédi.*** (52b / 12,13)

On iki ḳorı ***tüzüldi*** ve bégleri (5) beryāk birle ***olturdıla(r)***. Cevlān çekip aş-ṭaʿām yéyilgendin soñ Sayın-Ḫān ḳaytıp (6) ***yükündi*** . (39a / 4,5,6)

1.2.3.2.1. Haber (Bildirme / İhbar) Cümleleri

Yüklemi, haber kiplerinden (belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman) biriyle kurulan cümlelere denir.[297]

Cengiznāme'den örnekler:

---

[296] Gülensoy, adı geçen eser, s. 442.

[297] Gülensoy, adı geçen eser, s. 443.

A(11)tlarıñġa yém bolsın tép Horezm vilāyetini ***bérdi.*** (37b / 11)

Bu oġul taḳı özidin burun ***ölgey***. Anıñ né türlik muṣībeti ve nedāmeti ***bolġay.*** (45b /16)

Meşhūr turur kim ḳulaḳ éşitken sözniñ köpreki yalġan ***térler***. (37b / 1)

Ol élçi ḳaytıp öz pādşāhı (9) ḫizmetige ***kéldi.*** (44a / 8,9)

Sizlerniñ atalarıñızġa tilegen hem ***salmadı***, ***-téyürler***, (38b / 7)

1.2.3.2.2. Dilek (İsteme) Cümleleri

Yüklemi, dilek kiplerinden (dilek, istek, gereklilik, emir) biriyle kurulan cümlelere denir.[298]

Cengiznāme'den örnekler:

Andın soñ, (10) bu başnı ḳorḳorge kezdürüp feryād ḳılura bardılar: "Ḳara kişi Ḫān bolmak mundın (11) ***kesilsün!***"(47b / 9,10,11)

"Maña icāzet bér***iñiz.*** mén (2) ***kireyin***. Siz maña himmet ***tutuñız***", tédi. (49a / 1,2) Ol Baba aydı: "Maña cibe ḥāżır ***ḳılıñız***". (49a / 2)

Méniñ bu sözümni ḳabūl (13) ḳ***ılġıl!*** (52b / 12,13)

Nāgāh eger ḫaṭā(2)sı ya ġalaṭı vāḳiʿ bolmamış bolsa, ġalaṭnı çıḳarıp ḫaṭāsını rāst ***ḳılsalar.*** (37b / 1,2)

---

[298] Gülensoy, adı geçen eser, s. 443.

GENEL DEĞERLENDİRME

Batıda (Oğuzca) yazılan eserlerde doğu (Çağatay) Türkçesinin, kuzeyde ve Mısır'da (Kıpçakça) yazılan eserlerde batı (Oğuz) Türkçesinin unsurlarının yer alması gibi, doğu (Çağatay) Türkçesinde de kuzey (Kıpçak) ve batı (Oğuz) Türkçesinin unsurları yer almaktadır.

Cengiznāme'deki Oğuz ve Kıpçak unsurları

1. -n şahıs eki: Günay Karaağaç "Lutfî Divanı" nı incelerken eserde var olan Oğuz unsurları ile ilgili şu şekilde değerlendirme yapar: "Geniş zaman ile öğrenilen geçmiş zamanın müsbet ve menfî çekimlerinin 1. teklik şahsında, zamir menşeli şahıs ekinin Çağataycada muhafaza edilen eski şekli yanında, ekin Eski Anadolu ve Azerî Türkçesindeki şekillerinin de kullanıldığını görüyoruz. Bu Oğuz unsuru, Nevâyi'de ve Nevâyi'den sonra da devam edecektir. Bilhassa ekin *–n* şekli, menfi fiil gövdelerinden sonra, yalnız Çağataycada değil, Doğu Türkçesinin her devrinde ve Azeri Türkçesindeki canlılığını günümüze kadar korumuştur."[299]

Burada bahsedilen ekin, "-n" şeklinde kullanımına Cengiznāme'de sadece bir yerde rastlanılmaktadır:

Aydı: "Ol (5) kélgen kişi né aytġanın bilme***n***. Méni çarlap hiç söz aytmadı",- tédi érse, (52b / 4,5)

2. -lı/-li/-lu/-lü < -lıġ/-lig/-luġ/-lüg ekleri: Doğu Türkçesinde son sesi sedasızlaşarak -lıḳ/-lik/-luḳ/-lük şekilleri de ortaya çıkan Eski Türkçenin sıfat eki, Batı Türkçesinde son ünsüzü düşürülerek kullanılmıştır. Ek, bu düşüşün bir izi olarak, Batı Türkçesinde uzun süre yalnız yuvarlak ünlülü (*-lu/-lü)* olmuştur.[300] Ekin Batı Türkçesindeki bu şekli Ötemiş Hacı tarafından da kullanılmıştır; fakat ünlüsünde Batı Türkçesindeki gibi bir yuvarlaklaşma görülmüyor.

---

[299] Günay Karaağaç; Lutfî Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.xxiii.

[300] Karaağaç, adı geçen eser, s. xxv.

Sonundaki *-g/-ġ* sesleri düşmesine rağmen, ek ünlüsünün yuvarlaklaştırılmamasına Kıpçakçada rastlanır.[301]

Ek sonundaki -ġ/-g seslerinin düşmesine Cengiznāme'de de sıkça rastlanılmaktadır. Bu durumun örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bir yalañ yüz***li*** (7) yigit-ni żaʿī fe ṣūretige yasap yıraḳ-tın körseteli. (44b / 6,7)

Bular ki ḫānnıñ ḫizmetige yétiştiler, ḫān bularġa üç örge saldı. Altun bosaġa***lı*** aḳ örgeni Sayın-Ḫānġa saldı. (38a / 16,17)

Ciheti bu turur. Toḫtamış-Oġlan Urus-Ḫānnıñ ölgenin bilmey (14) ḳaçıp Kökedey Yisbuġa tégen yaḫşı otlaġ***lı***-sulaġ***lı*** yérler bolur,ol (15) yérge bardılar. (57b / 13,14,15)

Isatay taḳı Şeybān-ḫān (3)oġlanlarıge ataları ḥürmetin ḳılıp Böyrek bile Ḳarlıḳ ki, iki baġ***lı*** él tutur, anı alıp, (4) bularnı öz ḥālıġa ḳoydılar. (48a / 2,3,4)

Ol yolda mecāḳlar Ḳulzum deryā(7)sıdın şāḫça-şāḫça sular çıḳar, yol ol sularnıñ başların kese kéter, ḳum***lı*** (8) béyik tépeleri bolur. (42b / 6,7,8)

3. Yönelme ekinde görülen Oğuzca unsurlar:

Cengiznāme'de yönelme durumu eki "-ġa / -ge" dir. Ancak birkaç kelimede ekin, Batı Türkçesinin tesiriyle "-a /-e" şekliyle de kullanıldığını görüyoruz. [302]

Bu durumun Cengiznāme'deki örnekleri aşağıdadır:

Allah-Ta'ālā-nıñ nuṣreti birle Celāl ud-Dīn-Sulṭān taḳı bu oġlanlar ḳolge (17) tafa kélip her birsi bir şīr-merd yigit bekin süren salıp bir yol***a*** at saldılar. (57a / 16,17)

Taḳı yana barıb dünyānıñ pādşāhlıġına taḳı meşaḳḳatin***e*** (14) özimni salġaymén! (41b / 13,14)

---

[301] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxv.

[302] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxxviii.

Çağatayca'nın şekil özellikleri bakımından Eski Türkçeden ayrıldığı noktalar:

Çağatayca'nın şekil özellikleri bakımından Eski Türkçeden ayrıldığı noktalar, Çağataycaya mensup Cengiznāme için de geçerlidir.

Fiil çekim ekleri: Günay Karaağaç Çağataycanın, "bir iki yeni şekil hariç, Eski Türkçenin fiil çekimini aynen devam ettirdiğini" söyler.[303]

Çağatayca'nın, Eski Türkçenin fiil çekiminden ayrıldığı en önemli nokta, şimdiki zaman çekimidir. Eski Türkçede bulunmayan şimdiki zaman çekimini Çağatayca, *-a/-e turur/durur* şeklinde yardımcı fiille yapmağa başlamış ve daha sonra bu kullanılış, *-adur/-edür* şimdiki zaman ekini ortaya çıkartmıştır.[304]

Cengiznāme'den örnekler:

Az furṣat-dın soñ Ḳara-Noġayġa ündekçi kéldi kim: " bég sizni çarla***ydur***", (4) –tép. Bu ḳopup bég ḳaşıġa indi. (52a / 3,4)

Néçün öltür***edür***mén. Pādşāh mén. Sizlerniñ hiç ḳaysıñızdın fervāyım yok (12) turur. (48b / 11,12)

Günay Karaağaç Çağataycadaki, Eski Türkçeden farklı diğer bir özelliği de şu şekilde açıklar: "Çağatayca fiil çekiminde Eski Türkçeden farklı bir başka husus, öğrenilen geçmiş zaman çekiminde *–mış/-miş/-muş/-müş* eki yanında *-p turur/durur, ptur/-ptür* veya *-p* şeklinde, Batı Türkçesinde olduğu gibi *-p* gerundiumundan da istifade edilmesidir."[305]

Tā bu çaḳġa tégrü tema bile yaluñ ḳılıç yalı bolmaḳlıḳı ol cihetdin ***ḳalıp turur.*** (40a / 10)

---

[303] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxxviii.

[304] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxxviii.

[305] Karaağaç, adı geçen eser, s.xxxviii.

Bütün bu anlatılanlardan hareketle Cengiznāme'nin dilinin; Oğuzca, Kıpçakça gibi yazı dillerinin bazı özelliklerini taşıması dışında, tam bir Çağatayca olduğunu söyleyebiliriz.

SÖZLÜK

Sözlükte alfabetik sıra şöyledir: a (a, ā, ʿa), b, c, ç, d, e, é, f, g, ġ, h (h, ḥ),ẖ, ı (ı, ʿı), i (i, ī), k, ḳ, l, m, n, o, ö, p, r, s, (s, s̱, ṣ), ş, t (t, ṭ), u (u, û, ʿu), ü, v, y, z (z, ẕ, ẓ, ż).

A

āb	(Far.) su
ʿacāib	(Ar.) çok tuhaf şey, anlaşılmaz
ʿadāvet	(Ar.) düşmanlık
ʿādet	(Ar.) alışkanlık
aġa	ağa, ağabey
ʿahd	(Ar.) söz verme, and
aḥvāl	(Ar.) durumlar
āẖir	(Ar.) son, sonunda
ʿaḳl	(Ar.) akıl
aḳa	ağa
ʿāḳıbet	(Ar.) son, nihayet, sonunda
al	al
al-	almak, satın almak
ʿalāmet	(Ar.) işaret, nişan
alar	onlar, şunlar, alar ki onlar ki
aldur-	aldırmak
ʿaleyh	(Ar.) karşı, karşıt
ʿaleyhi	(Ar.) onlar üzerine
altun	altın
amma	(Ar.) fakat, lākin
ança	o kadar, o kadar çok
anda	orada
andaġ	onun gibi
andaḳ	öyle, onun gibi
andın	ondan
añа	ona
angla-	anlamak
anı	onu

anıñ	onun
ʿar	(Ar.) utanma
ara	iç, ara, içinde
ārām	(Far.) dinlenme
arasıda	arasında, içinde
artuḳ	artık, fazla
ʿarż	(Ar.) bir büyüğe sunma
as-	asmak
āsān	kolay
ʿāṣi	(Ar.) karşı gelen
ast	alt
aş	yiyecek, yemek
aşuḳ	demir başlık, tulga
at	binek hayvanı, at
at-	atmak, atış yapmak
ata	baba
atġuçı	atıcı, avcı
atlan-	atlanmak, ata binmek
av	av, avcılık
avlaḳ	avlanılan, avın bol olduğu yer
ay-	söylemek, demek
ayaḳ/ġ	1.ayak, 2.kadeh
ayġır	aygır
ayru	ayrı, farklı
ʿayş	(Ar.) zevk, eğlence
ʿayş-ʿişret	(Ar.) yiyip içmek
ayt-	söylemek, demek
ʿaẓīm	(Ar.) büyük, ulu
ʿazīz	(Far.) muhterem, sayın
ʿazm ḳıl-	(Ar.) karar vermek, niyetlenmek
azraḳ	daha az, az
azuḳ	azık

B

baġ	(Far.) bahçe
baḫşiş	bahşiş
bar	var
bar-	varmak, gitmek
barça	her bir, her biri, bütün, hep, tamamen
barı	bütün, hep, tamamen
barınça	oldukça, olduğunca
barsı	hepsi
bas-	basmak, aniden hücum etmek, üstesinden gelmek
baş	baş
başaḳ	okun uç kısmı
başla-	başlamak
başlat-	başlatmak
bā-vücūd	rağmen, bununla birlikte
bayaḳı	önceki
baʿżı	(Ar.) bazı, birkaç
Bebūrtek	Babür gibi
bed	kötü
bedbaḫt	(Far.) bahtsız, talihsiz
belî	(Ar.) evet
bende	(Far.) kul, köle
bende-zāde	(Far.) köle çocuğu
berkit-	sağlamlaştırmak
ber-ṭaraf	(Far.) 1.bir yana atılan, 2. şöyle dursun
bes	(Far.) yeter, kāfi
bég	bey
bék	bey
bér-	vermek
béş	beş
béşinci	beşinci
béyik	büyük
bī-dillik	(Far.) 1. korkak 2. gönülsüz

bigi	gibi
bī-ḥésāb	(Far.) hesapsız, sayısız.
bī-ḫaber	(Far.) habersiz, bilgisiz, vurdumduymaz
bī-iḫtiyār	(Far.) kendiliğinden, elde olmayarak, ister istemez
bil-	bilmek
bile	ile
bilen	ile, birlikte, ve
bilgen	bilen
bilig/k	akıl, us, bilgi
bir	bir
birbir, birbiri	her biri, bir diğeri
bisyār	(Far.) çok, fazla
bī-ṭāḳat	(Far.) . takatsiz, güçsüz
biti-	yazmak
bitil-	yazılmak
biz	biz
bol-	olmak
bolat	çelik
bosaġalı	(Moğ.) eşik, kapı eşiği
boyun	boyun
boz	boz renk
boz-	bozmak, tahrip etmek, yıkmak
bölek	bölük
böyde	hançer
bu	bu, aşağıdaki, bu kün bugün
burun	önde, önceki, ilk
buyur-	buyurmak, emretmek
bükül	bükülmek, kesilmek

C

cāhil	(Ar.) cahil, bilgisiz
cefā	büyük sıkıntı, üzgü, eziyet, zulüm
celā-yi vaṭan	doğduğu yerden ayrılma
cemāʿat	(Ar.) topluluk, gurup

cevāb	(Ar.) cevap, karşılık
cevlān	(Ar.) dolaşmak
cevşen	(Far.) örme zırh, savaş elbisesi
cibe	zincirden veya halkadan örme zırh
cihan	(Far.) dünya
cihet	(Ar.) taraf, yön, sebep
corġatı	sürahi
cümle	(Ar.) bütün, hep

Ç

çaġ/ḳ	çağ, mevsim
çal-	yere vurmak
çap-	atla dörtnala gitmek, hızla at sürmek
çāresiz	çaresiz
çarla-	1.çağırmak, 2.bağırmak
çehre	yüz, surat
çendān	o kadar
çék-	çekmek, sürmek, sürüklemek
çérig	ordu, sefer, seferberlik
çıda-	dayanmak, katlanmak, tahammül etmek
çıḳ-	çıkmak, dışarı gitmek
çıḳar-	çıkarmak, dışarı götürmek
çün	(Far.) çünkü, için, -dığı/-diği zaman -dıktan/-dikten sonra

D

dāḫil	(Ar.) dāhil, iç, içerdeki
dāʿiye	(Ar.) içten gelen bir duyguyu teşvik edici hal
dārū	(Far.) ilaç
daʿvet	(Ar.) davet, çağrı, ziyafet
dāyim	(Ar.) sürekli, devamlı
defʿ	(Ar.) sürme, kovma
defʿa	(Ar.) kere, kez, yol
dem	(Far.) soluk, zaman, vakit
dem-be-dem	(Far.) zaman zaman

deryā	(Far.) nehir, deniz
dest-yāb	(Far.) zafer, üstünlük
devlet	baht, talih, salih
dé-	demek, söylemek
dék	gibi, benzer, eş, mén degen dék benim dediğim gibi
din	(Ar.) din
diraḫt	(Far.) ağaç
dīvāne	(Far.) deli, çılgın
dīvānelıḳ	delilik, çılgınlık
dostıġān	(Far.) büyük kadeh
duʿā	(Ar.) dua
durur	(-dur) -dır, -dir, -dur, -dür bk. turır (-tur)
dünyā	(Ar.) dünya
düşman	(Far.) düşman

E

eger	(Far.) eğer
egerçi	(Far.) aslında, rağmen
ekṣerī	(Ar.) (onların) çoğu
elbette	(Ar.) elbette, mutlaka
elig	elli
el-ḳıṣṣa	(Ar.) hasılı, kısacası
emgek	emek
emlek aṭ	süt veren at
emr	(Ar.) emir, buyruk, mesele, şey, husus
erk	saltanat, kudret
esīr	(Ar.) tutsak, kul, köle
ev	ev
evlād	(Ar.) çocuklar
evliyā	(Ar.) veliler, ulu ve aziz kimseler
evṣāf	sıfatlar
evṣāf-ı hamīde	övülen, beğenilen nitelikler
evvel	(Ar.) önce, ilk
evvelġı	önceki

ey	ey!
eyer	binek hayvanlarının sırtına konulan, oturmaya yarayan nesne
eyle-	eylemek, yapmak
ezgü	iyi

É

él	halk, başkaları, yurt
élçi	elçi
élt-	iletmek, göndermek
émdi	şimdi, artık, öyleyse
é(r)-	emek, olmak
érkek	erkek
é(r)mes	değil
éşik	eşik
éşit-	işitmek, duymak, dinlemek

F

faḳīr	(Ar.) fakir
fehm	(Ar.) ḳıl- anlamak, düşünmek
ferāġat	(Ar.) hakkından kendi isteğiyle vazgeçme
ferāset	(Ar.) anlayışlılık, çabuk seziş
ferīşān	(Far.) perişan
fermānberdār	(Far.) fermana uyan
fervā	(Far.) pervā, korku
ferverde	(Far.) (perverde) beslenmiş, terbiye edilmiş, yetiştirilmiş
feryād	(Far.) feryat, bağırma
ferzend	(Far.) oğul, çocuk
fetḥ	(Ar.) fetih
feydā	(Far.) görünmek, ortaya çıkmak.
fikr	(Ar.) fikir, düşünce
filḥāl	(Ar.) bu anda, hemen, şimdi

G

gāh	(Far.) yer, zaman, gah gah, gah geh bazen, ara sıra
gerd	(Far.) toz, toprak

gerdān	(Far.) dönen, dönücü
gūyā	(Far.) sanki
gürûh	(Far.) topluluk anlamında gurup gurup

Ġ

ġāfillıḳ	(Ar.) gaflette bulunmak, dikkatsizlik
ġalaṭ	(Ar.) yanlış, hatā, ġalaṭ-ı hayāl hülya, kuruntu
ġālib	(Ar.) üstün gelen, yenen, daha kuvvetli
ġam	(Ar.) üzüntü, keder
ġam-nāk	(Ar.) gamlı, tasalı
ġarāib	(Ar.) acayip
ġavġā	(Far.) kavga, gürültü, savaş
ġılāf	(Ar.) kılıf
ġuṣṣa	(Ar.) keder, kaygı, tasa

H

ḥākim	(Ar.) hükmeden,
ḥāl	(Ar.) durum
ḥālet	(Ar.) durum, keyfiyet
ḥāṣıl	(Ar.) husule gelen
ḥāżır	(Ar.) huzurda, göz önünde olan
Ḥażret	(Ar.) saygı, saymak üzere büyüklere verilen unvan
helāk	(Ar.) ölme, mahvolma, harcanma, çok yorulma
hem	(Far.) hem, dahi, aynı zamanda hattā
hemīn	(Far.) bu bile, tıpkı bu, çok
hemīşe	(Far.) daima, her zaman
her ḳayda	her nerede
her ḳaysı	her hangi
ḥesāb	(Ar.) hesap
ḥīle	(Ar.) aldatma
himmet	(Ar.) gayret, emek, çalışma
ḥudūd	(Ar.) sınır
ḥükm	(Ar.) emir, komuta
ḥürmet	(Ar.) saygı

Ḫ

ḫaber	(Ar.)haber, ağızdan ağıza dolaşan söz
ḫalāyıḳ	(Ar.) yaratıklar, insanlar
ḫāmūş	(Far.) susmuş
ḫān	(Far.) hükümdar
ḫānedān	(Far.) kökten asil ve büyük aile
ḫarāb	(Ar.) yıkık, viran
ḫarāc	(Ar.) müslüman olmayan tebadan alınan vergi
ḫarmen	(Far.) harman
ḫaṭā	(Ar.) yanlış, yanlışlık, yanılma
ḫāṭır	(Ar.) zihin, fikir
ḫayāl	(Ar.) kuruntu
ḫaylī	(Ar.) çok, fazla
ḫilāf	(Ar.) karşı, zıt, yalan
ḫilāfet	(Ar.) birinin yerini tutma, halifelik
ḫizmet	(Ar.) iş, iş görme
ḫôd	(Far.) kendi
ḫor	(Far.) değersiz, ehemmiyetsiz
ḫoş	(Far.) iyi, güzel
ḫüsrev	(Far.) padişah, sultan

I

ıyān	(Ar.) açık, belli

İ

icāzet	(Ar.) izin ruhsat
iç	iç taraf, iç
iç-	içmek
içre	iç, içinde, ara
idrāk	(Ar.) anlayış, akıl erdirme
iḫtiyār	(Ar.) irade, tercih etme
iki	iki
ikinçi	ikinci
ikindü	(Ar.) ikindi, öğle ile akşam arasındaki vakit

ikrām	(Ar.) ağırlama
ilāh	(Ar.) Allah
ilgerü	ileri
ilhām	(Ar.) Allah tarafından insanın gönlüne bir şeyin doldurulması
iltifāt	(Ar.) 1.yüzünü çevirip bakma, 2.saygı gösterme
iltimās	(Ar.) kayırma
ʿimāret	(Ar.) bayındırlık
ʿināyet	(Ar.) 1. dikkat 2.iyilik, ihsan, bağış
ini	küçük kardeş
islām	(Ar.) islam dini
iste-	aramak, istemek
iş	iş, meşguliyet, mesele
ʿişret	(Ar.) zevk, safa, eğlence, içki içme
iştiyāḳ	(Ar.) şevklenme
it-	yitmek, kaybolmak
ittifāḳ	(Ar.) birleşme, anlaşma
iye	(Ar.) sahip
iʿzāz	(Ar.) aziz kılma, saygı gösterme
ʿizzet	(Ar.) değer, yücelik

K

kāfir	(Ar.) hakkı tanımayan
kāhin	(Ar.) gaipten haber vermek iddiasında bulunan kimse, falcı
kāşāne	(Far.) köşk, mükemmel ev
kemā hak	(Ar.) haklı olarak
kemāl	(Ar.) olgunluk
kerāmet	(Ar.) velilerin gösterdikleri fevkalāde hāl
kerem	(Ar.) cömertlik,
kerrāt	(Ar.) kerreler, defalar
ketḫudāy	(Far.) zengin kimselerin ve devlet büyüklerinin buyruğunda çalışan, onların birtakım işlerini gören kimse, kâhya.
keyfiyyet	(Ar.) bir şeyin iyi veya kötü olması sebebi
kéç	geç

kéç-	geçmek, aşmak, bırakmak, terketmek
kéçe	gece
kéçik	küçük
kél-	gelmek
kéltür-	getirmek
kéngeş-	danışma, görüşmek
kérek	gerek, ihtiyaç, istek
kérpiç	kerpiç
két-	gitmek, uzaklaşmak
kéy-	giymek, giyinmek
kéyik	geyik
ki	(Far.) ki, ki o
kim	ki, ki o, çünkü, için
kir-	girmek
kişi	insan, kişioğlu, şahıs
kitāb	(Ar.) kitap
kitābet	(Ar.) 1.yazı yazma 2. kâtiplik
kizle-	gizlemek
kök	mavi renk
köñlek	gömlek
köñül	gönül
köp	çok, pek çok
köprek	daha çok, çoğu
kör-	görmek
körpe	taze
körset	göstermek
körün-	görünmek
körünüş	görünüş
köter-	götürmek, kaldırmak, yükseltmek
köy-	yanmak
köy-	yanmak, yakmak
köz	göz
közi tüş-	gözü düşmek

kül	kül
kümüş	gümüş
kün	gün, güneş

Ḳ

ḳabiḥ	(Ar.) çok fena, ayıp, yakışıksız
ḳabūl	(Ar.) kabul etmek, almak
ḳaç-	kaçmak, kurtulmak, uzaklaşmak
ḳaçan	ne zaman
ḳadem	(Ar.) ayak, adım
ḳahr	(Ar.) 1.zorlama, zorla bir iş gördürme 2.üstün gelerek mahvetme, ezme 3.çok kederlenme
ḳal-	kalmak
ḳalʿa	(Ar.) kale, hisar
ḳalḳan	kalkan
ḳamçı	kamçı
ḳamış-nıñ tüpi	kamışın dibi
ḳara	siyah, siyahlık
ḳaraḳçı	yağmacı, yol kesen
ḳaranġu	karanlık
ḳarār	(Ar.) karar verme, durma, sabitleşme
ḳaravul	(Moğ.) bekçi, müfreze, posta, keşif kolu
ḳarı-	ihtiyarlamak
ḳarındaş	kardeş
ḳaş	kat, huzur
ḳaşında	katında
ḳat	(katıda) kat, katında, huzurunda, yanında
ḳatıḳ	katı
ḳavim	(Ar.) insan topluluğu, kavim
ḳay	hangi
ḳaya	kaya
ḳayt-	dönmek, geri gelmek
ḳaytar-	döndürmek, geri getirmek
ḳıl-	yapmak, etmek, inşa etmek

ḳılıç	kılıç
ḳılıç çap-	kılıç çekmek
ḳır-	tahrip etmek
ḳıraḳ	kenar, kıyı
ḳıṣṣa	(Ar.) hikaye, destan
ḳış	kış
ḳışlak	kış meviminin geçirileceği yer
ḳıyāmet	(Ar.) kıyamet, büyük sıkıntı, bela
ḳıyat	bir özbek boyunun adı
ḳız	kız
ḳız-	kız-
ḳol	1.kol 2. kol, kanat (orduda)
ḳop-	çıkmak, yükselmek, kalmak
ḳorḳ-	korkmak
ḳoşun	bölük, ordu
ḳoşun bir-	asker göndermek
ḳoy	koyun
ḳoy-	koymak, bırakmak, terketmek, müsaade etmek
ḳudret	(Ar.) kudret, varlık
ḳul	kul, köle
ḳulaḳ	kulak

L

leşker	(Far.) ordu, leşker çek- savaşmak

M

mācerā	(Ar.) hadise, olay, macera
maʿden	(Ar.) maden
maġlūb	(Ar.) mağlup, yenilmiş
maḥāl	(Ar.) yer, zaman
maḳṣūd	(Ar.) akla uygun gelen
maʿḳūl	(Ar.) akıllıca, akla uygun
maʿlūm	(Ar.) bilinen, belli
maʿnā	(Ar.) mana, anlam

maña	(mén zamirinin yönelme durumu ekiyle kullanımı) bana
maʿnī	(Ar.) anlam
maral	(Moğ.) dişi geyik
maṣlaḥat	(Ar.) iş, mesele, konu
mażbūt	(Ar.) el geçirilmiş
meclis	(Ar.) cemaat, topluluk
mehāl	(Ar.) 1.korku yeri 2. süre, vade
menbaʿ- ı ihsān	(Ar.) iyilik kaynağı
menṯūr	(Ar.) dağılmış
mescid	(Ar.) küçük cami
Meskev	Moskova
meşaḳḳat	(Ar.) güçlük, zorluk, eziyet
meşhūr	(Ar.) söhretli, meşhur
meydān	(Ar.) açık saha, alan, meydan
meyl	(Ar.) meyil, eğilim, ilgi, aşk
meyyit	(Ar.) ölmüş
meẕkūr	(Ar.) adı geçmiş, anılmış
mén	ben
min-	binmek
mindür	bindirmek
minnet	(Ar.) bir iyiliğe karşı kendini borçlu hissetme
miñ	bin sayısı
mīrzā	(Far.) beyzade, İranlılara mahsus asalet ünvanı
mīve	(Far.) meyve
muḥabbet	(Ar.) muhabbet, sevgi
muḫtaṣar	(Ar.) kısaltılmış, ihtisar edilmiş
muḳābil	(Ar.) karşı karşıya gelen, bir şeyin karşısında bulununan
mülāḥaẓa	(Ar.) iyice düşünme
munça	böyle çok, bu kadar fazla
munda	bunda, burada
mundın	buradan
munuñ	bunun
musaḫḫar	(Ar.) ele geçirilmiş

muṣībet	(Ar.) felâket
mūṭīʿ	(Ar.) itaat eden, boyun eğen
muttaṣıl	(Ar.) aralıksız
muvāzine	(Ar.) uygun denk
muẓaffer	(Ar.) zafer, üstünlük kazanmış
mübārek	(Ar.) takdis edilmiş, kutlu, talihli, uğurlu
müddet	(Ar.) süre, zaman aralığı, ol müddet o. zaman
mülāzım	(Ar.) 1.bir yere sarılıp ayrılmayan, tutunup kalan, 2.sürekli gidip gelen
münāsib	(Ar.) uygun
mürāʿat	(Ar.) saklama, koruma
mürted	(Ar.) islam dininden dönen
müsülmān	(Ar.) müslüman
müşkil	(Ar.) müşkül, zor, güç
müteḥayyir	(Ar.) şaşırmış, hayrette kalan

N

nāgāh	(Far.) anīden, birden bire
nā-maʿḳūl	(Farsça + Arapça) akla uygun olmayan
namāz	(Far.) namaz
nāmerd	(Far.) mert olmayan, alçak
naṣīḥat	(Ar.) öğüt
nā-ümīd	(Far.) ümitsiz, çaresiz
nebere	torun
nedāmet	(Ar.) pişmanlık
nesl	(Ar.) nesil, kuşak, soy
nevbet	(Ar.) nöbet, zaman, devir, ikkinçi nevbet ikinci kez
né	ne?
néçük	nasıl
nétek	nice, nasıl
nihāyet	(Ar.) son nokta, son, bitiş
nöker	birinin hizmetinde veya maiyetinde olan kimse, kul, köle
nuṣret	(Ar.) ilahī yardım, kurtuluş
nüsḫa	(Ar.) yazılı, yazılmış şey

O

oġlan	oğlan
oḫşar	benzer
oḳ	ok
oḳ	tam, kesin olarak anlamında, kuvvetlendirme edatı
oḳu-	okumak
ol	o
ol ki	o ki
ol maḥalde	o zamanda
oltur-	oturmak
omaḳ	kabile, oymak
omḳa	bir nesnenin dik durması
on	on
oñ	sağ
orun	yer, mekan
oşal	bu, tam bu, aynı bu
oşandaġ	aynı onun gibi
otlaḳ	otlatılan yer
otun	odun
otuz	otuz sayısı
oyna-	oynamak, dansetmek

Ö

öl-	ölmek, ölgeli yoḳ ölmeye ihtiyaç ve sebep yok
öltür-	öldürmek
ـömr	(Ar.) ömür, hayat
öñ	ön
örge	çadır
ösken kişi	saygıdeğer kişi
öt-	geçmek, aşmak
ötek ḳopsa-	şarkı söylemek
öy	ev
öz	öz, kendi
özge	başka, diğer

özgeçe	başkaca, farklı olarak, diğer, farklı

P

pādşāh	(Far.) padişah, kıral
pādşāhlıḳ	(Far.) padişahlık, kırallık
penāh	(Far.) sığınma
perīşān	(Far.) perişan, tahrip edilmiş, yıkılmış, kırılmış, dağınık
peydā	(Far.) var oluş, ortaya çıkış, belli, meydanda
peymāne	(Far.) büyük kadeh

R

rabṭ	(Ar.) bağlama, bağlanma
raġbet	(Ar.) istekle karşılama
raḥmet	(Ar.) acıma, esirgeme, koruma
rāst	(Far.) doğru, gerçek, tam, kesin olarak
rāy	(Ar.) fikir, rey, inanç, görüş
rāżı	(Ar.) rıza gösteren
refāhiyet	(Ar.) rahatlık
resm	(Ar.) ādet, gelenek, tarz
revān	(Far.) yürüyen, giden
revende	(Far.) gidici, giden
rivāyet	(Ar.) söylenti
riyāzet	(Ar.) nefsi kırma, dünya lezzelerinden sakınma
rüstem	(Far.) İran mitolojisinin kuvvetiyle meşhur kahramanı

S

saʿādet	(Ar.) saadet, kutluluk, talihi ilik
sāḥir	(Ar.) büyücü
sāir	(Ar.) diğer
saḳla-	saklamak, korumak
sal-	salmak, atmak, fırlatmak, koymak
salṭanat	(Ar.) saltanat, sultanlık
sanç	saplamak, batırmak
saña	sana
say	vücuda giyilen zırh

sāzende	(Far.) çalgıcı
sebeb	(Ar.) sebep, delil
ṣedā	(Osm.) ses
selāmet	(Ar.) salimlik, korku ve endişeden uzak olma
selāṭīn	Sultanlar
semiz	semiz, şişman, beşli
serkeş	(Far.) dikbaşlı, baş kaldıran, itaatsiz
sén	sen
sévinç	sevinç, neşe, kutluluk
sıçḳan	fare
sın-	kırılmak
sına-	denemek, sınamak
ṣoḥbet	(Ar.) konuşma, sohbet
sol	sol
soñ	son
soñra	sonradan, sonra, daha sonra
sor-	sormak, soru sormak
sovıḳ	soğuk
soyırġal	(Moğ.) hediye, armağan, bağışlama
söz	söz, kelime
sulaġ	sulak
sulṭān	(Ar.) sultan, imparator
supçaḳı	gizlice
ṣūret	(Ar.) biçim, görünüş
süksük	"dağdağan" denilen bir ağaç
sür-	sürmek, uzaklaştırmak
süren	savaş narası, çığlık, hücum, asker sevki
süren sal-	savaş çığlığı atmak

Ş

şādmān	(Far.) sevinçli
şarṭ	(Ar.) şart
şāyed	(Far.) eğer, ola ki
şecāʿat	(Ar.) yiğitlik

şefḳat	(Ar.) merhamet
şehr	(Far.) şehir
şek	(Ar.) şüphe, tahmin
şerīf	(Ar.) şerefli, haysiyetli
şeyḫ	(Ar.) dervişlerin başı, şeyh
şīr-merd	(Far.) mert, yiğit

T

tā	(Far.) kadar, süresince, için
taʿālā	(Ar.) "Yüksek Olsun!" manasına gelen bir söz olup Allah adıyla birlikte kullanılır.
taʿalluḳ	(Ar.) ilgisi olma
ṭaʿām	(Ar.) yiyecek, yemek
taġ	dağ
taḥḳīḳ	(Ar.) gerçek, hakikat, gerçekten
taḥḳīḳ ḳıl-	gerçeği araştırmak
taḫt	(Far.) 1.hükümdarların oturdugu büyük koltuk 2.hükümdarlık makamı
taḳı	(arkaik) ve, dahi, ve dahi
taḳrīb	(Ar.) 1.yaklaştırma 2. tahmin
talaş	kavga, dövüş, dalaş
tamām	(Ar.) tamamen
tana	dana
tañ	tan vakti, şafak
tañ atḳu(n)ça	şafak sökünce
tap-	bulmak
ṭaraf	(Ar.) taraf, yön
ṭarīḳ	(Ar.), yol, tarz, usûl
tarḳa-	dağıtmak, yaymak, yayılmak
tart-	tartmak, çekmek, eziyet çekmek, katlanmak, ulaştırmak
taş	1.taş 2.dış, dış taraf
taşġarı	dışarı
taşra	dışarı
ṭavr	(Ar.) tarz

taʿyīn	(Ar.) ayırma, belli etme
tefe	tepe
tefekkür	(Ar.) düşünme, zihin yorma
tefṭīş	(Ar.) araştırma, soruşturma
teġayyur	(Ar.) değişme, başkalaşma
tek	1.tek sadece 2.gibi, benzetme edatı
teklīf	(Ar.) teklif
tema	(Yun.) düşünce, görüş, asıl konu
tennūr	(Ar.) tandır
teñ	(Far.) denk
Teñri	Tanrı
tepret-	kımıldamak, tepremek
ter	ter
terāzū	(Ar.) terazi
tevaḳḳuf	(Ar.) 1.durma, bekleme 2.bağlı olma
tevārīḫ	(Ar.) tarihler
tég-	değmek, ulaşmak, kavuşmak
tégrü	kadar, (-e) kadar
tépe	tepe
tın-	1.dinlenmek 2.dinmek, sonu gelmek
tik-	dikmek
til	dil, lisan
tile-	dilemek, arzu etmek, istemek, yalvarmak
tirik	diri, canlı
tizgin	dizgin
toġ	toz
tolġa	savaşçıların başlarına giydikleri demir başlık
tolġaş	dolaşmak
tört	dört
töşek	döşek
tur-	durmak, ayakta olmak
ṭurfa	(Ar.)görülmemiş, yeni, şaşılacak şey
tut-	tutmak, yakalamak, saklamak, tuta bér- esirgemek, korumak

tuy-	duymak
tüş-	düşmek
tüşür-	düşürmek

U

u	(Far.) ve, fakat, henüz
uḳla-	uyuklamak
uluġ	ulu, büyük, yüce
uluġraḳ	daha ulu, daha büyük, daha yüce
ulus	halk, millet
unut-	unutmak
ur-	vurmak, çarpmak
uruş	kavga, dövüş, savaş, uruş ḳıl- dövüşmek, savaşmak
ūstād	(Far.) üstad
uşbu	bu, tam bu aynı bu
utru	önce, karşı
uya	1.hısım 2.yuva
uyḳu	uyku, uykuġa bar- uykuya dalmak

Ü

üç	üç
üçün	için, yüzünden
üçünçi	üçüncü
üleş-	paylaşmak
ümīd	(Far.) ümit, umut
ün	ses
ündekçi	çağırıcı
üst	üst taraf, bir şeyin tepesi,
üze	üzerine, üstüne

V

vācib	(Ar.) yapılması gerekli
vāḳiʿ bol-	(Ar.) vuku bulmak, olmak, meydana gelmek
vaḳt	(Ar.) vakit, zaman
ve	(Ar.) ve

vefā	(Ar.) vefa, bağlılık, sadākat
velī	(Far.) fakat, amma
velī kin	(Far.) fakat, lākin, her ne kadar
vesvese	(Ar.) işkil, şüphe
vilāyet	(Ar.) vilāyet, il
vücūd	(Ar.) vücut, varlık

Y

yā	(Far.) veya, yā ... yaya ... veya
yād	(Far.) hatırlamak
yaġ-	yağmak
yaġı	düşman
yaġmur	yağmur
yaḫşı	yakışıklı,hoş, güzel, iyi
yaḳa	yaka, kıyı
yaḳa	(Ar.) yaka, kıyı, kenar
yaḳın	yan, yakın
yalañ	yalın
yalın	yalım, alev
yalıñ	çıplak
yaman	kötü, günahkār
yan	yan, taraf
yana	(Ar.) yine, tekrar, diğer, başka, geri dönme bildiren edat
yara	(Ar.) yara
yaraġ	silah
yārān	(Far.) arkadaş, dostlar
yarım	yarım
yarlıġ	yar olma
yasaġ	yasak
yasal	saf, düzen içinde bulunmak
yaş	1.genç, 2.göz yaşı 3.ömür
yaşıl	yeşil
yat-	yatmak, uzanmak, uyumak
yat yurut	yabancı yurt

yayaġ	yaya, piyade, yayan
yaylaġ	yayla
yaz	yaz mevsimi
yesir	esir
yetil-	yetişilmek
yé-	yemek eylemi
yér	yer, yer yüzü
yét-	yetmek, ulaşmak
yéti	yedi
yétkür-	yetirmek, ulaştırmak, götürmek
yıġ-	yığmak, toplamak
yıġıl-	yığılmak, toplanmak, bir araya gelmek
yıl	yıl
yılḳı	hayvan, hayvan sürüsü
yır	türkü
yıraḳ	ırak, uzak
yiber-	göndermek
yigirmi	yirmi
yigit	yiğit, genç
yip	ip
yém	yem
yér	yer
yoḳ	yok, var olmayan
yol	yol
yuban-	çekinmek, bırakmak.
yumuş	hizmet, vazife
yükün-	eğilmek, boyun eğmek, ibādet etmek
yürü-	yürümek, gitmek, ilerlemek
yüz	1.surat 2.yüz sayısı

Z

żabṭ	(Ar.) idaresi altına alma
żāhir	(Ar.) görünen, açık, belli
żaʿīf	(Ar.) güçsüz, kadın

zamān	(Ar.) zaman, vakit
żarūret	(Ar.) çaresizlik
ẕāt	(Ar.) kişi, kendi
ẕikr	(Ar.) anma, anılma
zilzile	(Ar.) zelzele

KAYNAKÇA

Akalın, Mehmet; Tarihī Türk Şiveleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.

Akar, Ali; Türk Dili Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

Aksan, Doğan; Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yayınları, Ankara 1995.

ʿAlī Şīr Nevāyī; Muḥākemetü'l-Luġateyn, (Hazırlayan: F. Sema Barutçu Özönder), TDK Yayınları, Ankara 1996.

Kaşgarlı Mahmut; Divanu Lūgat-i't Türk Dizini IV, (Hazırlayan: Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara 1999.

Banguoğlu,Tahsin; Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara 1990.

Caferoğlu, Ahmet; Türk Dili Tarihi, Enderun Yayınları, İstanbul 1984.

Caferoğlu, Ahmet; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitap Evi, İstanbul 1993.

Devellioğlu, Ferit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lūgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1996.

Doğan, Ahmet; Osmanlıca Türkçe Sözlük, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.

Eckmann, Janos; Çağatayca El Kitabı, (Çev.: Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

Eckmann, Janos; Harezm Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TDK Yayınları, Ankara 2003.

Eraslan, Kemal; Mevlâna Sekkâkî Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Ercilasun, Ahmet Bican; Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları,Ankara 2004.

Eren, Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.

Ergin, Muharrem; Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.

Gencan, Tahir Nejat; Dilbilgisi, Ayraç Yayın Evi, Ankara 2001.

Grönbech, Kaare; Türkçenin Yapısı, (Çev.: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Gülensoy, Tuncer; Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

Gülensoy, Tuncer; Ötemiş Hacı: "Cengiznāme", (baskıya hazır)

İlker, Ayşe; Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

İslâm Ansiklopedisi, Çağatay Edebiyatı Maddesi, Cilt 3, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 1997, s.270.

Karaağaç, Günay; Lutfî Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Karahan, Leyla; Türkçede Söz Dizimi -Cümle Tahlilleri-, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

Karaörs, Mehmet Metin; Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Karaörs, Mehmet Metin; Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1993.

Karasoy, Yakup; Şiban Han Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Korkmaz, Zeynep; Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yayınları, Ankara 1995.

Korkmaz, Zeynep; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yayınları, Ankara 1994.

Korkmaz, Zeynep; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yayınları, Ankara 2003.

Özkan, Mustafa; Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Öztürk, Rıdvan; Özbek Türkçesi El Kitabı, Çizgi Kitap Evi Yayınları, Konya 2005.

Öztürk, Rıdvan; Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yayınları, Ankara 1997.

Poppe, Nıcholas; Moğol Yazı Dilinin Grameri, (Çev.: Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Basım Evi, İzmir 1992.

Vural, Hanifi; Recep Karaatlı, Çağatay Türkçesi ve Örnek Metinler, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Ders Notları, Tokat 1998.

Yücel, Bilâl; Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1995.

EK:

ESERİN METNİ

CENGİZNĀME

(36b) ḫizmetleride maʿlūm bolġay kim bu faḳīr-i ḥaḳīr Ötemiş Ḥācı ibni Mevlāna Muḥammed Dostī Ḥażret-i (2) ḫāḳān-ı maġfūr-ī maḫdūm Yādgār-Ḫān Ḫānzāde-si-niñ ḫānezāt bende-zādeleri ve (3) ḳadīm ḫizmetkārlarıdın turur. Ol maḥālde Ḥażret-i sulṭānü'l-azʿām ve'l-ḫānü'l-mükerrem(4)ü'l-maʿfūr bi ʿināyeti'l–māliki'l-mihān Ebu'l-Mensūb él Bars-Baḫādır-Ḫān-tābe'l-lahu serāhe (5) ve cebele'l-cennete misvāhe-ḫizmetlerinde bolur érdim. Çün bular Cengiz-Ḫān neberele(6)ri bolup érdi ve mén bu ḫānedānnıñ niʿmeti bérle ferverde bolup érdim ki kemā-ḥaḳḳ bilsem, (7) Cengiz-Ḫān oġlanlarıdın ol Deşṭ vilāyetinde kim ḫān bolgandın soñ (8) kim ḫān boldu ve andın soñ né vaḳtġa tégrü né tertip bérle kimler ḫān bolakildiler (9) ve bularnıñ arasında né türlig uruş ve né türlig mācerālar kéçti-bularnıñ (10) barçasın kemā-ḥaḳḳa bilsem. Tevārīḫler ki kördüm, bularnıñ bér azraḳı-nıñ atları bitik-lik (11) érdi ve bes. Né iş bérle ve né keyfiyyet bérle ḫān bolġanları, mezkūr érmes (12) érdi ve köpreki-niñ atları hem mezkūr érmes érdi.

Çün maña dāʿiye ol (13) utru kim bularnıñ aḥvāli-din kemā-ḫaḳḳ bilsem, bu cihettin érdi kim filān (14) kişi ḳarı sözni yaḫşı bilür téseler elbetten andın barıp taḥḳīḳ ve tefṭīş ḳılur (15) érdim ve ʿaḳl terāzūsıġa muvāzine ḳılıp maʿḳūlın ḫāṭırımda kizlep nā-maʿḳūlnı (16) ber-ṭaraf ḳılur érdim. Andaġ boldı kim her meclisde kadīm pādşāh-lar sözindin (17) söz kéçip müşkili vāḳiʿ bolsa biz faḳīrdin kélip tefṭīş ve taḥḳīḳ ḳılur (18) boldılar ve mén bu ṣoḥbet bérle meşhūr boldım. Bes bu eṣnāda ḥażret-i ʿĀli Ḫān-ı

(37a) memleket-penāh, ẓillullah, server-i selāṭīn-i ayma ve rehber-i maʿreke-yi meydān, ḫilāfet taḫtı(2)nıñ ki ḫüsrevi ve şecāʿat meydānı-nıñ rüstemi, ol ki meydān içre bér kün Rüstem-i Dastān (3) érür, Sır-deryāsıça selāṭīn penāh İş-Sulṭān érür, tā cihān (4) barınça bolġay ol şerīf ẕātı anıñ maʿden-i cevd u kerem hem menbaʿ-ihsān érür (5) hallede'l-

lahu taʿālā mülkehu ve eyyede salṭanatımġa dāʿiye boldu kim, Yocı-Ḫān oġlanla(6)rınıñ aḥvālāt ve keyfiyyetleri ve tertīp bérle kimdin kim soñ kim ḫān bolġa(7)nları tā bu vaḳtġa tégrü né iş bile né keyfiyyet bérle aralarında né türlik (8) uruşlar, né türlik mācerālar bolġanın barçasın maʿlūm ḳılıp ḫaṭırla(9)rında saklarġa raġbet ḳılıp ol cihettin bu faḳīr-i ḥaḳīrni çarlatıp kéltürüp (10) andaġ ʿināyet-şefḳatler ḳılıp bular aḥvāl-keyfiyātlarındın sorar (11) érdi. Çün hikāyet köp érdi, kördiler kim éşitmek bile ẓabt ḳılmak bolmas(12), āḫir ḥükm ḳıldılar kim: “Maña bu hikāyetlerni kitābet ḳılıp bériñiz”, -tép. Çün faḳīr (13) alarnıñ bende-zādeleri érdim, ḥükmlerini özge ḳıla almay bī-iḫtiyār bu emr-i ḫatnı (14) iḫtiyār ḳıldım. Garez bu muḳaddimātdın ol turur kim, (15) bu nüsḫanı ḥaḳīrdin oḳuġan ve éşitken ʿazīzlerdin ve uluġ-kiçikdin (16) yārānlardın iltimās oldur kim, bu sözler, bu hikāyet ki,bu nüsḫa, bitildi, (17) hiç defterde ve hiç tevārīḫde yok turur. Barçasın éşitmek birle bitip turur mén.

(37b) Meşhūr turur kim ḳulaḳ éşitken sözniñ köpreki yalġan térler. Nāgāh eger ḫaṭā(2)sı ya ġalaṭı vāḳiʿ bolmamış bolsa, ġalaṭnı çıḳarıp ḫaṭāsını rāst ḳılsalar. (3) Taḳı faḳīrni bu işim meʿmūr-maʿzūr bilseler,ʿindallahde zāyiʿ bolmaġay. Enne Allahu la (4) yüziʿü ecre-l-muʿhsinine.

ĀGĀZ-I DĀSTĀN-I CENGİZ-ḪĀN

Çün Cengiz-Ḫān vilāyet-(5)lerni fetḥ ḳıldılar,bir ṭarafı Baġdād a ve bir ṭarafı Hindustān ve bir ṭarafı Deşt-i Ḳıpçaḳ, (6)Deryā-yı ‘İdil érdi. Ve bu vilāyetlerni tört-biş oġlıġa baḫşīş ḳıldı. ʿIrāk vilā(7)yetini Hülegü-Ḫānġa bérdi. Ögedey-Ḫānnı öz vilāyetinde ḳoydı, Tulı-Ḫānnı (8) öz ḳaşında saḳlar érdi, Çaġatay-Ḫān ġa Buhārā ve Semerkend ve (9) Horasan ve Hisār vilāyetlerni bérdi.

Ammā Yoci-Ḫān barça oġlanlarındın uluġrak (10) érdi. ʿAẓīm leşker ḳoşub Deşt-i Ḳıpçaḳ vilāyetige salġap yiberdi. A(11)tlarınga yém bolsın tép Horezm vilāyetini bérdi.

Çün Yoci-Ḫān (12) Deşt-i Ḳıpçaḳ vilāyetinge ki mütevveccih boldı, Uluġ-Taġ ki meşhūr (13) turur, aña yétiştiler. Bir kün taġ arasında av avlayı çıḳıp érdi.Bir bölek (14) maral-kiyikler yoluḳdı. Anı ḳovalap atarda atdın yıḳılıp boynı sınıp (15) vefāt boldı.

İCEN-ḪĀN SAYIN ḪĀN

İcen-Ḫān bile (16) Sayın-Ḫān meşhūr turur. Turalı-Ḫān ḳızı żaʿī fesindin tuġan érdi Yana on(17)yiti oġul kim öz żaʿī felerindin bolup érdi. Bu İcen birle Sayın

(38a) Ḫānlıḳnı bir-birisinge murāʿet ḳıldılar. Sayın Ḫān kiçik érdi. (2) Aġası İcenge aydı: “Atam ornuġa aġam sen. Hemān atam tururs in. Yat (3) yurutġa bara turur biz. Ḫān bolġıl”, tédi. İcen aydı: “Méniñ sendin yaşġa (4) uluġ ikenim rāst. Ammā, atamız seni bisyār süyip érke östürüp érdi. (5) Bu çaḳġa tégrü senin érkelik(iñ)ni ve mehāllarıñnı çékip turur (6) mén. Şāyed ki Ḫān bolsam burunḳı tek mehāllarıñ(nı) çéke almaġay-mén. Taḳı aramız(7)da uruş ʿadāvet bolġay. sen-oḳ ḫān bolġıl. Seniñ Ḫānlıḳınġa mén (8) çıdarmén. Ammā méniñ Ḫānlıḳımġa sen çıdamassin” –tédi. “Ol tégen né söz bolur? (9) Yosaḳlı aġam turġanda maña né oḫşar ki ḫān bolġaymén” –tép aġa(10)sıġa köp tekli f ḳıldı. Ḳabūl ḳılmadı érse,aydı: “Bolmasa (11) bir iş ḳılalı. Uluġ babamız Cengiz-Ḫān ḳaşıġa baralı. mén hem sözümni (12) ʿarż ḳılayın, siz hem sözüñizni ʿarż ḳılıñız. Her né babamız yarlıġı bo(13)lsa, anıñ birle bolalı” -tédi érse, bu sözni maʿḳūl körüp ḳabūl (14) ḳıldı. Bu anadın toġġan iki oġul ve özge anadın toġġan on (15) yéti oġul, barçası ḳoşulup Uluġ-Ḫān körünüşige bardılar. (16) Bular ki Ḫānnıñ ḫizmetige yétiştiler, Ḫān bularġa üç örge saldı. (17) Altun bosaġalı aḳ örgen i Sayın-Ḫānġa saldı.

(38b)kümüş bosaġalı kök orda nı İcenge saldı, bolat bosaġalı boz orda nı (2) Şeybanġa saldı. Üç yérde Şeybān-Ḫān oġlanları Toḫtamış-(3)Ḫān bile Timur-Ḳutlı ve Urus-Ḫān oġlanları faḫr ḳılıp maḳtanurlar: (4) “biz sizlerdin artuḳ turur biz”,- tép. Ol biri-örge turur. Ayturlar: Atamız Yocı-(5)Ḫān ölgendin soñ uluġ babamız Cengiz-Ḫān ḳaşınġa atalarımız bardılar (6) érse, İcen birle Sayın-dın soñ bizniñ atamız Şeybān-Ḫānġa örge (7) saldı Sizlerninġ atalarıñızġa tilegen hem salmadı”, -téyürler. Taḳı ikinçi (8) ol kim: Özbek-Ḫān ḳahr ḳılıp Ḳıyat İsatayġa örüm çetip barça oġlan (9) larını él-künleri bile oşun bérdi érse, ol taḳı bizni ʿizzet ve ḥürmet (10) ḳılıp : “Ḳılıç çapḳan, yurt açġġan Ar-Şeybānnıñ oġlanlarıdur”, - tép (11) “iki baġlıġ élni bizge bérdi: Biri Ḳarlıḳ, biri -Böyrek turur. Ol iki élni alıp Sayın-(12)Ḫān salġan yurtumızda öz ḥālımızġa ḳoyġandur. Biz ol Cir-Ḳutlınıñ kāşānesiġa (13) taş kérpiç ḳoyġanda ve taḳı oġlı Teñiz-Buġanınġ éşikinde ḳorlap ötekine (14) yüküngende ol iş-lerde biz yok turu(r) biz”, -téyürler. Ol kim Sayın-Ḫān oġlanları (15) Birdibek-Ḫānda tamām boldı érse, Canıbek-Ḫānnıñ anası Tay-Dualı-Bigim: “İmdi (16) yurıt taḳı Ḫānlıḳ Şeybān-Ḫān oġlanlarıġa téger”, - tép Mangḳutay oġlı Hıẓr-Ḫānnı ündetip éltip Sarāy vilāyetinde ḫān ḳıldı.Sayın-Ḫān oġlan

(39a)larındın soñ ol ḫān taḫtında ḫānlık bizge téggendür térler.Bu bir (2) defʿa söz munda taḳrīb birle aytıldı. émdi kéldük yana evvelki sözniñ başıġa(3). Çün Cengiz-Ḫān oġlanlarıġa örgeler salıp ol aḫşām süysün-ḳonalġanı (4) ḥesāb yasadı, tañlası körünüş bérdi. On iki ḳorı tüzüldi ve bégleri (5) beryāk birle olturdıla(r): Cevlān çékip aş-ṭaʿām yéyilgendin soñ Sayın-Ḫān ḳaytıp (6) yükündi, taḳı aydı: “Atamız öldi érse, ornıġġa hemān atam sen. Yat yurġa bara(7)turur biz tép ḫān bolġıl”,- tédim. Ḳabūl ḳılmadılar.Né cihetdın ḳabūl ḳıla al-maġanların (8) bile almaymén. Bu ʿarżımnı sizge aytayın tép kéldim”, -tédi. Ḫān aydı: “Sayın(9) yosaḳlı söz ayta turur. Né üçün ḳabūl ḳılmadıñ?” tédi. İcen hem yükünip (10) aydı: “Beli ḫānım! Yaşġa uluġ ikenim rāst. Velīkin atamız anı bisyār süyip érke (11) östürüp érdi. Tā bu çaḳġa tégrü mén anıñ mehālların çékken érdim. Ol (12) méniñ mahālımnı imes érdi. Ḫān bolsam burunḳıtek anıñ mahālını çéke (13) almaġaymén. Aramızda gine ʿadāvet bolġay. Sizniñ köziñizge yaman körinürmén”, (14) –tép, bu cihettin ḳābūl ḳılmaymén. émdi ol-oḳ ḫān bolsun. (15) Mén anıñ ḫānlıḳında çıdarmén”, -tédi érse, ḫānnıñ bu sözlerge köñli boz (16) ulup oġlı Yocı-Ḫān yādıġa tüşüp közlerindin yaşlar aḳıtıp iki (17) sige taḳı köp duʿa-alḳışlar ḳıldı, taḳı aydı: “Tañla bégler birle kengeşip (18) sizlerge cevāb béredi”, tédi. tañlası bégler birle kengeş ḳılıp oñ ḳolı birle

(39b)ʿİdil deryāsıdaġı vilāyetlerni ḫān yosuḳına Sayın-Ḫānġa bérdi,(2) sol ḳolı birlen Sır deryāsı boyındaḳı vilāyetlerni İcenge bérdiler. Bese. (3) Ḫān körüşindin ḳaytıp ḫān salġaġan vilāyetleringe ki, kéldiler, (4) Sayın-Ḫān “ʿİdil deryāsı boynunġa kélgeç çérik yaraġın ḳılıp Urus (5) vilāyetiniñ şehri Meskevge yüridi.

Ayturlar. Ol yürüşte Şeybān-Ḫānġa (6) otuz miñ kişi ḳoşup ḳaravıl yiberdi, özi soñınçe yürür érdi. Üç kün (7) lük yérge ilgerü yüriyür érdi. Meskev pādşāh[ı] ḫaber tapdı, yüz elik miñ kişi (8) birle ḳarşu çıḳdı. Bular ḫaber tapdılar, Meskev pādşāhı ḳarşu kéle turur tép. (9) Şeybān-Ḫān: “Munıñ üstinge ılġarmén” - tép aydı.Her néçe bégler menʿ ḳıldılar (10) ḳabūl ḳılmadı. Üç künlük yérdin ılġal salıp bī-ḫaber yatġan leşkerniñ içinge (11) inip kéldi.Urus pādşāh[ı] basa almay, pādşāhnı tutdılar. Leşkeriniñ öltürgeniñ (12) öltürdiler, ḳalġanın yesir ḳıldılar. Çendān māl ve yaraġ, cibe-cevşen tüşüp idi, (13) hiç ḥesābı ve kitābı yok érdi. Ammā Şeybān-Ḫān ḥükm ḳıldı ki: “Her māl ve yaraġ ki, (14) her kişige düşüp der-destyābī alıp ḳalmasunlar, barçasın kéltürsünler.” (15) Ayturlar. Her cinsdin bir ḫarmen ḳıldılar. Bī-ḥésāb ḫarmen bolup

érdi. İki kündin (16) soñ ḫān yétişti, bu feth-nuṣretnı kördi. Bu māl yaraġlarnı barçasını, kéltürüp (17) çékdiler. Bisyār ḫoş-ḥāl bolup Şeybān-Ḫānġa köp āferin ḳıldılar. Andın (18) soñ, Şeybān-Ḫān ki kélip körünüşler ḳıldı érse, köp türlik ʿināyet

(40a) şefḳatler ḳılıp soyurġallar itdi. Tüşken māl ve yaraġnıñ barusını (2) Şeybān-Ḫānġa soyurġal ḳılıp barusun öz leşkerige baḫşiş ḳıldı. tañlası (3) köçüp Meskev vilāyetige barıp kirdiler. Bir néçe ay anda bolup vilāyetniñ işin-küçin (4) żabṭ-rabṭ ḳılıp māl-ḫarācın ḳabūl ḳıldurup daruġa ḥākimler ḳoyup muẓaffer ve menṣūr (5) öz vilāyetinge ḳaytdılar. Bese, bular ḳattıp kélgünçe İcen-Ḫānnı nökerleri iyesige ʿā(6)ṣī bolup İcen-Ḫānnı tamām oġlanları bérle öltürüp érdi. Bu ḫaber ki, Sayın-(7) Ḫānġa kéldi, uluġ muṣībet tutdı. Evige tüşüp āb-aş bérgendin soñ çérik yaraġını (8) ḳılıp bu yaġı üstünge yüridi. Bunlar hem turuş bérmey uluġları ḳaçtı. Özge él-künniñ (9) barçasın köçürü alıp kélip öz élige ḳoşdı, ve taḳı her aymaḳnı bir békke ḳoşun (10) bérdi. Tā bu çaḳġa tégrü tema bile yaluñ ḳılıç yalı bolmaḳlıḳı ol cihetdin ḳalıp turur.

(11) Bese Sayın-Ḫān bu vilāyetler bile bu éllerni ki, żabṭ ki ḳıldı, andın soñ barça (12) ḳarındaşlarınġa él-kün bérip yér-yurıtlar taʿyīn ḳıldı. Ammā Şeybān-Ḫānġa él-(13)kün bérür, vilāyetler bérür çaḳıda bégleri birle kengeşdi érse bégleri aydı: “Bu kişi bisyār (14) uluġ iş ḳıldı. Halā munuñ köñli ösüp turur. muña él-kün, vilāyet bérip öz ḳaşıngda (15) saḳlamaġıñ oḫşamaġay. Ol otuz miñ kişige, aña yaḳın ayırdıng, ol kişini yine leşker (16) ḳoşup baḳmaġan vilāyetlerge yibergil. Her né vilāyet ki, baḳdursa, anıñ olsun”, -tédi. (17) Bu söz ḫānġa maʿḳūl kélip ol tabun ḳılġan otuz kişige yana on miñ ḳıyat (18) yuraldaynı ḳoşup Ḳırım-Kefe vilāyetlerige salġap yiberdi.

(40b) ĀGĀZ-I DĀSTĀN-I ŞEYBĀN-(1)ḪĀN

Şeybān-Ḫānnıñ ʿacāib ve ġarāib işleri bisyār turur. Ol cümle[dın] bir işni (2) bu muḫtaṣarda yād ḳılduḳ. Ol bir işi ol érdi kim, Ḳırım vilāyetinde Ḳırıḳ-Yiri tégen (3) herā āferin berk ḳalʿa bar turur kim, anıñ berkligi ve mażbūtlıḳı ʿālemde meşhūr turur. Néçe (y)ıl(4)lar ḳabāb uruş saldılar, alabilmediler. Āḫir ḥükm ḳıldı kim, aḫşāmdın soñ tañ atḳu(5)nça her né kim, āvāz ḳılur, anı bir-biriñe uruşduruñ. İki ḳollarıġa alıp bir-birige çaḳışd(6)ura başladılar. Ve baḳır ḳazanlarını ve tabaḳlar[ı]nı va çanaḳlarını ura başladılar. Ḳolnıñ (7) içinde bu ṣedāyı ve ʿalāmeti ḳopdu ki, yér-kök zilzilege kéldi, ḳulaḳlar tondı. Ḳalʿa (8) ḫalāyıḳları serāser, añ-tañ bolup her saru yügürüşürler: “Né ḥāl

boldı?” –tép. Ol aḫşām (9) tañ atḳunça ol ṣedā ve ol ġavġā tınmadı. Ḳalʿa ḫalāyıḳları hem yatıp uḳlamadılar. Tā (10) tañ ki, atdı, bes ḳıldılar. Yana aḫşām ki, boldı, bayaḳı tek yine ʿalāmeti ve gavgā kobardılar. (11) Tā bir hafta–on künge tégrü iş-küçleri bu boldı. Ḳalʿa ḫalāyıḳları uyḳusızlıḳdın (12) ḫarāb bolur érdi. Bu gāyetge tégrü - ayturlar kim: “Eger bir iş ḳılur bolsa ḳılur érdiler. (13) Şāyede bularnıñ bu aylarda ve bu künlerde resmī ve ʿādeti bu ṭarīḳe bar bolġay”, - tép, ferāġat (14) boldılar. Çün Şeybān-Ḫān bildi ki, bular ferāġat boldılar leşkerin yıġdurdı. Ayturlar (15) ki, ol ḳalʿa bir yalañ ḳayanıñ üstünde tururlar. Bu aḫşām ġavġā ve ṣedānı köprek ḳıldı. Ḳalʿanıñ (16) törüt yanıdın çuḳurlar saldı. Tā tañ atḳunça bir kişi çıḳar çaḳlı yol ḳıldılar. Ḳalʿa ḫalāyıḳ(17)ları ġavġā ve ṣedā cihetidin metin āvāzın maʿlūm ḳılıp ḫaberdār bolmadılar. Yölek tayyār (18) bolġaç dervāzege uruş saldılar. Ḳalʿa ḫalāyıḳları yügürüp dervāzege (19) kéldiler. Bir cemāʿat bahādurlarnı ol yolġa taʿyīn ḳılıp tururlar, ol yoldın yügürüp

(41a) çıḳġaç ḳalʿaġa özin saldılar, taḳı ḳalʿanı aldılar. Ol ḳalʿanı körgen revendelerdin (2) soraduḳ, henüz ol yolnıñ ḥudūdı bar turur tédiler. Andın soñ, Ulaḳ vilāyeti (3) üstiñe yürüdiler, anı fetḥ ḳıldı. Andın Ḳoral vilāyeti üstiñe yüridi. Ḳoral (4) ʿaẓīm uluġ vilāyet turur. Anıñ köp uruşları boldı. ʿAḳībet fetḥ ḳılıp Ḳoralnı (5) pāytaḫt ḳıldı. Anda vefāt boldı. Taḳı halā Ḳoral pādşāhı-nıñ evlādı turur. Şeyḫ Ahmed-(6)Ḫān néçe yıl anda tutḳun bolup yana andın selāmet çıkıp öz vilāyeti Ḥācı-Tarḫānġa kéldi. (7) Ol aytur ikendür: “Bizniñ Özbeg tāʿifesinde her ki, omaḳlı él ki, bar turur, barçasındın anda (8) bar turur. Şeybān-Ḫān birle barıp anda ḳalıp tururlar”, -tér. Bese.

Şeybān-Ḫān hikāyetin ki tamām ḳılduḳ, (9) yana kéldük Sayın- Ḫān hikāyetinge:

Sayın-Ḫān Deşt vilāyetinde uluġ pādşāh bo(10)ldı, néçe yıllar devlet-saʿādet bile pādşāhlıḳ sürdi. Çün ecel yétişip dünyādın(11) naḳl ḳıldı érse, iki oġlı bar érdi: biriniñ atı Sarı-Taḳ; birinin atı toġan érdi. (12) Sarı-Taḳ özindin burun sekiz yaşda ölüp érdi. Toġan taḳı yaş ḳaldı. (13) Bégler ittifāḳı birle Hülegü-Ḫānġa élçi yiberdile[r], ḳılıç-sız ġılāf, yaḳasız köñlek yiber(14)diler, yaʿnī él ḳaldı – pādşāhları yoḳ, żaʿīfeleri ḳaldı – ʿarları yoḳ. Hülegü(15)-Ḫān bu ḫaberni éşitti érse, atlanıp Şirvān vilāyetinge kéldi, taḳı ʿaẓīm leşker yaraġın (16) ḳılıp ḳoşun yiberdi. Bu leşker henüz kélmekte biz kéldük Berke-Ḫān –ʿaleyhi-r-rah-met (17) ve-r-rizvān [hikāyetinge]!

ĀGĀZ-I DĀSTĀN-I BERKE-ḪĀN

[Berke-Ḫān-ı] mezkūr –ʿaleyhi-r-rahmet-meşhūr (18) turur. Anasındın toġġandın biri Müsülmān érdi. Ol maḥālde (ki) dünyāge kéldi, öz anasını(ñ) süti

(41b) taḳı özge kāfir żaʿīf feler-niñ sütini emmedi. Bu cihettin kāhinler birle bilgelerni (2) baḳturdılar. Olar aydılar: "Bu Muammedi turur. Muḥammediye kāfir żaʿīf fe sütini emmez", -tédiler (3) érse, bir Müsülmān żaʿīf fe feydā ḳılıp kéltürdiler. Anıñ sütini eme başladı. Bu vāḳıʿa(4)dın néçe yıldın soñ atası Yocı-Ḫān öldi érse, kāfirler arasında yüriy(5)bilmey Sıġnaḳ şehringe kélip érdiler. Ol vilāyetge kim, kéldiler, Şeyḫ (6)üʿl-ʿālem Seyfüʿd-Dīn-i Baherzi ki Ḥażret-i Ḳuṭbüʿl-iktā(b) Şeyḫ Necmüʿd-Dīn-i Kemp(ü)niñ (7) ḫalifelerindin turur. Olarnıñ evṣāf-ı hamīdelerini éşitip iştiyāḳ (8) ve riʿbet bilen ḫizmetlerige kélip néçe yıllar riyāzetler çékip (9) evliyālarda kemāliniñ nihāyetini ḥāṣıl ḳılıp érdi. Henüz şeyḫniñ ḫizmetleride (10) érdiler, Bu eṣnāda ki Sayın-Ḫān öldi. Bégleri ittifāḳ ḳılıp Hülegü-(11)Ḫānge élçi yiberdiler. Bir kün Ḥażret Şeyḫ Berke-Ḫānġa aydı kim: "Ey ferzende! Ḥudāy (12) Taʿālānıñ emri andaġ boldu kim, sen barıp atalarnıñ yurtında pādşāhlıġını ḳılġıl!" -tédi. (13) "Sizniñ ḫizmetde tabġaymén. Taḳı yana barıb dünyānıñ pādşāhlıġına taḳı meşaḳḳatine (14) özimni salġaymén!" Şeyḫ aydı: "Eger teferrüfge tüşersin, eger meşaḳḳatine tüşer(15)sin, Ḥudāy-ı Taʿālānıñ taḳdīringe çāre yok turur", -tédi érse, (16) ḫān-ı mezkūr hem bī çāre bolup ḳabūl ḳıldı. Bir néçe kün yaraġ ḳılıp çıḳdı(17)la(r). Ḥażret Şeyḫ Buhārā-dın Ḳara-Kölge tégrü uzata kéldi. Ḫān Şeyḫ (18)niñ cilāvide fiyāde kéldiler. Ḳara-Köldin şeyḫ duʿā ḳılıp ḳaytdılar. Ḫān Deşt

(42a) vilāyetinge müteveccih boldılar. Hācı-Tarḫān vilāyetinde Hācı Niyāz tégen devleti (2) meşhūr kişi bar érdi, ol ayur érdi: "Ḥażret Ḫān Ḳara-Köldin sekiz kişi [birle] (3) çıḳıp Deşt vilāyetinge yüridiler. Ol sekiz kişiniñ her birsi miñ öyge atam turur", (4) –tér érdi. Çün Ḫān-ʿaleyhi-r-rahme-Ḳara-Köldin çıkıp Ürgenç[ge] kéldi, Ürgençdin Sarāy(5)çuḳ[ġā] bardı. Ayturlar: Sarāyçuḳġa barġanda béş yüz kişi cemʿ boldılar. Sarāyçuḳ(6)dın ki, ötdiler, ʿİdil deryāsınıñ yaḳasınġa tékkünçe miñ béş yüz kişi cemʿ boldı(7)lar. Çün ʿİdil deryāsınıñ yaḳasınġa kim, kéldiler, ḫaber tapdılar kim, Hülegü-Ḫān (8) ʿaẓīm leşkeri bilen Ḳulzum deryāsını yaḳalap kéle turur tép. Bu yıġılġan leşkerleri (9) bī -tél bolup barçası ittifāḳ ḳılıp aydılar kim: "Hülegü-Ḫān uluġ ʿaẓīm (10) pādşāh turur. Leşkeri bar. Biz az kişi turur biz. Aña utru çıkıp uruşmaḳımız (11)

maṣlaḥat bolmaġay”, -tédiler. Ayturlar: Ol ḥālde ḫānnıñ elinde (12) bir ḳapsız ḳalḳan turur érdi. Baʿżılar aytur érdi: Bir ḳapsız tolga turur (13) érdi.

Bir ḳoy-nuñ aşuḳı hem ḥāżır érdi. Ḫān bularnıñ cevābında aydı kim: (14) “Mén öz rāyım-öz fikrim bilen yürigen kişi imes érdim. Sizler (15) maña ınanmay turursiz. Ḥālā bu aşuḳnı ḳalḳannıñ ya tolġanıñ ḳubbesinge (16) öz ḳolımız bilen omḳa ḳoysaḳ ḫôd toḫtamas. émdi sizler birle bir (17) şarṭ ḳılalı. Men bu aşuḳnı bu ḳalḳannıñ ya tolġanıñ ḳubbesi üze urayın. (18) Eger bularnıñ ḳubbesi üze omḳa tursa- ḫôd, biliñ ki, mén bu yaġını mén basarmén. Ḥudāy

(42b) Taʿālā maña bérür. Eger omḳa turmasa, her né sizniñ aytġanıñızdın çıḳmayın”, -tédi. Bu cemā(2)ʿat hem aydılar: “Eger omḳa tursa, biz hem sizge yek cihet bolalı, tā canımız barınça”, -tédile(3)r. Ḫān-ʿaleyhi-r-raḥme aşuḳnı ḳolıġa alıp Allah Taʿālā yād ḳılıp ki, urdı, ḳubbeniñ (4) üstünde rāst omḳa turdı. Bu ḥāletni kördiler érse, köñüllerind(in) şek-şübheni (5) köterip barçası mūṭīʿ ve fermān-berdār bolup ʿİdil deryāsını kéçip Ḳulzum deryāsını (6) yaḳalap Hülegü-Ḫān leşkeringe utru yüridile[r]. Ol yolda mecāḳlar Ḳulzum deryā(7)sıdın şāḫça-şāḫça sular çıḳar, yol ol sularnıñ başların kese kéter, ḳumlı (8) béyik tépeleri bolur. Faḳīr, ol yérlerni körgen turur men, “Ḳır-Mecāk” térler. Andın nérü (9) deryādın şāḫça su çıḳmas turur. Anıñ bir uluḫ (<uluġ) téfesi (<tepesi) bar. Berke- Ḫānnıñ ḳaravılla(10)rı ol téfege çıḳtılar. Şirvān ṭarafıdın ʿaẓīm gerd feydā boldı. Ḫān-ġa ḫaber (11) kéltürdiler kim: “yaġı-nıñ gerd(i) feydā boldı, hiç uçı-ḳıraḳı yoḳ turur.” –tép. Bu bég(12)ler yine bī-dillik ḳıla başladılar. Ḫān(ge) aydıla[r]: “Mén ol téfege çıḳayın. Sizler mundın (13) ḳarap turuñ. Taḳı Ḥuday Taʿālānıñ ḳudretini körüñiz. Eger yaġı kélip méni alur bo(14)lsa, sizler mundın-oḳ ḳaçġaysizler”, -tédi. Bular hem ḳabūl ḳılıp turdılar. Ḫān (15) tépe başınġa çıḳdı. Az zamāndın soñ ol ṭarafdın leşker feydā boldı. Gurūh-gurūh, (16) ḳol-ḳol bolup kélüp érdiler. Hemīn ki yaḳın kéldiler, taḳı muḳābilesinde yasal (17) çéke başladıla[r]. Çendān yasal çékip turdılar. Leşkeriniñ öñi-soñı yétüşdi. Leşkeri(18)niñ ḳırıġın körse bolmas érdi. Ol eṣnāda Ḥażret Ḫān üç kerrāt ḳamçısın (19) sildedi, taḳı yaġıge utru at saldı. Henüz tépedin aşaḳ inmedin Ḥudāy Taʿālā

(43a) nıñ ḳudreti birle leşkeri bozuldı taḳı ḳaçtı. Ḫān-nıñ leşkeri bu ḥāletni kö[r]di (2) érse, ḫān soñındın at saldılar. Néçe kün ḳovıp öltürgenin öltü(3)rüp, öltürmegenin esīr

ḳılıp ḳayttılar. atların-yaraġların tamām aldılar. Ol (4) tüşken kişilerdin sorar érdiler: “Siz ol tépe başındaḳı bir kişidin néçük ḳaçtıñız?” (5) Olar aytur érdile[r]: “Ol bir kişi kim, tépeniñ üstünde çıḳıp turur érdi. Anıñ iki yanında (6) iki uluġ leşker-i bisyār turur érdi. Her néçeler kim ḳaralar érdük, ol iki leşker(7)niñ uçını taḳı ḳıraġını köre bilmes érdük. Yıraḳ yasal çékip turġanımız ol (8) cihettin érdi. Çün ol tépedeki kişi bizge at saldı, ol iki ʿaẓīm leşker hem at (9) saldılar. Ḫayāl ḳılduḳ kim, yér-kök üstümizge yıḳılıp kéle turġan teḳ boldı. (10) Ol cihettin turabilmey ḳaçtuḳ”, -tédiler. Ḥażret-i Ḫānnıñ bu kerāmeti ḫalḳ (11) arasında meşhūr turur. Baʿżılar ayturlar: “Hülegü- Ḫān bu leşkerniñ içinde (12) érdi. Bu leşker basılġanda öldi, hiç kişi anıñ ölgenidin ḫaberdār bolmadı”. (13) Ammā Ḥażret-i Dost-Sulṭānnıñ tevārīḫleride aytup tururlar: “Bu leşker (14) ki, basılıp bardı, ġuṣṣasındın ḫasta bolup iki aydın soñ öldi”, tép (15) tururlar. Ve Allah Aʿlem.

Çün Deşt vilāyet[i] ki, Berk[e]- Ḫānge müsellem boldı, (16) ekṣerī-köp kāfirlerni Müsülmān ḳıldı. Baʿżılar: “On üç yıl,” -baʿżılar: “On altı (17) yıl pādşāhlıḳ ḳıldı” –tép tururlar. Andın ḥaḳḳ raḥmeti-ge vāṣıl boldı. (18) Ḥażret-i Ḫāndın nesl ḳalmadı. Yuḳarıda mezkūr bolup érdi, Sayın-Ḫānnıñ (19) iki oġlı bar érdi: biri Sarı-Taḳı, biri Toġan érdi. Sarı-Taḳı atasıdın

(43b) burun sekiz yaşarıda öldi. Toġandın iki oġul ḳalıp érdi: biri(2)niñ atı Tüde-Mengi, yana biriniñ atı Müng-Timur. Bu Müng-Timur yaş érdi. Ammā Tüde-(3)Mengi ekip-cigit érdi, velī bī-ʿaḳl, bisyār dīvāne kişi érdi. (4) Sayın-Ḫān nesli-din mundın özge kişi tapmayın bégler ittifāḳ ḳılıp meşar (5) ʿaleyhni ḫān ḳıldılar. Mundın ʿacāib ve ġarāib sözler, ṭurfa hikāyetler bisyār (6) turur. Ammā bir-iki hikāyet bu muḫtaṣarda yād ḳılındı.

Ayturlar: Bir vaḳt-ta Tub-Ḫā(7)ndın élçiler kéldi. Bégleri ittifāḳ ḳılıp ḫān-ı mezkūrġa aydılar: “Bu (y)ıraḳdın (8) kélgen élçi kéldi turur. / Munuñ közünçe ferīşān ḳılmaġıl-körmegil. Hannıñ selāmet(9)lıḳını sorġıl. Taḳı élniñ refāhiyetlıḳını sorġıl. Özge söz sormaġıl”, -téd(10)iler. Yana aydılar: “Sizniñ öziñizge iḫtiyārıñız yoḳ turur. Sizniñ ayaḳıñızge bir yip (11) taḳalı. Taḳı taḫtnıñ astınge bir kişi kirip ol yipni tutup oltursun. Her(12)gāh ki bizniñ bu naṣīḥatimizni unutup ferīşān (perīşān) sözleri başlasañız (13) ol yipni tartsun. Ol ḥālde sözlemekni bes ḳılmaġaysız”, -tédiler érse, ol (14) hem ḳabūl ḳıldı. Aytırlar: “Anıñ bir yaḫşı işi ol érdi, bā-vücūd ol dīvāne(15)lıḳı bed hem her işni ki,

bégler ittifāḳı ḳılıp aña téseler, anı ḳabūl ḳılıp olarnıñ (16) sözindin çıkmas érdi. Ol cihettin on sekiz yıl Deşt vilāyetinde pādşāh(17)lıḳ ḳıldı”, -térler.

Edigü-Biy –rahmetullahi ʿaleyhi- aytur ikendür: “Duşmānıñızge yaman (18) duʿā ḳılur bolsañız, bu ṭarīḳe duʿā ḳılıñız kim: Bir ḫudāya, meniñ duşmānımnı biliksiz ḳılgıl (19) ve taḳı bilgenlerniñ hem tilinge inmes ḳılġıl”, -tép “duʿā ḳılıñız”, -tér ikendür.

(44a) “Eger kişi özi bilme-gey, bilgen-lerniñ sözige ingey, ol hemān birlik-lik turur, (2) anıñ tefāvüti yok turur”, -tér ikendür.

Elḳıṣṣa, tañdası élçi-ge körünüş bérdi(3)ler. Ḫānnıñ selāmet-lıḳını sordı, él-künniñ refāhiyetini sordı. Andın soñ (4) aydı: “Sizniñ élde sıçḳan köp bolur mu?” Aydı: “Bolur” Andın yana sordı (5) kim: “Sizniñ élde yaġmur köp bolur mu?” Aydılar: “Beli, köp yaġar”. Ol yipni tutup oltur(6)ġan kişi kördi ki, feresān sözley başladı. Ol yipni tarttı. Ḫān élçige aydı: (7) sendin yana söz sorar érdüm, velīkin ayaḳımdın tarta tururlar”, -tédi. Bégler filḥāl (8) élçini alıp ḳaytdılar, taḳı at-ton bérip uzattılar. Ol élçi ḳaytıp öz pādşāhı (9) ḫizmetige kéldi. Ol Ḫān sordı kim: “Ḳarındaşımız ḫānnı néçük kördüñ ve né (10) türlik kişi turur?” –tédi érse, élçi aydı; “Bir kerrāt-oḳ körünüş ḳıldım. Ezgü (11) bilmedim. Ol körünüşde sizniñ selāmetliñizni sordı. Taḳı él-künniñ refāhiyet(12)lıḳını sordı. Yana sordı kim: “Sizniñ élde sıçḳan köp bolur mu?” mén aydım: (13) “Beli, köp bolur!”. Yana sordı kim: “sizniñ élde yaġmur köp yaġar mu?” mén aydım: “Beli, yaġar!”. (14) Yana aydı kim: “Sendin yana söz sorar érdim, velīkin ayaḳımdın tarta tururlar”. –tédi. Andın bég(15)ler filḥāl turup ḳayttılar. mén hem ḳayttım. “Ḫān-nı körgenim oşal boldı”, -(16)tidi. Bu Ḫān taḳı bégleri bu sözge tefekkür ḳıldılar, aydılar: “Yaġmur köp yaġar mu (17) tégeni yaḫşı, anıñ üçün kim barça ḫalāyıḳge yaġmurdın refāhiyet bolur. (18) Ve taḳı sıçḳanı hem sorgġanı yaman érmes. Andın barçage ziyān téger”. Ammā

(44b) her néçe fikr ḳıldılar, “Yipni tartatururlar tégenini bile almadılar”, -tép tururlar.

Yana bir (2) hikāyet kim: Özi ʿİdil deryāsını kéçe çérig atlanıp érdi. Çirigtin kim ḳaytdı, (3) dīvāne-lıḳı ġālib [boldı]. Anıñ ʿādeti ol érdi, her-gāh ki dīvāne-lıḳı ġālib bolsa, hiç (4) kişi-niñ söziñe iltifāt ḳılmas érdi. Bir yérge kélip tüştiler. On béş kün (5) ol yérdin atlanı-dı. Çirigniñ azuḳı tükendi. Aḥvāl-ları ḫarāb boldı. Bégleri (6) kengeş ḳıldılar ve

taḳı aydılar: “Bu ḥālā żaʿīfe-sini unutup turur. Bir yalañ yüzli (7) yigit-ni żaʿīfe ṣūretige yasap yıraḳ-tın körseteli. Bolġay kim, żaʿīfesi (8) ḫāṭrınge tüşüp atlanġay”, -tédiler. Taḳı bir oġlan yigitni żaʿīfe ṣūretige (9) yasap körsetdiler érse, körgeç żaʿīfe-si ḫāṭırınge kéldi. Tüşüp aydı: (10) “Bizniñ ö[y]de hem munuñ tek kişi bar érdi”, -tép. Filḥāl atlanıp ılġadı. Baʿżı-lar (11) bu hikāyet-ni bir türlik ḳabīḥ-raḳ ayturla[r]. Münāsib körmedük bu defterde (12) bitilgey.

Çün ılġalıp ki saldı, iki kündin soñ ʿİdil deryā-sı-nıñ ḳıraġıġa (13) kéldi. Ḳatında iki çorası ḳalıp érdi. Deryānı Bosgunçaḳ tuzla-ḳı-nıñ (14) béyik tépe-tek taġı bar turur, her kişi ki, ʿİdil deryāsını Bosġunçaḳ (15) tuzla-ḳı-nıñ yaḳındın kéçip Yayıḳ deryāsınge ki, artulur, ol taġ bir künlükke yaḳın bir kişi(16)niñ yanındın ḳalmas turur. Ḫān ki ʿİdil deryāsını ki, kéçip ılġadı, kördü ki, kéçip ılġadı, kördü ki, bir taġ (17) hiç ḳalmas. Bir iki kerrāt ġażab birle baḳdı taḳı aydı: “Sén-oḳ bar! mén barmaymén”, -tép attın (18) filḥāl tüşti, yattı. Ḳatındaḳı çoraları hem çāresiz bolup tüştiler. Ol kün

(45a) tā aḫşām bolġunçe anda yattılar. Çün aḥşām kişi tanımas bekin ki boldı, ol iki çora-sı-nıñ (2) biri-si-niñ idrāki bar érdi, fehm-lıḳ kişi érdi, ol aydı: “Hālā kéç boldı. Ol hem tüşüp (3) turur. Dem-bedem dur ki uḳla[ġa]nda biz atlanıp ılġasaḳ ol bizni tuymanı ḳalur”, -tédi (4) érse, bu söz ḫānge bisyār maʿḳūl kéldi taḳı aydı: “Yaḫşı aydıñ. at eyerleñ!”. Eyerledi. émdi (5) uḳladı tégen vaḳtte atlandı taḳı ılġadılar tañ atġunçe. tañ ki attı, hiç yérde (6) körmedi, tā ḫān bisyār ḫoş-ḥāl boldı. Ayturlar, ordasıge barġandın soñ köp soyır (7) ġallar ḳıldı, -térler. Bu yañlıġ ṭurfa dīvāne kişi bolġandur.

Baʿżı-ları ayturlar, on (8) sekiz yıl ḫān boldı. Baʿżı-lar ayturlar, sekiz yıl ḫānlıḳ ḳıldı. Andın soñ inisi Müng-Timur (9) yigit yétildi érse, özi-oḳ inṣāf itti, aydı: “Munça-dın bérü kişi yoḳdın (10) méni ḫān ḳılıp érdiñiz. Sizler hem ḳıynaldıñız, mén hem ḳıynaldım. émdi inim bu çaḳlı ösdi. Méniñ köñlüm sizlerge ḫoş turur. İnim-ni ḫān ḳılıñız”, -tép özini (11) ḫānlıḳdın ʿazl ḳıldı. Bégleri hem bu sözdin ḫoş-ḥāl boldılar. İnisi Müng-Timur-ni ḫān (12) köterdiler.

ĀĠĀZ-I DĀSTĀN-I MÜNG-TİMUR ḪĀN

[Müng-Timur-Ḫān] bisyār ʿādil ve żābit, ʿāḳil pādşāh érdi, (13) Müng-Timur zamānında él-kün bisyār refāhiyette boldılar. Anıñ ġāyet yaḫşı(14)lıḳındın “Kölük-Ḫān” at

bérdile[r]. Andaġ Müng-Timur-Ḫān meşhūr turur. Ayturlar, (15) on üç yıl Ḫānlıḳ ḳıldı. Andıñ soñ vefāt taptı. Andın iki oġul ḳaldı: (16) biri-niñ atı Toḳtaġa, biriniñ atı Toġrul. Atası ölgendin soñ Toḳtaġa Ḫān boldı.

(17) ĀĠĀẒ-I DĀSTĀN-I TOḲTAĠA-ḪĀN

Bu Toḳtaġa-Ḫān bisyār uluġ pādşāh érdi. Sayın-(18)Ḫān oġlanlarıda munuñ muḳābilesinde pādşāh az boldı. Ayturlar, ol ṭarīḳe

(45b) muʿaẓẓam şulanı bar érdi, at-dın, sıġırdın, ḳoydın özge cānvārlardın başġa her künde (2) toḳsan ḳaban şulanıdı bışar érdi. Munuñ bir oġlı bar érdi. İl-Basar atlıġ. (3) "Mén ölgendin soñ aña ḫān-lıḳ talaşur", -tép, öz ḳarındaşların taḳı öz neslin (4) barçasın ḳırdı. Ḥattā ki inisi Toġrılnı öltürdi térler. Ammā baʿżılar ayturlar, (5) Toġrul özi ḫasta-lıḳ-dın öldi. Kélin-Beyalın atlıġ Toġrulnıñ żaʿīfe(6)si bar érdi, kör[k]lük érdi. Toġrul ölgen maḥālde bir ferzendi boldı. Kördi ki (7) Toktaġa-Ḫān oġlı cihettin ḳarındaş-ların ḳıra turur. Bir néçe kişi birle ḳa(8)çırıp Çerkes taġı-ġa yiberdiler. Özbeg-ḫān-ı meşhūr -ʿaleyhi-r-raḥme-ol oġlan (9) turur. Az furṣat-dın soñ Kélin-Beyalınnı ḫān aldı. Anı bisyār sever érdi. Bu ḳāżiye(10)lerdin néçe yıllar kéçti. Ayturlar, ḫānnıñ ʿömri toḳsan yaşar érdi. On yaşıda (11) ḫān bolup érdi, seksen yıl Ḫānlıḳ ḳıldı. Baʿżılar ayturlar, yigirmi yaşıda (12) ḫān boldı, yétmiş yıl ḫān-lıḳ ḳıldı, -téyürler, çün āḫir ʿömringe yaḳın kéldi. Elḳıṣṣa, (13) "Özümdin soñ ḫān bolsun!" tép saḳlaġan oġlı özüdin burun öldi. (14) Bese maʿlūm turur kim, bizdin bir oġlı bolġay. Méndin soñ aña ḫānlıḳ talaşur tép (15) öz uruġın tamām ḳırġan bolġay, Yine özi hem firlik birle āḫir ʿömringe yétmiş bolġay. (16) Bu oġul taḳı özidin burun ölgey. Anıñ né türlik muṣībeti ve nedāmeti bolġay. ʿĀḳıbet (17) bu ġuṣṣa-dın ḫasta bolup ḫasta-lıḳı uzaḳge çékdi. Bir kün töşekte yatıp ol yan-bu (17) yan aġınıp "āh!" urar érdi. Kélin-Beyalın bildi ki, né cihettin bī ṭāḳat bola turur. (18) Aytdı: "Siz dāyim ḫasta bolur érdiñiz. Bu yol néçük bī-ṭāḳat bola turur siz?" –tédi.

(46a) Ḫān aydı: "Néçük bī-ṭāḳat bolmayın. Yalġuz oġlum İl-Basarge ḫānlıḳ (2) talaşur tép öz uruġum-nı tamām ḳırdım. Oġlum-nıñ hem işi ol tārīḳe boldı, (3) özümge hem ölüm yaḳın kéldi. Yurutum yād kişi-ge tüşer. Bī-ṭāḳat-lıġım (4) ol cihettin turur", -tédi érse, Kélin-Beyalın aydı: "Sizniñ yarlıḳıñızdın (5) taşra men bir iş ḳılıp turur mén. Eger günāhımnı baġ[ış]lasañız aytayın", -tédi. Ḫān filḥāl ḳoyup (6) olturup sordı kim: "Né iş

ḳılıp érdiñ?” Aydı: “Ol maḥālde ki iyeniz öldi, (7) iniñizdin bir oġul bolup érdi. Sizni öltürgey tép ḳaçırıp Çerkes vilā(8)yetinge yiberip érdim. Ḥālā her yılda anıñ selāmet-lıḳ ḫaberi kéle turur. Bu yıl on tört (9) yaşında turur. Eger yarlıḳ ḳılıp kişi yibersizseñiz, ol kélür idi bolġay”, -tédi (10) érse, ḫān ḫoş ḥālettin andaġ boldı, gūyā ki ḫasta bolmaġan tek boldı. (11) İki miñ tümen él Kélin-Beyalınge sevinçe itti. tañlası béglerni çırlap (12) Ḳıyat Isatay bile Sıcut Alatayge ḳırḳ miñ kişi ḳoşup Özbeg-Ḫān (13) –ʿaleyhi-r-raḥmeni-keltürmekke yiberdi. Bular barıp kélgünçe, Toktaġa-Ḫān (14) vefāt boldı. Bacır Toḳ-Buġa tégen Uyġur omaklı bolur érdi. Ḳavmi-(15)ḳabīlesi köp küçlük él érdi. Ve taḳı Ḫānnıñ atalıḳı érdi. Şeyṭān (16) vesvese bérip -ḳara kişi iken- ol ḫān boldı. Kélin-Beyalınnı taḳı (17) ḫān-nıñ özge żaʿīfe-lerini hem aldı. Baʿżılar ayturlar, Bacır **Uyġur** (18) érdi, Toḳ-Buġa **Nutın ér**di. Bu söz ġalaṭ oḫşar, anıñ üçün (19) kim, iki ḳavmdın iki ittifāḳ birle bir yérde ḫān bolmaḳı müşkil turur.

(46b) Dürüst-raḳı ol turur, atı **Bacır** érdi, laḳabı **Toḳ-Buġa ér**di. (2) Elḳıṣṣa, bu Bacır Toḳ-Buġa ḫān bolup ḫānnıñ żaʿīfelerin alıp él-kün(3)niñ tamāmın özüge musaḫḫar ḳılıp érdi. Bu eṣnāda ol barġan bégler Ḥażret-i (4) Özbeg-Ḫānnı alıp ḳıraġıge kéldiler. Ḫaber taptılar ki, ḫān öldi, taḳı (5) Bacır Toḳ-Buġa ḫān boldı, barça él-künni özige musaḫḫar ḳıldı tép. (6) Bu ḫaberdin bisyār perīşān ve ġam-nāk bolup kengeş ḳıldılar kim, né iş ḳılsa(7)ḳ bolur? Ḳıyat Isatay aydı: “Burunda ḳavmi-ḳabīlesi köp küçlük(8) kişi érdi. Hālā ḫôd tamām ḫalāyıḳ aña yüz kéltürüp turur. Hālā bu yérdin (9) turup düşmānlık żāhir ḳılsaḳ işimiz rāst kélmegey. Bir ḥīle birle özü(10)mizni aña yétküre köreli. Andın soñ her iş ḫāṭırımızge kélse (11) ḳılurbiz “, -tédi érse, barçaları bu sözni maʿḳūl körüp élçi yiberdiler, (12) aydılar: “İyemiz ḫān yumuşıge yiberip érdi. Ol kişini alıp kéle tururbiz. Bu kişi hem (13) ata anadın iyeleriñiz oġlı érdi. Kérek érdi, andaġ ḳılmasañız. émdi öziñiz(14)ge oḫşatıp ḫān bolup turursiz. Barça ḫalāyıḳ sizge mūtiʿ ve fermānberdār (15) bolup turur. Bizler hem sizge oşandaġ mūtiʿ fermānberdār tururbiz. Serkeş ḳılurımız (16) yoḳ turur. Ḳılalı tések hem, küçümiz yétmes. Bu bir yaş oġlandur. İltip ḳolıñızge (17) béreli. köñlüñiz né tilese, anı ḳılursız bolġay”,- tédiler. “Munıñ üçün o (18) élimizdin celā-yi vaṭān bolurımız yoḳ turur”, -tép yiberdiler. Bularnıñ élçi-si ki kéldi, (19) bisyār şādmān bolup köre alıp sıladı. Taḳı filḥāl kişi ḳoşup ḳaytarıp

(47a) yiberdi, aydı ki: “ Olar kélgünçe özge kişi baş köterip ḫānlık tilegey tép (2) bu işni ḳıldım. Revā bolġay mu kim öz iyem oġlı turġande mén ḫān bolayın tégey mén? (3)

Pādşāh kélsünler. Evşet ḫānlık, evşet él-kün barçası olarnıñ turur”,- tép yiberdi. (4) Bu söz ki olarge yétüşti, filḥāl köçtiler. Bular kélmesdin burunḳ-raḳ (5) Bacır Toḳ-Buġa bégleri [birle] kéngeşip ittifāḳ ḳıldılar, olar ki ṭul ordanıñ éşikiñe tüşüp (6) yas tutarla[r], iki kerrāt *“çev-çev”* *tép* yas tutġandın soñ ḳol tepreteli (7) térler. Bese. Ḳalmaḳnıñ ḳaġıdesi ol turur kim, pādşāhları ya uluġları ötgende (8) gürūh-gürūh, ḳavmları birle kélip üç kerrāt *“çev çev”* tép feryād ḳılıp yas tutarlar (9) érdiler. Uluġ-Taġda olarnıñ arasında ol resm hem henüz bar érdi. Bir kün (10) Özbeg-Ḫān bégleri birle tañ atmasdın burun-raḳ köçüp érdiler. (11) Bir-oḳ doḳsüren kişi bularnıñ altıdın kélip öter érdi. Taḳı aytur kim: “Çev” tégil (12) taḳı “çe” tégil, - tép bir kerrāt aytıp ötti.Pervāyi ḳılmadılar. İkinçi kerrāt yana aytıp (13) Ḳıyat Isatay aydı kim : “Ol né tégeniñ bolur?” Ol kişi aydı:

“Ménim atım Sangġusun,(14)Anglaġaysin soñġusun”, -tédi.

Ḳıyat Isatay aydı: “ Bir söz bar”,- tép. (15) Bu kişi-niñ artınça bardı, taḳı aydı kim: “Maña bu sözni aytġıl, né söz turur?” Ol (16) aydı kim: “Bacır Toḳ-Buġa bégleri birle ittifāḳ ḳılıp kéngeştiler kim, sizler barıp (17) ordalar éşikige tüşüp iki kerrāt “çev-çev” tép yaslaġandın soñ, (18) olar ḳol tepretip sizlerni ḳırmaḳ boldılar. Eger sizler bir kerrāt “çev!” tégeni üstige (19) yürüp kol tepretmeseñiz, bardıñızlar, barça helāk boldıñızlar. Bu sözümniñ

(47b) keyfiyyeti bu érdi ki, saña aytdım”, -tédi Isatay bu ḫaberni bégleri-ge (2) aydılar érse, ittifāḳ ḳıldılar ki “çev” tégeç ḳol tepretmek boldılar.

Tañlası yü(3)rüp orda olturġan yérge yéttiler. Bacır Toḳ-Buġa orda içinde taḫt üstünde (4) olturup érdi. Bégleri ve nökerleri éşikide ḳorlap érdiler. Bular kélip (5) éşikte tüştiler taḳı bir kerrāt *“çev-çev!”* tép yaslaġandın soñ “çe!” tégeç (6) Bacır Toḳ-Buġanıñ üstige ḳoyuldular. Taḳtın rāst kılġunç Isatay yétip (7) boynunge çaptı, başı bir ḳadem yérge barıp tüşti. Alatay böyde bile sançıp (8)yuḳaru kötergeç feryād ḳıldı kim: “Muna iyenizniñ başı. Yérlik yériñizdin teprenmeñ(9)iz”, -tédiler érse, barçası sust bolup oltura ḳaldılar. Andın soñ, (10) bu başnı ḳorḳorge kezdürüp feryād ḳılura bardılar: “ Ḳara kişi Ḫān bolmak mundın (11) kesilsün!” tép. Çün Bacır Toḳ-Buġanı ki öltürdiler, Ḥażret-i Özbeg(12)Ḫānnı ḫān köterip taḫtd[e] oltur[t]dılar.

ĀĠĀŻ-I DĀSTĀN-I ÖZBEG –ḪĀN

(13) Ḥażret-i Ḫān ki taḫtd[e] olturdı ve él-kün ḳarār tapġandın soñ Yocı-(14)Ḫānnıñ özge anadın toġ-ġan on yéti oġul[ı]nıñ oġlanlarını çırla(15)tıp kéltürüp aydı ki: “Sizler ata oġlı imes mi érdiñiz? Ḳara kişige ḳul-(16)nöker bolup aña mūṭīʿ bolġança sizlerdin bériñiz ḫānlık talaş-sa tédi-ñiz érdi. (17) Çün sizler ḳara kişiniñ ḳul-luḳını-nökerligini ḳabūl ḳıldıñız érse, mén hem sizlerni(18) ḳara kişi-ge ḳoşun béreyin”,- tép, ḳahr kılıp, nöker-sevderni ve él-künleri barçasın Ḳıyat (19) Isatayge soyırġal ḳıldı. Bese.

Yuḳarıda hem taḳrīb bile ẕikr ḳılıp érdük. Çün (20) Şeybān-Ḫān ḳılıçlar çarpıp yaġılar-vilāyetler alıp érdi, ol cihettin

(48a) anıñ oġlanlarını ve nebere-lerini barça ḫalāyıḳ-lar ʿizzet ve ḥürmet ḳılurlar érdiler. Ḫān ki, (2) bu oġlanlarġa ḳahr ḳılıp Isatayge ḳoşun ki bérdi, Isatay taḳı Şeybān-Ḫān (3)oġlanlarıge ataları ḥürmetin kılıp Böyrek bile Ḳarlıḳ ki, iki baġlı él tutur, anı alıp, (4) bularnı öz ḥālıġa ḳoydılar. Sayın-Ḫān salġaġan yurtlarıda bolur érdi tép (5) tururlar. Ve taḳı Alaṭayġa miñ baġlı él ayırdı. Ol meşhūr turur. Özbegler arasında ayturlar, (6) *“Isatay-ġa örüm çetip, Alaṭay-ġa miñ bérdi dérler”*, maʿnī-si bu turur. Bese.

Ḥażret-i Ḫān-ı mezkūr – (7) “ʿaleyhi-r-raḥme –” aẕimet uluġ pādşāh érdi. Bir néçe yıl pādşāhlık ḳılġandın soñ, Allah-(8) Taʿālā-nıñ ʿināyeti bolup Müsülmān boldular.

Ḥikāyet-i sebeb-i İslām-i Özbeg-Ḫān (9) sebeb-i İslāmī ol érdi kim, ol zamān-nıñ velī-leridin turur. Tört velī-ge Allah-(10)Taʿālādın ilhām boldı kim: “Sizler barıp Özbeg-ni İslām-ge daʿvet ḳılıñızlar”. Taḳı (11) Allah-Taʿālānıñ emri bile Özbeg-Ḫānnıñ éşikige kélip, ḳorunıñ taşıda olturup, (12) müteveccih boldı-lar. Andaġ rivāyet ḳılurlar, kāfirler sāḥirleri birle kāfir kāhinler ḫānge (13) andaġ kerāmet kösterip érdi-ler ki, ḫānnıñ meclisi-ge supçaḳı bile kéltürüp ḳoyar (14)irdiler. Corġatı ve dostıġānlarnı ṭayyār ḳılur érdiler. Bal özi corġatıge ḳo(15)yulur érdi ve dostıġānġa süzülür érdi. Ve dostıġān özi ol kişige barur (16) érdi. Barça bu sāḥir kāhinlerini ḫān özleri-ge şeyḫ bilip yan-larıde yanaşa o(17)lturtup bisyar iʿzāz ve ikrām ḳılur érdi. Ammā bir kün ki bular kélip müteveccih bolup (18) olturdılar, künde[ki] tek ḫān meclis[i] ārāste ḳıldı. Şeyḫler birle kélip (19) beri olturdılar, kündeki tek peymānesi bile bal kéltürdiler. Corġatı ve dostıġānnı (20) kéltürüp ḳoydıla[r]. Bir ḫaylī müddet ötti kim, né bal kündeki tek

corġatıge ḳoyulur (21) né dostıġānge süzülür érdi. Ḫān bu şeyḫleringe aydı “ Né cihet-din bu ḥāl muʿtel ḳalıp

(48b) turur?” Şeyḫleri aydılar: “Ġālib, bu yaḳın Muḥammedī kélüp turur. Bu anıñ ʿalāmeti turur”,- (2) tédiler. Ḫān ḥükm ḳıldı kim: “Ḳor-ḳordın yürüp isteñizler, taḳı Muḥammedī bolsa, alıp kéliñiz(3)ler !” Mülāzımlar çıḳıp ḳor-ḳordın teftīş ḳıldılar érse, kördiler, ḳornıñ taşında tört (4) özge ṣūretlıġ kişiler başlarnı ḳoyu salıp oltur[ur] érdi. Mülāzımlar aydılar kim: “ Sizler (5) né kişiler turu[r]siz?” Bular aydılar: “ Bizlerni ḫān ḳaşıġa alıp barıñız”. Kéldüler. Ḫānnıñ közi bularge (6) tüşti. Çün nūr-ı hidāyet bi[r]le Allah-Taʿālā ḫānnıñ köñli-ni münevver ḳılup érdi, bularnı(7) ki kördi, meyl ve muḥabbeti köñlünde peydā boldı, sordılar ki: “Sizler né kişiler turur, (8) né işge yürürsiz? Né işge barursiz?” Aydılar, néler “Muḥammedī tururbiz. Ḥudā-yi Taʿālānıñ emri birle kélüp (9) turur biz kim, sizlerni Müsülmān ḳılġaymiz”. Bu eṣnāda ḫānnıñ şeyḫleri feryād ḳılıp aydılar: (10) “Bular yaman kişiler bolur. Bularnı söylemek kérekmez öltürmek kérek!” -tédiler. Ḫān aydılar: (11) “Néçün öltüredürmén. Pādşāh mén. Sizlerniñ hiç ḳaysıñızdın fervāyım yok (12) turur. Ḳaysı-ñız-nıñ dīniñiz ber ḥaḳḳ bolsa, anıñ birle bolurmén. Eger bularnıñ dīni nā-ḥaḳḳ (13) bolsa, sizlerniñ bögründeki işleriñiz néçük bātıl bolup muʿtel kaldı ve söz(14)leriñiz, ḳaysıñızdıñ dīniñiz ḥaḳḳ bolsa aña tābiʿ bolurmén ”, -tédi. Bu iki cemāʿet (15) biri- birsi birle baḥs-ke tüştiler köp ġavġā ve cidal ḳılışdılar. ʿĀḳıbet(16) aña ḳarār bérdiler kim ki tennūr ḳazġıylar, her birsini on araba süksük bile kız-(17)durġaylar. Bir tennūrge sāḥirlerdin bir kişi kirgey, yana bir tennūrge bulardın bir kişi kirgey. (18) Her ḳaysı küymey çıḳsa, anıñ dīni ḥaḳḳ bolġay ”, tép ḳarār bérdiler.

Tañlası iki uluġ (19) tennūr ḳazdılar. Süksük otunlardın yıġıp ḳızdurdılar Birsini (20) sāḥirlerge taʿyīn ḳıldılar, yana birsini Müsülmānlarge taʿyīn ḳıldılar. Bu ʿazīzler biri-birsi (21) birle mürāʿat ḳılışdılar: “Ḳaysımız kirerbiz?”. Bularnıñ birisige Baba Tükles dér i[r]diler.

(49a) Tamām aʿẓālarını tük basıp érdi. Ol aydı: “Maña icāzet bériñiz. Mén (2) kireyin. Siz maña himmet tutuñız”, tédi. Bu ʿazīzler anıñ ḥaḳḳı-na fātiḥa oḳudılar. (3) Ol Baba aydı: “Maña cibe ḥāżır ḳılıñız.” Cibeni ḥāżır ḳıldılar érse, cibe kéydi yalañ (4) etke. Taḳı Allah Taʿālā yādı ṭalḳın başlap tennūr ṭarafıġa müteveccih boldı. Aytur, (5)

Babanıñ tükleri öre ḳoyup cibe-niñ közleridin çıḳıp érdi. Bu ḥālet(6)ni barça körer érdiler. Bular yürüp tennūrge kirdi. Bir ḳoy et[i]ni kéltürüp (7) tennūrge asdılar, aġzını berkittiler.

İmdi kéldük kāhin-ler ḳıṣṣasınge. Kāhin-ler (8) żarūrettin birsini çıḳarıp tennūrge saldı. Hemīn ki tüşkeç küli köñli-yaşıl-lı (9) bolup yalını tennūrnıñ aġzındın çıḳara bardı. Bu ḥāletni ḫān başlıġ barça ḫalā(10)yıḳlar kördiler érse, köñülleri kāfir dīni-din örülüp Müsülmānlık-(11)-ge meyl ḳıldılar ve taḳı Babanıñ ṭalḳın aytḳan āvāzı tennūrdın muttaṣıl kélür érdi. (12) Ḳoy eti bışdı tégen maḥālde tennūrnıñ aġzın açdılar. Baba mubārek yüzler(13)indin terlerini sürtkeç: “Né aşuḳdıñız? Eger bir zamān tevaḳḳuf ḳılsañız érdi, (14) işim tamām bolup érdi”,- tép tennūrdın çıkdı. Kördiler ki, cibe çok bekin (15) ḳızıl bolup érdi. Ammā Ḥudā-yı Taʿālānıñ ḳudreti birle Babanıñ bir tüki köymeyin çıḳtı. (16) Bu ḥālnı ḫān başlıġ barça ḫalāyıklar kördiler érse, filḥāl şeyḫlerniñ etekle (17)rini tutup Müsülmān boldılar. Elhemdullahi ʿala déni-l-islāmī. Bese.

Berke-Ḫān (18) zamānında Özbeg tāʿife-si Müsülmān bolup érdiler. Olardın soñ yana mürted

(49b) bolup kāfir boldılar érdi. Bu yol Özbeg-Ḫān Müsülmān boldı. Andın baru (2) Özbeg tāʿife-si-niñ İslāmı teġayyur tapmadı. Ayturlar, Özbeg-Ḫān yigirmi (3) yıl pādşāhlıḳ ḳıldı ve baʿżılar ayturlar, on sekiz yıl pādşāhlıḳ ḳıldı. Andın (4) Ḥaḳḳ raḥmetige vāṣıl bolup, inne lillahi ve inne ileyhi rāciʿūne.

ĀĠĀZ-I DĀSTĀN-I CANIBEG-ḪĀN

(5)Çün ḥażret-i Canıbeg-Ḫān-ı meşhūr-ʿaleyhi-r-raḥme-atası taḫtında ḫān boldı, (6) olarnıñ ʿadāleti, velāyeti, kerāmeti meşhūr turur. Deşt vilāyetinde olar bekin (7) ʿādil ve ābid ve żābit pādşāh kéçkeni yoḳ turur. Atasınıñ tamām devletini ḥükm ḳılur (8) érdi.

Andın soñ Melik Eşref tégen Tebriz ḥākimi érdi, şeyṭān anı yoldın çıḳar(9)ıp öz ḳızını aldı. Anıñ ḳıṣṣası ol ṭarīḳe érdi kim, bir ṣāḥib-cemāl ḳızı bar érdi. (10) Bu bedbaḫt aña ʿāşık boldı, hiç türlik ārāmı-ḳarārı ḳalmadı. Tebriz (11) ʿulemālarından sordı ki: “Bir kim-irse diraḫt tik[se] taḳı anıñ mīvesi yétilse (12) özi-mü yésün, ya özgege mü

bérsün?” ʿulemālar aydılar : “Öz[i] hem yése bolur”, ya özge kişige bérse bolur”, -tédiler. Bu bedbaḫt ḫôd maḳṣūdı- öz ḳızı bolġandu(14)r.

Bu söz birle turur taḳı ḳızını alur. Bese.

Tebriz ʿulemāları ḫānge ʿarż-daşt (15) ḳıldılar kim: “Bu kişi bizdin bir meġleṭ birlen bir mesʿele éşitdi. Biz anıñ ġareżini bilmedin (16) żāhirine ḥükm ḳılduḳ. Munuñ ġareżi ḫôd ḳızında bolġandur. Çala kızı[nı] (17) aldı, bu ḫôd kāfir boldı. Bizler hem kāfirge bende bolup turur biz. Bugün pādşāh-ı (18) İslām turur siz. İmdi sizge vācib turur kim Müsülmānlarnıñ başındın defʿ (19) ḳılġaysiz”. Ayturla[r], ḫān ikindü namāzın oḳup, mescidde olturup érdi

(50a) kim, ʿarż-dāşt kéldi. Fī lḥāl ʿālimlerni yıġıp sordı ki: “Sizler bu sözge (2) né aytur siz?” Olar hem aydılar: “Belli, Sizge vācib turur, bu kāfirni Müsülmānla[r] başındın (3) defʿ ḳılġaysiz”. Bu sözni éşitti ki mesciddin yana öyge barmadı. Üç kün ol mescid (4) de olturup yaraġın ḳılıp aṭṭlandı. Taḳı barıp Melik Eşrefni (5) öltürüp Tebrīz ve ʿIraḳ vilāyetlerini aldı. Müddet otuz yıl pādşāh-lıḳ (6) sürdi. Andın soñ, Allah-Taʿālā raḥmetinge vāṣıl boldı. İnne lillahi ve inne ileyhi (7)raciʿūne.

ĀĠĀZ-I DĀSTĀN-I BİRDİBİG-ḪĀN

Oġlı Birdibig atası taḫtında ḫān (8) boldı. Bu Birdibig besi bī-ʿaḳl ve bī-mülāḥize kişi érdi. Özi-niñ ḳarında(9)şlarını taḳı öz oġlanlarını “maña ḫānlıḳ talaşur” dép öltürür érdi. (10) Ayturlar, **Ḳanglı Tulubay** tégen ḳavmi-karındaş[ları] köp küçlük kişi érdi,(11) bu ḫānnıñ atalıġı érdi. Her né aytsa, anıñ sözindin çıḳmaz érdi. Anıñ bir oġlı (12) bar érdi. Samay atlıġ. Alp-atġuçı érdi. Ol Samay Canıbeg-Ḫān zamānında (13) ḳaraḳçılıḳ ḳılur érdi. Anıñ cihet[i]din ḫān-ʿaleyhi-r-raḥme- anı öltürüp érdi. (14) Tulubay ol oġlı-nıñ açıġıdın bu kengeşni ol bérür, aytur érdi: “Sén ḥālā (15) yigit turu[r] sen. Bu maḥaldaḳı toġġan oġlıñ teñ öser, sen kündin – kü(16)nge ḳarırsin. Ol yigit bolur. tañda sen ḳarıġandın soñ, ḫān-lıġıñ-nı (17) talaşıp alġay. Çala bularnı öltüre turġıl. Ḳaçan ḳarı başlasañ andın soñ (18) ḳoyġaysin”,-tér érdi. Ol bī-devlet hem munuñ sözige kirip öltür[ür] érdi. (19) Bu sebebdin aña **Kerkin-Köten-Ḫān té**rler.

Anıñ zamānında tefriḳa-lıḳ bisyār (20) boldı. Oñ ḳolnı Ḳıyat Mamay alıp él-kün birle Ḳırımge kétdi. Sol ḳolnı

(50b) Ḳıyat Cır-Ḳutlı oġlı Teñiz-Buġa Sırderyāsı boyn[ı]ge alıp kétdi. Ḫān (2) öz iceki birle Sarāy'da boldı. Üç yıl Sarāy şehrinde pādşāh boldı. (3) Andın soñ vefāt boldı.

Tay-Tuġlı-Bigim ki, meşhū[r] turur. Özbeg-(4)ḫānnıñ żaʿīfe-si, Canıbig-Ḫānnıñ anası érdi. Ol maḥāld[e] ol ḥayāt (5) érdi. Sayın Ḫān neslidin hiç kişi ḳalmadı. Bégim-i mezkūr aydı kim: "İmdi (6) ḫānlıḳ bile yurıt Şeybān-Ḫān neslige téger", -tédi:

Ol maḥālde Şeybān-(7)Ḫān nesli-din Mangḳ[ut]ay oġlı Ḥıżr-Oġlan térler érdi. Sayın-Ḫān (8) salġaġan Mangḳutaynıñ yurtı Ak-köl tégende bolur érdi. (9) Özge oġla[nla]rındın ayrılıp yurtında bolmaḳı-nıñ cihetin yuḳarı(10)da ẕikr ḳılıp turur biz.

Elḳıṣṣa, bégim-i mezkūr Ḥıżr-oġlanları (11) ündetip éltip Sayın-Ḫān taḫtında Sarāy vilāyetide (12) ḫān ḳıldı. Bu söz munda mevḳūf bolsun, biz kéldük (13) Ḳıyat Cır-Ḳutay oġlı Teñiz-Buġanıñ éşikindeki oġlanlarnıñ (14) hikāyetlerige ve Teñiz-Buġanı öltürüp Ḳara-Noġay ḫān bolġan (15) hikāyetleri-ge.

Ol maḥālde Özbek-Ḫān ʿaleyh-el-raḥme ġażab ḳılıp Yocı-Ḫānnıñ özge żaʿīfe-sindin bolġan on yéti (16) oġul-nıñ neberelerin él-künleri bilen Ḳıyat Isatayge ki (17) ḳoşun bérdi.

Isatay-ı mezkūr ölgendin soñ oġlı Teñiz-

(51a) (1) Buġage ḳaldı. Bu Teñiz-Buġa besi bī-edeb, ẓālim kişi érdi. Bu oġlan(2)ları ki anıñ pād-şāhlıġı neslin-din ayırdı, bularġa (3) bisyār cefālar ve bī-edeb-lik ḳılurlar érdi. Nétek ki atası Cır-Ḳutlı (4) üstinge ʿimāret salur boldı, ūstād ḳalsun tép özge kişi(5)ni aralaşdurmay ʿimāretniñ tamām işin bularġa buyurdı. Ḥattā ki (6) su taşıġan, kerpiç ḳoyġan ve kerpiç taşıġan bular érdi. Gāhi(7)siniñ arḳası yaġır bolup érdi. Gāhisiniñ töşi yaġır bolup érdi. Gāhi(8)siniñ ayaḳı toġrulup cefālar yétişip érdi térler, ve Allah aʿlem!

Ve taḳı her (9) ṣabāḥ kélip bu oġlanlar éşikte ḳorlar érdi. Her gāh ki ṣoḥbet tutsa(10)lar, öz ḳolıġa ki ayak kélür érdi, sāzende-ler ötek küyin ḳopsalar érdi. (11) Hemīn ki orda

içinde ki ötek küyni ḳopsay başlasa, bilür érdi, (12) ol zamān ki bég ḳolıġa ayaḳ kéldi. Bu oġlanlar börüklerin salıp yükünüp (13) tururlar érdi. Ol zamānge tégrü ki, ayaḳ-nı içkey taḳı ötek ḳopsamak (14) bes bolġay. Andın soñ börüklerin kéyer érdi. Aytu[r]lar, bir maḥālde kış çilesi (15) érdi, bu bed-baḫt ṣoḥbet tutup érdi. Nāgāh ötek avāzı kéldi. Bu (16) oġlanlar kündeki desturça börüklerin salıp yükündiler. Kün sovıḳ (17) érdi. Hüseyn-Oġlan tégen Timur-Ḳutluḳ-Ḫān, Urus-Ḫān atalarınıñ ḳar(18)ındaşlarındın bolur érdi, ḳulaḳı üşüdi taḳı yarusındın köpreki (19) tüşdi. Andın soñ aña **Çonak-Hüseyin** térler érdi.

Elḳıṣṣa, çün (20) Birdibeg-Ḫānnıñ pād-şāhlıḳındın üç yıl kéçti, törtünçi yıl küznüñ

(51b) başınd(a) ḫān ḫasta boldı. Ḫānnıñ zaḥmeti uzaḳ çékti. Ḳış tüşti. (2) Teñiz-Buġa-yı mezkūrniñ ḳışlakı dāyim Sır boyıda bolır érdi. Bese.

Bu hikāyet(3)ler, bu sözler ki émdi ẕikr ḳılur turur, Ḥażret-i ḫān-ı maġfūrem ve merhūm-ṭābe (4) İlāhu serāhe ve ceʿle-l-cennete misvāha-Ḥażret El-Bars-ḫāndın éşitip turur men. (5) Olar ḳarı sözini yaḫşı bilür érdi. Birdibig-Ḫānnıñ pād-şāhlıḳı-dın (6) üç yıl ötti. Törtinçi yıl ḳış küz başındın ḫān ḥasta bolup érdi. (7) Teñiz-Buġa, Sır boynın ḳışlap érdi. Ḫānnıñ ḥastalıḳ ḫaberi muttaṣıl (8) kélür érdi. Kün sabāḥ vaḳti érdi. Bu oġlanlar bég éşik[i]de ḳorlap érdiler. (9) Teñiz-Buġa ol kün seher vaḳtidin ḳopup ṣoḥbet tutup érdi. Sāzendeleri (10) yabaʿ ḳopsap, yıravları yırlar érdiler, ve ġavġā ve neşātları bar érdi. Ṣabāḥī (11) künleri sovıḳ érdi. Bir **küreñ at** miñen, **böri terisi ton**-nı çora kéygen, (12) atı ṭonı buġa ġutġan kişi orda-ge yaḳın kélip tüşti taḳı atın (13) kerīm arabasınge baġladı, oḳ-ṣadaḳını araba üstige ḳoyup ordage indi. Ḳopsay (14) turġan sāzende-leri, yırlay turġan yıravlar barçası bes boldı. (15) Müddet-i medide bu él-meclisde devr çıḳmadı. Andın soñ yana sāzendeler ḳopsay (16) başladılar ve ṣoḥbet derkerd boldı.

Bu taşġarı-ġı oġlanlar bu ḥāletni (17) mülāḥaẓa ḳılıp fikr ḳılurlar érdi kim: “Ayā bu kélgen kişi né kişi bolġay (18) iken, bu él-meclisde bu ṭarīḳe müteḥayyir boldılar?” – téyü. Bese.

Bu oġlanlar ara(19)sında iki kişi bar érdi. Biri-si ʿāḳil ve dānā érdi, anıñ atın Bükri Ḫoca (20) Aḥmed térler érdi. Baʿż-żılar ayturlar, **Saġışı-Artuḳ-Sayçı-Oġlan**

(52a) térler érdi. Yana birisi **alp, atġuçu, bahādur é**rdi. Andaġ kim ol zamānda hemġāsı (2) yoḳ érdi, anıñ atın Ḳara-Noġay térler érdi. Soñḳı-da ṣoḥbet derkerd boldı. (3) Az furṣat-dın soñ Ḳara-Noġayġa ündekçi kéldi kim: “Big sizni çarlaydur”, (4) -tép. Bu ḳopup bég ḳaşıġa indi. Biraz furṣat yana ḫāmūş boldılar. Andın soñ yana (5) ṣoḥbet dekerd boldı.

Bükri-Ḫoca-Aḥmed-i mezkūr bu oġlanlarġa aydı kim: “Kördiñiz (6) mü? Birdibig-Ḫān ölüp turur. Ol kélgen kişi ḫānnıñ ölgen ḫaberin kéltürdi. Bularnıñ bir (7) aş bışım ḫāmūş bolup müteḥayyir bolġanı ol sebebdin érdi. Ḳara-Noġaynı çarlap alġanı (8) ol turur: Anı ḫān köterürler, taḳı tañlaḳı kör[ü]nüşte barçamızını ḳırarlar. Bizniñ işimiz mü(9)şkīl boldı. Bu kün aḫşām birle bir iş ḳıla alsaḳ alduḳ, ḳıla almasaḳ, tañla barça ölüm(10)ge barġu turur biz. Çün bular dāyim sınap érdiler, munuñ kéngeşi özge bolmas érdi.(11) Barçası aydılar: “Siz hem né türlik maṣlaḥat körseñiz, andaġ ḳılalı”, -tédiler. Ḥoca-Aḥmed-i (12) mezkūr aydılar: “Maṣlaḥat ol turur. Noġay mundın kéç atlanur. Öyniñ yarı yolıge yétkende (13)tutup attın çıḳıp mażbūt baġlap bıçaḳını boġ[a]zınge ḳoyup bu ḫaberni soralı: (14) Eger rāstın ayptır bizniñ birle ittifāḳ ḳılur bolsa, biz hem anı ḫān kötereli ve eger rāstın (15) aytmasa andaġoḳ öltüreli, tégmemiz bir yange ḳaçalı”, -tédi érse, barçası bu sözni maʿḳūl (16) körüp ʿahd ve şarṭ ḳıldılar.

Çün namāz-ı şām yaḳın boldı érse, Noġy bég meclisinde (17) ḳaytıp atlandı. Bu oġlanlar hem birge atlandılar. Kördiler kim, kündeki tek (18) çehresi ṭavr-ı ṭarīḳe-si özgeçe bolup érdi. Künde körünüştin ḳaytıp ö[y]ge barġınça (19) oynay-küle barur érdi. Bu kün hiç kişi-ge sözün ḳatmay bī-ittifāḳ barur érdi. (20) Ö[y]leriniñ yaru yolıġa yéttiler érse, ḳarangḳu boldı. Filḥāl çılavlap atdın (21) yıḳıp mażbūt baġladılar. Noġay-ı mezkūr aydı: “Menim günāhım né turur, mundaġ (22) ḳıla turur siz?” Ḥoca-Aḥmed aydı: “Sindin bir söz sorar biz. Eger rāstıñ aytsañ, bizniñ (birle)

(52b) ittifāḳ ḳılsañ, seni ḫān-ı mezkūr kötereli, taḳı ʿahd-i vefā ve şarṭ kılalı. seniñ nöker(2)çilikiñdin boyun tolġamaġay biz. Eger rāstın aytmasañ taḥḳīḳ bilgil ki (3)sini bu yérde öltür[e]biz”. Aydı: “Né sorarsiz –sorun!” Ḥoca-Aḥmed tédi: ”Rāstın aytġıl, (4) ol kélgen kişi né aytti? Ve taḳı seni çarlap bég né aytti?” Aydı: ”Ol (5) kélgen kişi né aytġanın bilmen. Méni çarlap hiç söz aytmadı”, -tédi érse, Ḥoca-(6)Aḥmed-i mezkūr aydı: “Ey bedbaḫt, sen aytmasañ, mén aytayın. Ol kişi ki kéldi, (7) ḫānnıñ ölgenin ayta

kéldi. Taḳı seni çarlap alġanı ol érdi kim, saña aydı (8) kim: “Séni ḫān kötereli. Velī rāżı bolġıl kim, ḳarındaşlarıñnı öltüreli. Eger öl(9)türmeseñ,olar sendin uluġ turur. seniñ ḫānlıkınġa boyun sunmas(10)dur”, -tédi. Hem ol işke rāżı bolduñ. émdi andaġ ḳılmaġıl. Bu kişidin né ḫor(11)luk-lar körmedük érdi. sen bizniñ içimizde ḫān bolup bizge baş bolsañ (12) anı öltürüp andın açıġımızını almaḳ āsān turur. Méniñ bu sözümni ḳabūl (13) ḳılġıl”,-tédi. “Séni ḫān kötereli. Köterip saña nöker bolurge né çaklı ʿahd ve şarṭ (14) téseñ içeli. Bizniñ ölerimizge sebeb bolup ḳıyāmetge tégrü yaman atnı betiñe alma!” – (15) tédi érse, ol taḳı aydı: “Andaġ bolsa ḳolum - ayaḳımnı boşatıñız. Sizge rāstın (16) aytayın” -tédi. Ḳol- ayaḳın boşatdılar érse, ḳoyup olturup Ḥoca Aḥmed-i (17) meẒkūrge köp taḥsinler ḳıldı. Aydı: “ Bu sözleri ferāset birle aydıñ, hiç (18) ḫilāfı yoḳ turur. Ve barçası rāst érdi. émdi siz méni (19)ḫānlanurge yaḫşı ʿahd ve şarṭ ḳılsañız, maṣlaḥatıñız-dın çıkmayın”, -tédi. Bular

(53a) taḳı ʿahd ve şarṭ ḳıldılar. Noġay aydı: “Tañla ki körünüş-ke barurbiz, ol méni (2) çarlap almaḳ turur. Andın soñ sizlerni çarlatur. Sizler ö[y]ge kirgeç ḳatındakı kişi(3)ler bizle boluñ, mén özi birle bolayın”,- tédi.

Tañlası kör[ü]nüşke ki bardılar, ol aytġa(4)nça Noġaynı çarlap aldılar. Bir zamāndın soñ bularnı çarlay kişi kéldi. Bular hem (5)yaraġlanıp kélip i[r]diler. Barçası köñli yürüp éşiktin kirgeç ḳol tepretd(6)iler. Noġay Teñiz-Buġa bile törde yanaşa oturup érdi. filḥāl basa alġac (7) başın kesdiler. Böyle birle sançıp taşġaru alıp çıḳdılar, taḳı çarlatdılar: “Özge kişige ölüm yoḳ turur. Yérlik yériñizdin teprenmeñiz!” –téyü. Ḫalḳ yérlik yéride ḳarār (9) tapġandın soñ, Noġaynı **aḳ kiyizge salıp** ittifāḳ birle ḫān ḳıldılar. Bese.

(10) Mangġutay oġlı Ḥıżır-Ḫān birle Ḳara-Noġay iki-si bir ay içinde ḫān (11) boldılar. Velī Ḥıżır-Ḫān Sarāy içinde taḫtında ḫān boldı. Ḳara-No(12)ġay Sır boyunda Sol içinde ḫān boldı. émdi kéldik Ḥıżır-Ḫān hikā(13)yeti-ge.

Ol maḥālde ki Tay-Duġlı-Begim Ḥıżır-Ḫānnı çarlap éltip Sarāy taḫtında (14) ki ḫān ḳıldı. Özbeg-Ḫān birle Canıbeg-Ḫāndın ḳalġan **altun tirmen** i (15) örge saldı. Ayturla[r], bégim saçını ḳaraġa boyadı, ḫānġa tégerge meyl ḳıldı. (16) Ḫānnıñ hem alurġa meyli bar érdi. Velī Nayma[n]dın Ḳutluġ-Buġa atlıġ bégi bar (17) érdi. Ol rāżı bolmadı, aydı: “Özbigge Canıbigge iḫtiyār bola (18) kélgen kişi turur. sen bir turı ösken kişi tururs in.

sendin sen tabar (19) almaġıl”. Anıñ sözige kirip almadı. Çün Bégim almasun tuydı érse, burunḳı –

(53b) dın ʿizzet ve ḥürmet-ni kim [ḳıla] başladı. Ḫān hem aña öçeşip altun (2) tirmeni bozup Ḳazaḳlarınġa üleştür boldı érse, iştip ḫānge Bégim (3) kişi yiberdi, aydı: “Andaġ ḳılmasunlar. Ḫān bolġan kişige altun-kümüşte (4) bolmas yér dégüldür. Ammā burunḳı yaḫşı-lar yasaġan ʿimāretni bozmasun”, -tédi. (5) Anıñ sözinge kirmeyin bozup üleştürdi. Bégim taḳı aña açıġ ḳılıp (6) bégler-ni-niñ içkisini yıġıp ḫānnı ḳovaladı. Ḫān ḳaytıp yana Aḳ-Kölge (7) kéldi.

Bigim-i meżkūr bir kişini kéldi-Bigdür tép ḫān köterdi. Özge bégler (8) aña **yalġan Kéldi-Big té**rler. Barça ḫalāyıḳlar aydılar: “Kildi-Bigni Birdi (9)-Big öltürüp érdi. Ol néçük tirildi?” -tép él aña boyun sınmadılar (10) érse, **Boavul** neslidin bolup érdi, Bāzerçi atlıġ, anı ḫān köterdiler. (11) Ol maḥālde uluġ béglerdin Sicud ʿAli-Beg bar érdi. Bu Bāzerçige (12) boyun sınmaz tép anı çarlatıp kéltürüp öltürdi. (13) ʿAli-bigniñ Barçın atlıġ oġlı bar érdi. Ol ḳaçıp Ḳonġurat Naġaday (14) oġlı Aḳ-Ḥüseyn ki Ḥorāzem vilāyetiniñ ḥākimi érdi, Barçın aña yégen bolur (15) érdi. Anıñ ḳaşıġa kéldi érse, Bégimniñ bu nā-şāyeste (16) ḥarekātlarıdın her āsān bolup Bégim-din oray gerdān boldılar. (17) Bu eṣnāda Aḳ-Ḥüseyn Ḥıżr-Ḫānġa élçi yiberdi, aydı: “Ol żaʿīfe (18) şeytān yolıġa kirip munuñ teg ḥarekātlar ḳıla turur. Biz ḫôd

(54a) andın oray gerdān bolduk. Siz eger baş bolup himmet tutsañız (2) üstiñe yürürbiz”, -tédi. Ol hem açıġ-lıġ kişi érdi. Minnet ʿaẓim.

(3) Aḳ-Ḥüseyn Ḥorāzem leşkerin tamām ittifāḳ ḳılıp, Aḳ-Kölge barıp, (4) ḫān-ı meẕkūrni ḫān köterip, Sarāy vilāyeti üstüñe yüridi. Sarāy (5) üstünd[e] uruş boldı. Bāzerçi, Bégim ḳolġa tüşdi. Bégimni (6)bir ḳar küyme-ge mindürüp aġzını mażbūt ḳıldılar. Taḳı bir emlek (7) ayġır atnı yekip béş salıġge ḳoya bérdiler. Bu emlek at, arabanı alıp (8) ḳaçıp yaplarge, ḳaçularge urur érdi, tā Bégim helāk boldı. Özbegler (9) Tay-Duġlı-Bigimni Ḥıżr-Ḫān öltürüp turur térler. Keyfiyyeti bu (10)turur.

Anı öltürüp Ḥıżr-Ḫān ikinçi nevbet ki ḫān boldı, bir yıl (11)yarım pādşāhlıḳ ḳılıp érdi. Burut atlıġ bir yaman oġlı bar érdi. Ata(12)sınıñ ḫān-lıḳıge çıdamay ġāfillıḳda sançıp öltür[üyver]üp(13) özi ḫān boldı. İki-üç kün kéçmey anı hem öltürdiler. Andın soñ (14)

bozuḳluḳ vāḳiʿ boldı. Her kişi ṭarafge baş köterdi. Sarāy şehri (15) bozuldı. İlniñ köpi Ḳırım vilāyetige, Ḳıyat Mamay ḳaşıge kétti.

Bu söz (16) munda tamām boldı.

Yine kéldük Ḳara Noġay ḥikāyetige. Ḳara Noġay Sır boyunda (17) üç yıl pādşāhlıḳ ḳıldı. Türkistān vilāyetleringe ḥükm ḳılur érdi. (18) Üç yıldın soñ vefāt taptı. İnisi Tuġlı-Timur tégen **(54b)** ḫān boldı. Faḥr-ı selāṭīn Ḥażret-i Dost-Sulṭāndaḳı defterde (2) aytıp érdi: Bu Tuġlı-Timur uluġ pādşāh boldı. Semerkanda, Buhārāge (3) ḥükm ḳılur érdi. Ammā müddet-i pādşāhlıḳı maʿlūm érmes. Andın soñ (4) *Badık-Oġlan* oġlı *Urus* Ḫān boldı. Bu Urus-Ḫān uluġ (5) pādşāh boldı. Tamāmı Türkistan vilāyetlerige ḥükm ḳılur érdi. Toḫtamış-(6)Ḫān bile Timur-Ḳutlı-ḫānge ol maḥālde ḫānlıḳ tegmeydür érdi. (7) Bu ḫān-ı meẕkūrnıñ ḫizmetinde bolur érdiler. Çün ʿināyet-i ezeli birle ferr-i (8) pādşāhī Toḫtamış-Oġlannıñ ẕātında peydā érdi. Ḫānnıñ nöke(9)rleri taḳı özge ḫalāyıḳları iḫtiyār bu oġlan-ı meẕkūrge maʿidā (10) érdiler. Bu baş-tın şāh-ı meẕkūr yaman aylanıp Toḫtamış-Oġlange (11) ḳasd ḳılur boldı. Bese.

Ḥıṭay Baba –ʿAli-Biy tégen Ḥācı-Tarḫanlı ʿAbd(12)ul-Kerīm-Ḫānnıñ uluġ bégi ve nāʿib kişisi érdi. Ḫān-ı meżkūr (13) ölgendin soñ Mekke ṭavāf ḳılıp ḥācı bolup kéldi. Andın soñ (14) Sulṭān Ġāzi-Sulṭān ḫizmetlerige kéldi. Çün ḥażret-i sulṭān(15) ḳarı sözge bisyāb ḳābil érdiler, Olar sordı-lar ki: “Toḫtamış-(16)Ḫān-nı Urus[-Ḫān] éşikidin çıḳġandur térler. Ol né ṭarīḳe bolġandur?” - (17) tép sordı érse, Ḥācı-yı meẕkūr hem bu ṭarīḳe ḥikāyet ḳıldılar. (18) Faḳīr, olardın éşitip turur mén. Olar aydı. Ol maḥālde Urus-(19) Ḫān Toḫtamış oġlange ḳasd ḳılur boldı, andın burunraḳ Keneges (20) Ḳuġan oġlı Dervişek-Mīrzā-nı Çagatay pādşāḥlarınge élçi

(55a) yiberip érdi. Şırınlardın daʿvī-lik(?) yigitler barıp, (2) yiberip érdi.Bular barıp ki süledilerr (?) ve Urus-Ḫān hem bu él(3)niñ ordası Sır boyıñe inip érdi. Bular hem Toḫtamış Oġlanı (4) yaḳalap ḫān ordasınge kélür érdiler. Kün sovıḳ érdi. Sırnıñ (?...) (5) kömel turup érdi.Ürik-Timur (Mīrzā)dın soñıraḳ kélür érdi. Nāgāh Sırnıñ (6) yaḳasınġa közi tüşti. Ḳamış-nıñ tüpinde kördi, bir yalañ terlik kéygen yigit (7) sudın çıḳıp yüz töpen tutup iki bükülüp ḳaltıray yatıp érdi. (8) köñli-de aydı kim: “Muña ḫôd bir iş tüşken kişi turur”, -tép yortup (9) Mīrzānınġ soñıdın yétti, taḳı aydı: “Mīrzām ʿināyetin bolsa, ḫān yarlıḳı (10) birle ḫizmetiñ ḳılıp kélip érdim. İsen-aman él içinge

ind(11)iñiz. Orda(ge) yaḳın kéldiñiz. Ḫānge körünüş kılur kişi mén imesmén. Méni (12) imgetip éltip nétkeysiz? Mén mundın –oḳ öyimni ist(es)em bolġa(13)y mu?” – tédi érse,ol Mīrzā hem icāzet bérdi. Ḳaytıp bayaḳı yérge kéldi. (14) Atṭın yıraġda baġlap özi yayaġ bolup kéldi. Ol kişi-niñ ḳaşıge kéldi,(15) kördi ki, yüz töpen tüşüp ḳaltıray yatur érdi,ayaḳıda yaman yarası (16) bar. Bu sordı ki: “Né kişi sen ?” Aydı: “Né sorarsin? Mén bir emgeklik ḳul mén”, -tédi. (17) Bu aydı: “Mén emgeklik ikeniñ-ni köre tururmén, atıñ aytġıl.” Aydı: “Mén Toḫtamış-Oġlan (18) mén. Burun hem bolsa sezip yürür érdim.Seḥer vaḳti érdi, ḫānnıñ kişileri (19) kélip öyimni bastı-lar. Atḳı-laşa çıḳdum. Kördüm ki, kişi köptür. Deryā (20) yaḳın érdi. Özümni deryāge saldım. Suġa tüşkende itdiler. Bu yaramız hem

(55 b) ḥāl boldı. Faḫr-i Selāṭīn ḥażret dost teprenür çaḳlı mecālım yoḳ” (2) aytıp érdi. “Bu Tuġlı-Timur uluġ pādşāh boldı” tédi. Ürik-Timur aydı: “Méniñ iste(3) dügim ḳılur érdi. Ammā müddet-i pādşāhlıġıma (…) érdi. Başım –mālnıñ, seniñ yolıñda ḳoyayın.(4) Badıḳ(?) Oġlanı tégen saña devlet bérse, méni unutmaġıl”, -tédi. Aydı: “Her ḳaçan (5) Ḥudāy Taʿālā devlet bérse, seni devletimge şerīk ḳılıp seniñ söziñni ve öyüñni (6) ve ötüniñni özge ḳılmaġaymen”, -tép anṭ içti.

Ürik-Timur filḥāl eñninde (7) ki körpe ṭonın çıḳarıp mażbūt çulġadı. Taḳı alıp yürigen azuḳındın (8) alnında ḳoydı. Taḳı: “Méni kélmes tép köñlüñni yaman ḳılmaġıl. Mén ki tirik dür(9) mén, elbette saña kélürmén. Séni uşbu yérdin tapayın”, -tép atlandı. Taḳı öyge (10) kéldi. Taḳı öz uruġlarındın bir néçe kişiler bilen ittifāḳ ḳılıp, at ve yaraġ alıp (11) kéldiler. Taḳı oġlan-ı meżḳūrni Timur-Big ḳaşınge alıp ḳaçdılar. Timur-Big ol maḥālde (12) yangı ḫurūc ḳılıp Buhār(ā) ve Semerḳandnı alıp érdi. Bular ki kéldiler, bisyār yaḫşı (13) köre aldı.Cerrāhlar kéltürdiler. Ayaḳında-ḳı başaḳnı aldurup köp (14) türlük dārūlar ḳıldurdı. Tā bir aydın soñ yaḫşı boldı.

Ol ḳış bég hizmetide (15) boldılar. Yaz ki açıldı, bég bir néçe kişi ḳoşdı. Ḫān yaylaġ-ge çıḳıp bara turġa(16)nda, él soñıdın kélip yılḳı ḳovdılar: Ḳovġın yétip, uruşup bularnı (17) basdılar. Yana bég ḳaşıġa ḳaytıp kéldiler. Elḳıṣṣa, Toḫtamış-Oġlan ḳazaḳla(18)p yürüp ḫānnıñ éli-din yılḳı sürer érdiler ve él çapar érdi. Ve Şırın, (19) Barın, Arġun, Ḳıpçaḳ Toḫtamış-Oġlannıñ ata-analarındın bayrı (20) élleri érdi. Bu oġlan-ı meẕkūr ḳazaḳ-lap yürüp bu ṭarīḳe

(56 a) işler ḳıla başladı. Bu éllerdin daʿvīlik yigit-ler barıp, (2) aña nöker bolup, medet bére başladılar. Ve Urus-Ḫān hem bu él(3)lerge bisyār cefā ḳıla başladılar. Bular hem Toḫtamış-Oġla(4)nge kişi yiberdiler: “Sindin sebeb ḫān bizge ġażab ḳılıp mālımız(5)nı ala turur. Başımızniñ hem ḫāṭırı bar. Bir türlik bizniñ fikrimizni (6) ḳılmasañ, seniñ yaḳañ bizniñ elimiz turur, ḳıyāmet kün bolsa”, -tédiler.(7) Oġlan bu sözni éşitdi érse, köñli ferīşān bolup kélgen (8) kişi-ge aydı: “Bu yıl yaylaġ(ge) çıḳarbiz, élniñ sonını ala köçüñ. (9) Filān sunıñ boyıda yaylañız, taḳı yaraġınız-nı ḳılıp, turuñız. İnşa'Allah,(10)ölmesem, özümni yétkürgüm turur sizlerge”, -tédi. Yaz ki bo(11)ldı, ḫān yaylaġge köçti. Bu él taḳı él soñıdın köçer (12) érdiler. Yaylaġge ki yétdiler, her él bir sunıñ boyınge kétdiler.(13) Bu éller bolcal ḳılġan sunıñ boyıge kélip yayladılar. Ḫalāyıḳ(14)lar **ḳımız** içip ʿayş- ʿişretge meşġūl érdiler. Bu eṣnāda (15) Toḫtamış-Oġlan bu élniñ içinge kirip kéldi. Çün (16) bolcal birle yaraġların ḳılıp érdiler.Her ketḫudāy bir tile(17)gen-ge iki at yekip oġul-ḳızların mindürgeç ḳaçdılar, (18) 'İdil deryāsı ṭarafıge. İki kündin soñ ḫānge ḫaber kéldi. (19) Toḫtamış-Oġlan kélip, Şırın, Barın, Arġun, Ḳıpçaḳ

(56 b) ve taḳı sāir éllerini alıp 'İdil deryāsıge yuvaşdı (2) tép. Ḫān (ḳaşın)daḳı kişiler bilen filḥāl atlandı. Atlanġaç ṭaraf-cānibge (3) kişi çapturup özi bu éller soñın ḳovġın saldı (4) Ḫānniñ élleri yaylaġ-ge tarḳap érdi. Atnıñ semrügen (5) mahāli érdi. Ḫān ḳatıġ ılġadı.Yıraḳ-daḳı éllerniñ çériki ḫānge (6) yétüşe almadı. Yaḳındakı éller hem atları semizlep ḳaldı. Bularġa (7) yaḳın yétken maḥālde ḫānniñ ḳaşında kişi az ḳaldı,iki yüz kişi (8) köp bolsa üç yüz kişi bolġay érdi. Kün uyaġıp bara turġanda (9) bu ḳaçġan élniñ ḳaravulı ḫānniñ çañını körüp kéldiler. Bular kinge(10)ş ḳıldılar: “Olarnıñ atlarınıñ boyını ḳatıp kéle turur. Az-köp yétmes, (11)ḳaçan yétse bizge téger. Biz ḫôd ölüm kişi-si tururbiz. İl ve 'ayālimiz üstide (12) ölerbiz. Bolmasa toḫımımız ḳurumasun. atge barurtek oġlanlar (13) bile Celāl ud-Dīn-Sulṭānnı taḳı Yaḫşı-Ḥocanı saylap çıḳarıp iki yol (14) bilür kişi olarge taʿyīn ḳılalı. Ün éşitilür çaḳlı yérde örkün-niñ (15) yanında alıp yürüsün-ler. Eger yaġını biz bassaḳ, sürenimizdin (16) bilip bizniñ artımızdın kélgey-ler. Eger yaġı bizni bassa sürenidin maʿlūm (17) bolġusı turur,turmay ḳaça körsünler”, -tép ittifāḳ ḳıldılar. Celāl

(57 a) ud-Dīn-Sulṭān başlıġ Yaşı-Ḥocanı Ürik-Timurnıñ uluġ oġlı érdi. (2) Yine bir néçe at-ge bebūrtek oġlan-larnı saylap çıḳardılar. Celāl ud-Dīn-Sulṭān (3) ol maḥālde on iki

yaşında érdi. Yaḫşı-Ḥoca ḫān ol ḳadar érdiler. (4) Bular bu kéçe örkünniñ yaşında ün éşitilür çaḳlı yérde barur érdiler. (5) Tünnüñ bir baḫşi ötkende ḫān bularnıñ soñı-dın ḳovıp yétdi. Köçlerin (6) alnıge salıp soñıdın yasap barur érdiler. Ḫān aydı: “Bu kişi bizdin köp (7) turur. Nāgāh tañ atıp bizniñ azlıḳımıznı körse, yaman turur. kéçe birle-oḳ savḳun (8) salıp tégeli. Azlı-köplükimizni bilmes, ḳaçar”,- tédi. Taḳı süren salıp tégdiler. (9) Bir tolġaşıp ki çıḳdılar, Ürik-Timurnıñ atı yıḳıldı, feryād ḳıldı. Aytur : “Ey nā-(10)merd Toḫtamış! Sözimiz andaġ mu érdi? Ḳaytıp tolġansa, mén ḳaldım!” –tér (11) érdi. Ol eṣnāda ol oġlanlar atlarınıñ başın tartıp, bir yérde (12) turup, ḳulaḳ salur érdiler. Yaḫşı-Ḥoca atasınıñ ünin tanıdı taḳı (13) Celāl ud-Dīn-Sulṭānge aydı: “Kördiñ mü? Ol meniñ atam turur, anı tüşürdiler. (14) Dembedem seniñ atañnı hem tüşürürler. Atalarımızdın ayrulıp biz yaş (15) oġlanlar né kün körgeymiz? Biz hem birge ölgenimiz yaḫşı-raḳ degil mü?”- tédi (16) érse Allah-Ta'ālā-nıñ nuṣreti birle Celāl ud-Dīn-Sulṭān taḳı bu oġlanlar ḳolge (17) tafa kélip her birsi bir şīr-merd yigit bekin süren salıp bir yola at saldılar. (18) Ḫān kişileri ḳorḳup tizginlerin tarttılar. Toḫtamış-Oġlan ḳayta (19) salġaç kélip ki tégdiler, köterip alġaç kéttiler. Ḫān kişisiniñ atları-

(57 b) nıñ boyını ḳatıp kélip érdi. Köp kişi-si-ni şundaḳ-oḳ aldılar. (2) Velī soñın-da ḳolı bar tép ḫavf ḳova almadılar. Tüşken kişini şol yérde (3) oḳlaş ḳıldılar. At-yaraġın alıp örkin-leri-niñ soñın-ça yüriy (4) bardılar. Ḫān-nıñ ḳolġa tüşmegen kişileri avlaḳ çıḳıp yıġıldılar. (5) Körerler, hiç yérde ḫān yok. Bularnıñ birisi aydı: “Mén ḫān ḳaşında (6) érdim. Ḫānnı iki kişi kélip tutġanın kördüm. Andın soñ né bolġa(7)nın bilmedim.” -tédi. Ḳaytıp uruş yéringe kéldiler. Ḫānnıñ ölükin taptılar.(8) fil ḥāl ḫānnıñ meyyitin alıp ḳayta evlerige ḳaçtılar. Olar hem soñımız(9)dın ḫān yéter tép ol yange ḳaçtılar. Urus-Ḫānnıñ ölgeniniñ keyfiyyeti (10) bu érdi. Özbekler ayturlar: “Celāl ud-Dīn-Ḫān oġlan ikeninde (11) bir bölek oġlanlarnı başlap, atası birle Urus-Ḫān uru(12)şa turġande kündelerdin at salıp Urus-Ḫānnı basıp öltürdi”,- (13) téyürler. Ciheti bu turur. Toḫtamış-Oġlan Urus-Ḫānnıñ ölgenin bilmey (14) ḳaçıp Kökedey-Yisbuġa tégen yaḫşı otlaġlı-sulaġlı yérler bolur, ol (15) yérge bardılar. Ol eṣnāda Şeybān-Ḫān neberelerindin İlfek-Oġlannıñ oġlı Ḳan-Bay (16) öz éli-niñ içinde ḫān bolup Kökedeyni yaylap (17) érdi, anıñ ḳasıġa kéldi. Ol taḳı bī-ḥürmetlik ḳılıp aña

(58 a) Teng-ġalide orun bérdi. Bir néçe kün yürigendin soñ ınāk-larındın (2) ayturdı: “Erlik kişi-ḫān öz atam-aġam turur. Mén olarnıñ ḳılıçın çapa(3)rge yuban mén. Ḳara

kişi Mamay-ḫalḳ-ulusnıñ tamām(ı)(4)dın alıp turur. Bizge baş bola bérseler,anıñ üstige yürisek. Teñri-Ta'ālā anı (5) bizge bérse ḫôd, 'azīmet uluġ ḫān bolur érdiler. Bizler hem atlı-tonlı bolur (6) érdük", -tédi. Ḳan-Bay hem bu sözni éşitip başda atlanurnı oḫşatıp (7) érdi. Soñıge ḳayta kéngeş aytıp, atlanurnı ber-ṭaraf ḳıldı. "Şeybānnıñ (8) keri kéngeş" tép, bu sözdin laḳāb ḳaldı. Çün Toḫtamış-Oġlan bay-ı meẕkūr(9)dın nā-ümīd boldı érse, icāzet tilep kéter boldı. Ol maḥālde (10) ki ʿArab-Oġlan, Ḥażret-i Yādgār-Ḫānnıñ üçünçi aḳası turur, Ḳan-Bay (11) bilen iki uya oġlan-ları érdiler. Bisyār mün'im mālvar érdi. Toḫtamış- (12) Oġlannı çarlap öge tüşirdi. atlar, ḳoylar köp öltürüp yaḫşı (13) mihmān-dārlıḳlar ḳılġandın soñ aydı: "Ḥalā aġa bolup (14) iyemizge baş bolup turġan kişimiz -Ḳanbay érdi. Bu başlap (15) atlanġay tép ümīd-vār érdük.Bu bed-baḫt keri bardı,aṭlanmadı. Bu (16) çaḳlı at atanıp turġanda munuñ yaġısı-nı bozup kétmekni (17) özimge oḫşata almaymen. seni ilgerü ümīdlik yaḫşı kişi körüne tururs in

(58 b) Teñri-Ta'ālā işiñni öñdür bolġay. Bu yolı méndin saña himmet-medet (2) ol turur,yılḳımnı sürüp alnıge salayın. Saġar biyelerim maña ḳalsa (3) yéter. atdın, baytal-dın her né yoluñ-ge yarar çaḳlı bolsa alıp kétkil", (4) tép, yılḳısın kéltürüp alnıge saldı. Ayturlar, dönen, béş(5)lik atdın ve baytaldın başġa altmış tört tanalıġ at tu(6)tdılar. Andın atlanıp 'İdil deryāsıge kéldi. Sarāy şehrinde (7) ḫān-sulṭān yoḳ érdi. kélip Sarāynı aldı. Taḳı ādīne mescidinde (8) ittifāḳ ḳılıp ḫuṭbe oḳup, ḫān boldı. atlanıp Ḳıyat Mamay (9) üstünge yüridi. Mamay hem ʿaẓīm leşker bile ḳarşu kéldi. Ḳatıġ (10) uruş boldı. Mamaynıñ leşkeri basıldı. Özi hem ḳolġa tüşti. (11) Öltürdiler. İl-künin köçürüp 'İdil deryā-sı-nıñ boyunge kéltür(12)diler. Bu kerrāt Toḫtamış-Ḫān Sarāy şehrinde Sayın-Ḫān taḫtında uluġ pādşāh boldı. Canıbeg-Ḫāndın ḳalġan nöker-illerniñ köpi (14) Mamayda érdi. Mamaynı öltürüp él-kündin ve nöker-sevderin (15) alıp Sarāy vilāyetinge ki kéldi, Deşt vilāyetin-deki her ḳayda

(59a) serkeş bolup baş köterip yürügen kişiler çāresiz bolup, (2) özleri kélip, mūṭīʿ bolup, nöker boldılar. Ḳan-Bay-ı meẕkūr hem (3) kéldi. Aña : "Özüñ bérgen ornuñ dur", - tép tañ-ġalide orun (4) bérdi. Ammā ʿArab-Oġlange turup körüp körüşdi. Oñ ḳoldın (5) yürütip özinge yanaşa olturup yarış sundurdı. Ol (6) meclisde çatpa yırlar ayturlar :

"Sén Kökedeyde ḫān boldın,

Köp (7) dürmeñ ıyerttiñ.

Kökreçikniñ köptürdiñ

Biz saña köp tuñḳayıp baş (8) urduk.

Kötimizden néte kélding, Ḳan-Bay?”-

tép yırlar érdi. Elḳıṣṣa, (9) köp türlik “ʿināyetler ve soyırġallar” ʿArab oġlange (10) ḳılıp ḥükm ḳıldı kim : “Şeybān-Ḫānge taʿalluḳ él-kün barı saña (11) yıġılsunlar. Ve her kayda ḫocasıdın ḳaçġan ḳul ve yasaġdın (12) ḳaçġan él bolsa…”

ÖZ GEÇMİŞ

15.08.1978 tarihinde Tokat'ın Turhal ilçesinde doğdu. İlköğrenimini Kayseri Aydınlıkevler İlkokulu'nda; orta öğrenimini Kayseri Şeker Lisesi'nde tamamladı.

1996 yılında Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi ve 2000 yılında aynı bölümden mezun oldu.

Mezun olduğu yıl Ardahan ili Göle ilçesinde Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak memuriyet hayatına başladı. Burada iki yılı aşkın bir süre görev yaptı.

2002 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans yapmaya hak kazandı ve Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY'un öğrencisi olarak "Cengiznāme Üzerinde Şekil ve Cümle Bilgisi Çalışması" adlı yüksek lisans tezini hazırladı.

Şu an Kayseri'nin Bünyan ilçesine bağlı Büyük Tuzhisar Kasabası'nda Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

İletişim Bilgileri :

Adres : Cafer Bey Mah. Bardak Sok. Kardeşler Apt. Nu: 50/11

Melikgazi / KAYSERİ

e-posta: ilknur.aygun.kocaoglu@hotmail.com